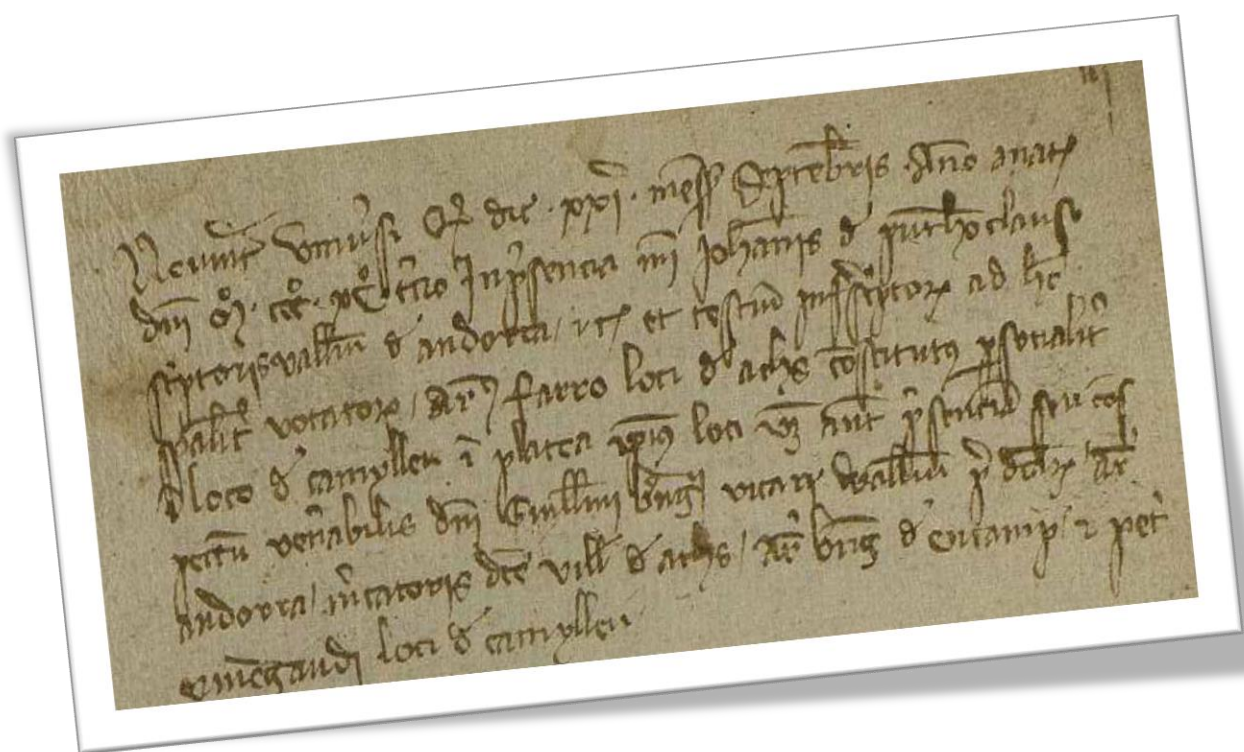

El notariat públic a Andorra

Des dels orígens a la consolidació (segles XIII-XV)

(NOTAND)

Ajut Cebrià Baraut

Arxiu Nacional d'Andorra – Govern d'Andorra

(Projecte presentat per Giacomo Floris, amb l'equip investigador format per Daniel Piñol Alabart, Pau Castell Granados, Mireia Comas Via)

Ajut Cebrià Baraut

El notariat públic a Andorra,
Des dels orígens a la consolidació (segles XIII-XV)
(NOTAND)

ÍNDEX

INTRODUCCIÓ	05
OBJECTIUS	07
1. EL NOTARIAT: ESTAT DE LA QÜESTIÓ	08
1.1 ITÀLIA COM A PUNT DE PARTIDA	08
1.2 LA INSTITUCIÓ NOTARIAL A CATALUNYA	10
1.3 COPRINCIPAT D'ANDORRA	15
2. INSTITUCIÓ NOTARIAL A LES VALLS D'ANDORRA	21
2.1 ELS NOTARIS D'ANDORRA (1393-1434)	21
2.2 L'AUTORITAT PÚBLICA I ELS NOTARIS D'ANDORRA: ALGUNES CONSIDERACIONS	23
3. ELS LLIBRES NOTARIALS D'ANDORRA	29
3.1 NOMBRE DE PROTOCOLS CONSERVATS	29
3.2 CARACTERÍSTIQUES EXTERNES I FÍSiques	30
3.2.1 ESTAT DE CONSERVACIÓ	30
3.2.2 FORMAT I MATERIALS	30
3.2.3 LES COBERTES	31
3.3 CARACTERÍSTIQUES INTERNES DELS PROTOCOLS	32
3.4 DATACIÓ	33
4. ANÀLISI DE L'ACTIVITAT NOTARIAL	34
4.1. LLOCS D'ESCRITURA	34
4.2. LA CLIENTELA DELS NOTARIS ANDORRANS	38
4.3. TIPUS DE CLIENTS	38
4.4. PROCEDÈNCIA DELS CLIENTS	40
4.5. ELS TESTIMONIS	43
4.6. CÀRRECS	43
4.7. ACTIVITAT I VOLUM DE FEINA DELS NOTARIS ANDORRANS	46
4.7.1. ACTIVITAT PER MESOS	47

5. TIPOLOGIES DOCUMENTALS	49
CONCLUSIONS	56
ANNEX 1	61
ANNEX 2	75
ANNEX 3	99
BIBLIOGRAFIA	141

INTRODUCCIÓ

En aquesta obra es reflecteix el treball de recerca del projecte *El notariat públic a Andorra, des dels orígens a la consolidació (segles XIII-XIV)*, finançat per l'Arxiu Nacional d'Andorra mitjançant l'Ajut Cebrià Baraut (2018).

La base de la recerca consisteix en el buidatge de la documentació dels manuals notariaus d'Andorra que es conserven a l'Arxiu Nacional d'Andorra, a la Secció "Tribunal de Corts"¹. Dels llibres que es daten en els segles medievals n'hi ha un total de 123 entre els anys 1393 i 1528, que són el resultat de l'actuació d'almenys dotze notaris diferents. Tots aquests protocols notariaus, estudiats en el seu conjunt, permeten extreure diverses i variades conclusions sobre l'activitat desplegada pels notaris com de la societat i l'economia andorranes.

Tot i així, d'aquesta quantitat, en aquest projecte se n'han treballat de forma exhaustiva **22 volums**, els corresponents a la forquilla cronològica de 1393 a 1434 i al treball de tres notaris²: *l'scriptor* **Joan de Puigserrat** (1393-1395), **Ramon Capdevila** (1400-1428) i **Berenguer de Castellarnau** (1430-1434). D'aquesta manera, per dur a terme aquest estudi, s'han analitzat els manuals catalogats com **TC-N,1** (1393-1395), l'únic protocol conservat de l'escrivà Joan de Puigserrat, fins al **TC-N, 21**, que és un fragment de llibre de testaments de l'any 1431, corresponent a l'actuació del notari Berenguer de Castellarnau.

El projecte consta de dues parts. D'una banda, es presenta una base de dades, en format Excel, on es contenen totes les informacions extretes dels manuals i dels llibres, i que és el resultat del buidatge exhaustiu dels documents. Aquestes dades responen a referències com els notaris, l'autoritat notarial, el lloc d'escripturació, el nom dels atorgants i destinataris dels contractes i la seva procedència, i a la tipologia dels

¹ Sobre l'estudi del patrimoni documental notarial conservat al Fons del tribunal de Corts, vegi's: VELA PALOMARES, S., *Els fons notariaus de l'Arxiu històric Nacional*, a CASTILLO SAHUN, V., ESTAÑOL CORNELLA J., PAGAROLAS I SABATÉ, L., VELA PALOMARES, S., *Protocols notariaus de l'Arxiu Històric Nacional*, Andorra 2002, pp. 35-46.

² Molta de la documentació notarial d'Andorra a la Edat Mitjana, a causa de la seva situació política i jurídica, es conserva al Arxiu Diocesà d'Urgell de la Seu. Pel que concerneix la documentació notarial anterior no conservada al Arxiu Nacional d'Andorra, confronta: CASTELLET L., *La societat andorrana entre 1250 i 1350 (I). Les dinàmiques quotidianes de les valls d'Andorra segons la documentació notarial de la Seu d'Urgell (I:1255-1320)*, Institut d'Estudis Andorrans / Centre d'Estudis Històrics i Polítics, Andorra / La Seu d'Urgell, 2018, pp. 3-8.

https://www.iea.ad/images/CEHiP/documents/Laura_de_Castellet.pdf. BAIGES I JARDÍ, I. J. «Les taxes dels notaris andorrans (1356)». *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 2001, Núm. 22, pp. 485-07.

documents, entre d'altres.

Els resultats globals d'aquesta recerca s'incorporaran a la pàgina web projecte SCRIBA (Recercaixa2016)³, de manera que l'estudi sobre el notariat andorrà s'integra en un projecte sobre el notariat català i la seva presència en la societat catalana medieval.

Com que un dels pilars de la recerca és el buidatge sistemàtic dels protocols, a la memòria final accessible a través de la citada web inclourà les taules elaborades a partir d'una base de dades. Aquests s'ha utilitzat per al buidatge, incloent les informacions dels manuals i llibres i de cadascun dels documents: Notaris, autoritat notarial, lloc de la notària, com també els tipus de contractes, nom dels atorgants i destinataris, provinença, càrrecs, etc.

Al mateix temps es presenta una descripció històrica del notariat i de la història socioeconòmica d'Andorra a partir d'aquestes mateixes dades.

Com s'ha dit el material estarà disponible dins de la plataforma web del projecte SCRIBA que té com objectiu principal d'apropar la institució notarial medieval catalana i dels territoris del seu entorn, com la documentació que aquesta genera a la societat en general. Aquest últim projecte vol explicar la importància que té la figura del notari al llarg dels segles medievals i com eren els documents que escrivien en les notaries.

L'objectiu final és ressaltar la importància de la figura del notari al llarg dels segles medievals, en el cas concret d'Andorra, i com eren els documents que s'escrivien en les notaries.

Per altra banda, la recerca ofereix una descripció històrica del notariat i dels aspectes socioeconòmics d'Andorra a partir de l'anàlisi d'aquestes mateixes dades.

³ Informació i referències del projecte **Scriba**: Convocatòria RecerCaixa 2016, Fundació Caixa de Pensions 'La Caixa', dins del programa: PN de Ciències Socials, Econòmiques i jurídiques, Codi oficial: 600002, Data inicial: 01/03/2017 - Data final: 01/03/2020. Pàgina web de referència: <http://www.ub.edu/scriba/index.php/ca/>.

OBJECTIUS.

Partim de la base que segons molts historiadors la Història medieval de molts països del Mediterrani d'Europa s'ha escrit a les notaries. Som conscients, doncs de la importància que té per a la història en general el coneixement profund de la institució notarial, del seu desenvolupament i de la documentació que ha generat. L'objectiu principal d'aquest projecte és contribuir a l'elaboració d'una història del notariat i de la seva activitat a Andorra durant el període medieval.

Objectiu 1: Construir la història general del notariat a Andorra seguint la trajectòria de la historiografia italiana i catalana, recollint les aportacions d'aquestes escoles historiogràfiques i complementant els treballs específics que existeixen sobre el notariat andorrà.

Objectiu 2: Consolidar les bases per a un projecte a llarg termini que doni una visió de la història del notariat andorrà des d'una perspectiva de llarga durada, partint del complex procés d'implantació en la Baixa Edat Mitjana. Amb aquesta base es vol relacionar el present projecte amb altres que s'estan duent a terme a la Universitat de Barcelona (NOTCAT; SCRIBA).

Objectiu 3: Establir estudis comparatius amb altres zones com ara Catalunya i tot el territori que constituïa el antic Principat, per tal de veure les similituds i diferències i establir la influència que exerceixen sobre el notariat andorrà.

Objectiu 4: Analitzar la figura del notari com a àrbitre de la societat baixmedieval (XIV-XV) i detectar les dinàmiques de la societat andorrana a partir de la documentació notarial, entenent aquesta com un reflex de la vida a la Baixa Edat Mitjana. Es tracta de veure les motivacions que portaven els andorrans a anar a cal notari i que feien.

Objectiu 5: Incorporar les dades sobre el notariat andorrà en una plataforma digital per tal de fer difusió de la institució notarial a la societat en general i a la comunitat científica, així com participar en fòrums científics nacionals i internacionals per donar a conèixer les especificitats del notariat andorrà medieval a l'àmbit acadèmic.

EL NOTARIAT: ESTAT DE LA QÜESTIÓ.

1.1 Itàlia com a punt de partida.

Quan investiguem sobre l'origen i el desenvolupament del notariat, no hem d'oblidar que es tracta d'un fenomen estretament lligat amb el descobriment del Dret Romà i amb aquells territoris on això es va produir. Tenint en compte que no podem tractar totes les regions on el notariat ha estat estudiat en profunditat, com a punt de partida, ens dirigirem a la Península Itàlica, on va començar la renovació del dret que va transformar el notariat llatí.

A Itàlia, diversos erudits s'han aproximat al tema des d'una perspectiva històrica. Per contextualitzar-hem de remuntar-nos al segle XIX, concretament a l'any 1897, i assenyalar l'obra *Il tabellionato o notariato*, de E. Durando. Així mateix, també resulta important destacar l'obra de G. Mengozzi, *Ricerche sull'attività della scuola di Pavia nell'Alto Medioevo*, que va aparèixer l'any 1924, i la d'A. Anselmi, *Le scuole di notaritato in Itàlia*, publicada l'any 1926.

Per al notariat en general i amb caràcter divulgador, resulta interessant un treball de síntesi d'A. Petrucci que porta per nom *Notarii: documenti per la storia del notariato italiano*, publicat el 1958, on recull dades i documents sobre la institució notarial a la Península Italiana. Un altre erudit que cal destacar és G. Cencetti amb *Il notaio medievale italiano*, de 1964, així com G. Costamagna, que ens ha deixat diversos estudis importantíssims, com *Il notaio a Genova, tra prestigio e potere*, de l'any 1970.

En aquest treball es parla tant de la institució com de la documentació i del gran paper que va jugar el notari dins de la societat. Aquests autors, però, no han tractat directament el naixement del notariat, sinó més aviat el canvi que es va produir en el segle XII amb el pas de l'*scriptor* al *notarius publicus*. Un primer esment al seu naixement o origen el trobem a l'obra *Alle origini del Notariato italiano*, de M. Amelotti i G. Costamagna, publicada l'any 1975. En aquest estudi, la primera part es dedica als *tabelliones* romans i a analitzar quina documentació expedien; mentre que la segona se centra en estudiar la institució notarial al Regne d'Itàlia, la documentació que se'n derivà i les seves funcions jurídiques. Aquestes obres són d'obligada referència en els estudis sobre fedataris i com aquests van ser concebuts en el món medieval.

D'altra banda, hem de comprendre el paper que els notaris van dur a terme dins

de la societat. Després de veure com es va instaurar el notariat arran de la renovació del segle XII a Bolonya, A. Palmieri, a *Rolandino Passeggeri* (1933); F. Briganti a *Rainiero da Perugia. L'insegnamento e la legislazione notarile in Perugia (secoli XIII e XIV)* (1947), o G. Orlandelli, a *Salatiel. Ars notariae* (1961) se centren en estudiar als principis de la figura del fedatari. Altres aspectes remarcables sobre el notariat, com, per exemple, l'expansió del dret comú, l'evolució progressiva de les activitats notariales i la transformació dels *tabellione* en notaris públics amb capacitat per atorgar fe pública als documents, es troben en diverses obres: A. Anselmi, *Principi di arte notarile con formulario ragionato* (1921-22); G. Nicolai, *Il signum dei tabelloni romani* (1979);); E. Falconi, *Lineamenti di diplomática notarile e tabellionale* (1983).

El panorama historiogràfic està dividit en dos. D'una banda, els que se centren en l'instrument notarial i, per altra, els que estudien la institució i la seva història. Aquest últim és el que més ha interessat fins al moment a Cencetti, Costamagna, Ferrara, Fasoli, Orlandelli, Ortalli i Tamba. Entre altres, tracten aspectes relacionats amb la documentació i la historiografia sobre el notariat i la seva organització i *modus operandi*. Les seves obres les trobem en els dos volums de *Notariato medievale bolognese*, publicats l'any 1977.

Així doncs, s'observa un clar interès pel tema, però topem amb un problema que cal tenir en compte. Els estudis que trobem no caminen en una mateixa direcció ni s'han fet amb una visió de conjunt, ni tampoc són homogenis o es comparen entre si. Ens hem adonat que la documentació notarial de la Península Itàlica s'ha estudiat des d'antany, però amb una intenció merament territorial; és a dir, no hi ha estudis que siguin el resultat d'una visió global i molt menys comparativa. La major problemàtica és que els treballs que existeixen són del segle XIX i actualment estan quedant obsolets.

Itàlia és el país on més registres es conserven i en el qual es troben més volums complets. Fruit d'això, existeixen múltiples monografies que ens parlen de Perugia, de Nàpols, d'Urbino, de Milà, de Sardenya, etc⁴. Totes aquestes obres se centren en àmbits locals i no segueixen una línia fixa; és a dir, algunes analitzen períodes molt concrets, mentre que altres tracten períodes molt amplis.

⁴ BRIGANTI, F., *L'Umbria nella storia del notariato italiano*. Perugia, 1958; CANEPA, P., *Il notariato in Sardegna*, Cagliari, 1936; D'ORAZI FLAVONI M., *Aspetti del notariato napoletano*, Roma, 1960; LIVA A., *Notariato e documento notarile a Milano. Dall'alto medioevo alla fine del Settecento*, Roma, 1981; LUCHETTI M., *Storia del notariato a Pesaro e Urbino*, Bologna, 1993;

És sorprenent com Roma ha quedat en un segon pla, probablement a causa del gran volum de documentació existent. A més, en aquesta ciutat, els protocols estan conservats d'una forma diferent a la que estem acostumats a treballar. Això és així perquè, dins d'un llibre, podem trobar fulls solts o diferents documents de diferents notaris, o protocols i documents del mateix notari a diferents arxius de l'Estat italià o de la Santa Seu, la qual cosa dificulta moltíssim la tasca de l'investigador⁵.

1.2 La institució notarial a Catalunya

En el territori espanyol, la tradició historiogràfica sobre el notariat es remunta a principis del segle passat. F. Carreras i Candi i V. Santamaría, en les seves obres *Desenrotllament de la institució notarial a Catalunya en lo segle XIII* (1918) i *Estudios notariales. Contribución a la historia del notariado en Cataluña* (1917), aborden respectivament l'assumpte del notariat i són de consulta obligatòria per a tot aquell que vulgui endinsar-se en el tema. F. Valls Taberner, en un article de l'any 1926 titulat *Un formulari jurídic del segle XII*, presentà un formulari jurídic del monestir de Santes Creus que, sense ser un document notarial, és un bon exemple de textos i documents del dret privat. Aquestes obres han de ser considerades com el punt de partida per estudiar el notariat.

En la dècada dels anys 50, A. García Sanz i H. García van reflexionar sobre la metodologia per a l'estudi del notariat. També cal destacar la labor de F. Duren Cañameras que presentà com es va implantar i com treballaven els fedataris a les ciutats en època feudal. R. Noguera ens ha deixat una brillant recopilació d'obres en les quals presta un gran interès pels notaris de la ciutat de Barcelona. 'L'estudi de J.M. Madurell l'any 1965, juntament amb R. Noguera, a *Fuentes y bibliografía. Centenario de la Ley del Notariado. Volumen II, Tomo I*, també ens ha de servir de referència, ja que es tracta d'un magnífic treball en què es repassen aquells aspectes més importants del notariat i, mitjançant el recull ordenat i esquemàtic d'ordenacions i privilegis, permet veure com va anar evolucionant la institució.

L'any 1973 A. Canellas va continuar el debat sobre el estudi del notariat en la

⁵ Confronta: LOMBARDO L, M., *Il Notaio romano tra sovranità pontificia e autonomia comunale (Secoli XIV-XVI)*, Milano, 2012.

seva obra *La investigación diplomática sobre cancillerías y oficinas diplomáticas*, tot i que aquesta no es va publicar fins el 1975. Conseqüentment, J. Trenchs i Odena, l'any 1974, va publicar *Bibliografía del Notariado en España (siglo XX)*. En aquesta obra es repassa la bibliografia existent fins al moment i tot el que quedava per fer.

Del ja citat A. Canellas hem de destacar l'obra *El notariado en España hasta el siglo XIV. Estado de la cuestión. Actas del VII Congreso Internacional de Diplomática* (1989), on formula, de manera sintètica però esclaridora, quin és el panorama sobre la gènesi i l'evolució d'un incipient notariat durant la Baixa Edat Mitjana. Tant de la seva obra, com de la de J. Trenchs i Odena, podem extreure una sèrie de conclusions. La primera és que al Principat, incloent Andorra dins de la Seu d'Urgell, trobem molta producció; la segona és que en aquells moments existien treballs que se centraven en la documentació, però no en la institució. Les ordenacions jurídiques havien quedat oblidades, malgrat que era necessari analitzar-les per a comprendre el funcionament de la institució.

Tanmateix, és a J. Bono a qui hem de considerar com el pare de la diplomàtica notarial espanyola. El seu treball és imprescindible per a tot aquell que vulgui acostar-se a la documentació que generaven els notaris i per a comprendre el funcionament de la institució. A través dels seus estudis sobre la legislació i la literatura notarial va crear manuals de conceptes bàsics. En els dos volums publicats d'*Historia del derecho notarial español*, J. Bono diferencia i defineix cadascun dels territoris peninsulars que els formen i estudia la institució i la normativa amb concisió, detall i exhaustivitat. En el primer tom, repassa des de l'època romana fins a la consolidació de la recepció del dret romà en època medieval, amb especial atenció al cas hispànic i a remarcar la pobresa bibliogràfica existent. En el segon tom, recopila nombrosa bibliografia notarial, posant l'accent principalment en els formularis i en l'anàlisi de la figura del notari. Altres obres que hem de destacar, són: *La recensión catalana del Ars notariae de Salatiel*, *Modos textuales de transmisión del documento notarial medieval* i *La legislación notarial de Alfonso X el Sabio: sus características*. Després d'aquesta publicació, la bibliografia sobre el notariat a l'Estat Espanyol ha augmentat molt durant els últims decennis, tant en quantitat com en qualitat, si bé la gran majoria d'aquests estudis, objectius i ben fonamentats, ofereixen una visió sobre la història d'una forma molt local, centrant-se en una regió, en un col·legi o bé en un període molt concret, fins al punt

d'arribar a notaris o notaries concretes.

Aquesta curta presentació ens introdueix en l'anàlisi dels treballs de recerca duts a terme al Principat de Catalunya i a Andorra, dos territoris que segueixen el mateix procés de desenvolupament notarial; mentre que deixarem de banda els estudis sobre el notariat a la Corona de Castella, per òbvies raons de caràcter històric i de diversitat del procés documental.

A la Corona d'Aragó, veiem com en cada regne, i malgrat estar sota el poder del mateix monarca, la institució es va desenvolupar d'una forma diferent, i que la seva implantació tampoc va ser paral·lela. Si a Catalunya no es va necessitar un implantació formal del notariat, sent la pràctica molt més arrelada, en els altres regnes de la Confederació Aragonesa, com també a la Vall d'Andorra, territori que abans era part del comtat d'Urgell i després senyoriu del bisbe de la Seu, es van publicar uns reglaments, sentències i compilacions per a regular l'activitat notarial, sent dels últims el Pariatge d'Andorra, del 1288, completant el que s'havia pactat al Pariatge del 1278⁶.

Dins d'aquest marc, és a Catalunya on més s'ha treballat el tema per part de M.T. Ferrer i Mallol, M. Pons Gurí, R. Conde, I. Baiges, D. Piñol, L. Pagarolas, R. Noguera i J. M. Madurell. La bibliografia, com la documentació que trobem al Principat, inclosa la documentació d'Andorra, és molt superior al de la resta de la Península i el trobem tant en els arxius locals com en els diocesans, els capitulars, els de protocols o en el de la Corona d'Aragó.

Abans de tot, és imprescindible consultar l'obra de L. Cases i Loscos, *Inventari de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona. Segles XIII-XV* (2001-2013), per a conèixer el fons de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB).

Així mateix, cal destacar la labor de Daniel Piñol. Entre les seves obres principals trobem *El notariat a Reus al segle XIII: una aportació a la seva història*, inclosa en l'Anuario d'Estudios Medievales (1996), així com *Las abreviaturas en los manuales notariales: el caso de Camp de Tarragona en el siglo XIII*, dins de les *Actas del II Congreso Hispánico de Latín Medieval* que es va celebrar a Lleó al novembre de 1997. L'any 2000 va publicar *El notariat públic al Camp de Tarragona: història*,

⁶ Confronta PAGAROLAS I SABATÉ, L., *Visió històrica del Notariat a Andorra, a Protocols notarians de l'Arxiu Històric Nacional*, Andorra la Vella: Govern d'Andorra / Ministeri de Cultura, 2002., pp. 12-16.

activitat, escriptura i societat (segles XIII-XIV). El mateix historiador, l'any 2011, publicà *La escritura de la memoria: los registros notariales*, inclosa en les *VII Jornadas de la Sociedad Española de Ciencias y Técnicas Historiográficas*. Aquest estudi repassa les característiques dels primers llibres notariais, cita com es va redactar l'instrument notarial i finalment, se centra en els arxius i en la conservació d'aquesta documentació. Recentment, D. Piñol va dirigir una publicació de diferents autors, *La 'auctoritas' del notario en la sociedad medieval: nominación y prácticas*, on es troba també la seva aportació personal: *La autoridad de los notarios: nominación y práctica: la Corona de Aragón*.

Un altre investigador important que s'ha de tenir en compte per estudiar el notariat català i andorrà és I. Baiges. Al capítol que porta per nom *La diplomática en la Corona de Aragón: Balance y estado de la cuestión*, , inclòs a *La Diplomática en España. Docencia e Investigación. Archiv für Diplomatik*, , I. Baiges analitza i presenta els estudis de diplomàtica a la Corona d'Aragó al llarg del segle XX. Al mateix estudi, repassa amb exactitud les diverses aportacions fins al moment i, entre altres coses, dibuixa amb rigor científic el pas des de la figura de l'escrivà al notari, el canvi de la doble redacció, el gran nombre de registres existents, com s'obtenia l'*auctoritas* o per què servien els formularis.

Una altra font d'informació important són els formularis i les obres de literatura notarial. En aquestes observem les diferents formes de redacció que van existir per a cada tipus de document. En general, són models de redacció als quals els notaris se cenyien⁷. Aquests formularis notariais d'època medieval van ser herència dels estudis que havien nascut a Itàlia. A més, també disposem de treballs que revelen informació sobre les pragmàtiques; les ordenacions; les escriptories rurals, municipals, públiques o reals; així com sobre els notaris que treballaven en cada lloc.

Destaquem el caràcter innovador que han suposat tots els congressos celebrats durant els darrers anys, començant per *Las I Jornadas de Metodología Aplicada de las Ciencias Históricas, Vol. 5, Paleografía y Archivística*, celebrades a Santiago de

⁷ Algunes de les obres d'obligada lectura són: ANSELM, A., *Principi di arte notarile con formulario ragionato. Ad uso dei praticanti*, 2 vols. Roma, 1921-1922; BONO J., «Dos formularios notariales del siglo XV de Mallorca. Rubrica», *De scriptis Notariorum III*, 1989, pp. 11-37; FIGA FAURA L. «Los formularios notariales y la formación del notariado en Cataluña», a *Anales de la Academia Matritense del Notariado*, n.22-1, 1978, pp. 319-334

Compostel·la l'any 1973. L'any 1986, a la ciutat de València, es va celebrar el *VII Congreso Internacional de Diplomática, Notariado Público y Documento Privado: de los orígenes al siglo XIV*. Aquest va ser el primer gran congrés a nivell estatal en què es va abordar la problemàtica des de molts punts de vista geogràfics diferents. Igualment rellevants són els dos *Congressos d'Història del Notariat Català*, que van tenir lloc els anys 1994 i 1998 i propiciaren una agrupació d'articles centrats, sobretot, en el territori de la Corona d'Aragó. També són importants les jornades celebrades a Girona l'any 2006 sobre documentació notarial i arxius, centrades més en la conservació de la documentació, que en el notariat pròpiament dit.

Els fons notariaus, com a eina per a la història, no poden quedar tampoc en l'oblit. Després del *Congreso de los Escribanos Públicos y la Actividad Judicial. III Jornadas sobre el notariado en Andalucía*, que es va celebrar a Màlaga, l'any 2011, va a tenir lloc a Lleida el 2013 una sessió sobre notariat que va portar per nom *Les auctoritas del notari en la societat medieval: nominació i pràctiques*. Tampoc han de ser oblidades les jornades *El notariat Medieval als Regnes Hispànics*, celebrades a principis del 2017 a Barcelona.

Dels congressos esmentats, es poden extreure importantíssimes ponències: I. Baiges, *El notariat català: origen i evolució* a les *Actes de l'I Congrés d'Història del Notariat Català* (1994); A. Blasco Martínez, *El notariat a Aragó* a les *Actes de l'I Congrés d'Història del Notariat Català* (1994). Per comprendre com es van transformar la figura del notari i la documentació, s'ha de llegir *El pas de l'escrivà al notari*, a les *Actes de l'I Congrés d'Història del Notariat Català, 1994*, de R. Conde; i, finalment, *La metodología de la investigación histórica sobre documentación notarial: para un estado de la cuestión. Introducción general*, a les *Actas del II Coloquio de metodología histórica aplicada: la documentación notarial y la historia* (1984) d'A. Eiras Roel.

Per comprendre la institució notarial resulta també interessant tenir present on va aparèixer la figura del notari i la seva labor, aspecte que, pel que fa al cas català, ha estat tractat per L. Pagarolas a *Gènesi i evolució dels registres notariaus (segles XIII-XIX)*, publicat a les *Actes del II Congrés d'Història del Notariat Català* (2000). Gràcies al seu estudi, entenem de manera esclaridora com els registres i els protocols van anar transformant-se i com la generalització del paper va divulgar el seu ús, quedant el pergami en un segon pla. Una altra obra destacada és la de S. Solé i Cot i P. Verdés i Pijoan, titulada *L'aportació dels notaris a la societat catalana en els camps del dret, la història,*

la literatura i la política, apareguda a les *Actes de l'I Congrés d'Història del Notariat Català* (1994).

Cal destacar les revistes que s'ocupen també del notariat català com l'*Anuario de Estudios Medievales*, l'*Anuario de Historia del Derecho Español* i la revista *Anales de la Academia Matritense del Notariado*. En aquesta última, alguns articles són de gran interès com, per exemple, *Los formularios notariales y la formación del notariado en Cataluña* (1978), de V. Font Foix; *Los documentos y los formularios jurídicos en España hasta el siglo XIII* (1979), d'A. García Gallo; *Formularios notariales de los siglos XIII-XVI* (1979), de J. García Granero.

La revista *Estudis Històrics dels Arxius de Protocols* és probablement la font més rica que tenim actualment a Catalunya, ja que compta amb més de 30 volums i més de mig segle d'història. Alguns dels articles més significatius que s'hi poden trobar, són: J. Bono, *Modos textuales de transmisión del documento notarial medieval* (1995, 1997); F. Durán Cañameras, *Notas para la Historia del Notariado Catalán*. (1955). Així mateix, d'aquesta revista cal assenyalar el de M.T Ferrer i Mallol, *La redacció de l'instrument notarial a Catalunya. Cèdules, manuals, llibres i cartes* (1974), i, com no, el que hem considerat un dels articles més brillants, el ja citat de J. Trenchs i Ódena⁸.

La Fundació Noguera també és una institució destacable, perquè ha publicat tesis doctorals i treballs monogràfics relacionats amb el tema del notariat. En la majoria d'aquests treballs, en les primeres pàgines, s'afronta un capítol introductori que aborda qüestions sobre la notaria que s'està estudiant, o bé sobre el notariat en general. Aquí trobem obres a nivell local de moltíssims llocs del territori català.

1.3 Coprincipat d'Andorra.

Després de considerar la situació dels estudis notariaus a Catalunya hem d'estendre la mateixa anàlisi a aquell territori que encara que separat políticament presenta, amb el Principat, moltes similituds socioculturals i algunes diferències que es reflecteixen clarament en les fonts notariaus; tal és el cas d'Andorra.

⁸ TRENCHS I ÓDENA, J., «Bibliografía del Notariado en España (siglo XX) », a *Estudis Històrics dels Arxius de Protocols*, IV, 1974, pp. 193-237.

La dispersió de la documentació notarial, la falta d'una legislació clara destinada a protegir-la, així com les característiques socioeconòmiques i polític-territorial d'Andorra, han retardat en part l'estudi sobre les fonts documentals andorranes; només a partir de les últimes dècades del segle passat s'ha pogut estudiar i donar a conèixer de manera científica les fonts documentals, inclòs les notaries.

La falta d'estudis sobre el notariat andorrà, que es remunten a les últimes dècades del segle passat, es deu a diverses causes com la dispersió de la documentació entre diverses institucions i arxius familiars o la falta d'una legislació moderna per a poder preservar-la i reunir-la. A tot això, caldria sumar-hi la falta d'interès que van mostrar historiadors i juristes cap a un territori considerat allunyat dels grans esdeveniments històrics.

Les coses van començar a canviar l'any 1992, quan es van transferir els fons de l'Arxiu del Tribunal de Justícia (judicial i notarial) a l'Arxiu Històric Nacional, traslladant també aquells protocols de les notaries de Maties Aleix Santuré i Marc Vila Riba. Aquesta decisió ha permès, gràcies a la intervenció d'aquest mateix Arxiu i a la inversió cultural del Govern d'Andorra, dedicar nous i majors esforços a l'estudi del fenomen que ens ocupa i de la societat que el notari servia. Així que, a partir d'aquella data, van començar a augmentar en número i qualitat les publicacions i el debat historiogràfic en congressos i conferències dedicats a la història d'Andorra i a la seva documentació.

Tanmateix, això no vol dir que fins aquell moment no hi hagués hagut cap estudi. Si considerem veritables i correctes, com són, les paraules de L. Pagarolas i Sabaté quan afirma que:

*“En el que fa referència al Principat d'Andorra, ... és evident que el notariat andorrà medieval, atesa la peculiar ubicació física de les Valls, va seguir les pautes del notariat català i occità, i més concretament la dels notaris vinculats a la mitra d'Urgell i a l'escrivania dels comtes de Foix”*⁹,

part dels estudis sobre el principat de Catalunya han de ser també vàlids pel coprincipat d'Andorra. Al cap i a la fi, l'*auctoritas* notarial, la prerrogativa de creació

⁹ PAGAROLAS I SABATÉ, L., *Visió històrica del Notariat a Andorra, a Protocols notaries de l'Arxiu Històric Nacional*, cit., p. 21.

de notaris, com els models d'activitat d'aquest ofici derivaven de la diòcesi urgellenca, simplement adaptats a un altre territori.

Pel que fa concretament als estudis andorrans, Valls i Taberner¹⁰ va ser dels primers a publicar documentació en la seva obra *Privilegis i ordinacions de les valls pirinenques. III: Vall d'Andorra*, de l'any 1920. La recuperació documental, com el seu estudi i publicació, van permetre un coneixement molt més ampli de les dinàmiques pirinenques, al mateix temps que la divulgació dels Pariatges i d'altres documents han permès reconsiderar la història d'Andorra des d'un punt de vista menys local, reubicant-la en un context dinàmic i obert a les influències dels països limítrofs.

La mateixa línia de recerca va ser seguida després per un dels més grans coneixedors dels esdeveniments i de la documentació andorrana; és a dir, Cebrià Baraut. La seva imponent obra, el *Cartulari de la Vall d'Andorra. Segle IX-XIII* (1988), va fer aflorar una gran quantitat de documentació inèdita, en la seva majoria guardada a l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell.

La tasca començada pel pare Cebrià Baraut va revelar l'existència d'una altra part de documentació molt important que es referia als segles successius. Per això, es va decidir seguir amb la recerca. Primer es va a publicar, l'any 1993, el *Diplomatari de la Vall d'Andorra. Segle XIV*, editat per Baiges I. i Fages M.¹¹ Més endavant, l'any 2002, va aparèixer un nou volum d'aquesta col·lecció, dirigit per Ignasi Baiges, i editat per Vela Palomares S., el *Diplomatari de la Vall d'Andorra. Segle XV*. Es tracta de dos reculls documentals bàsics per estudiar, la història política, social i econòmica d'Andorra, així com la seva consolidació com a règim polític i institucional distint¹².

Ignasi Baiges, l'any 1997, va publicar també el *Llibre de la Terra d'Andorra. Un llibre de privilegis* i, el 2015/16, va reeditar el *Politar andorrà. De la antiquitat, govern y religió, dels privilegis, usos, preheminències, consuetuts y prerrogativas de la Vall de Andorra*. El Politar Andorrà, com altres constitucions i lleis d'un Estat, és una font de dret consuetudinari i té, sens dubte, un interès des del punt de vista historiogràfic per comprendre millor les profundes transformacions de la societat andorrana.

¹⁰ VALLS I TABERNER, F., *Privilegis i ordinacions de les valls pirinenques. III: Vall d'Andorra*. Barcelona, 1920.

¹¹ BAIGES I. J., FAGES M., *Diplomatari de la Vall d'Andorra. Segle XIV*, Andorra, 1993, p. 11.

¹² VELA PALOMARES. S., *Diplomatari de la Vall d'Andorra. Segle XV*, Andorra, 2002, p. 9.

Pel que concerneix a la història del notariat andorrà, el mateix autor ha publicat *Les taxes dels notaris andorrans (1356)* del 2001, sobre la política dels aranzels pel control de l'activitat escripturària dels notaris. Com a la resta del territori català, les autoritats van intentar controlar els abusos que a vegades es produïen en relació amb els ingressos dels notaris i es van regular els preus que aquests fedataris podien exigir pel seu treball. Així doncs, els aranzels fixaven el que haurien de percebre en funció del document escripturat: contracte matrimonial, testament, venda, donació, etc.

La presència d'aquets estudis, com la publicació de nombrosos documents qualitativament importants, ha permès un acostament metodològic a les diverses fonts, entre les quals les notariales, al mateix temps que ha propiciat la realització de treballs de recerca en els àmbits econòmic, social, polític i religiós, amb les consegüents presentacions en congressos i conferències. Molts d'aquests han estat finançats i suportats pel mateix Arxiu Històric Nacional o pel Govern d'Andorra mitjançant beques i ajudes financeres, entre les quals cal remarcar l'Ajut Cebrià Baraut.

Aquí podem recordar només algunes d'aquestes obres que estan relacionades amb l'estudi de les fonts notariales de temàtica andorrana. La recerca de Martí Blanco M., *Les dones del segle XV segons la documentació notarial andorrana*¹³, a partir de la documentació notarial conservada al Fons Notarial de l'Arxiu del Tribunal de Corts (testaments, capítols matrimonials, inventaris), contribueix a dibuixar la situació social de les andorranes i les seves relacions amb el seu entorn.

Andorra, terra de bruixes és el títol de l'estudi en format web que va a realitzar Pau Castell, membre d'aquet projecte, gràcies a l'ajut de recerca Cebrià Baraut de l'any 2015¹⁴. La matèria tractada és l'origen i evolució de la cacera de bruixes a Andorra durant l'època medieval i moderna. La recerca, per tant, s'apropa a diferents temàtiques com són les dones, el gènere, la religió, l'espiritualitat i la societat andorrana, tot això a partir dels processos del Tribunal de Cort. Encara que no hagi utilitzat fonts estrictament notariales, els processos que fa servir són part de la producció notarial dintre de les funcions que aquests podien tenir a nivell governamental i/o eclesiàstic, com a la resta del paísos d'herència romana.

Molt important va ser la publicació d'una eina fonamental per a l'estudi dels

¹³ Ajut Cebrià Baraut de l'any 2000.

¹⁴ <http://terradebruixes.cultura.ad/>

documents com és l'inventari o catàleg dels fons notariais conservat a l'Arxiu Històric Nacional, que porta per títol *Protocolos notariales de l'Arxiu Històric Nacional* (2002). Després de diferents publicacions i treballs, era necessari realitzar un instrument descriptiu correcte i uniforme de tot el fons, al qual va seguir la seva digitalització. L'edició, a més de presentar el catàleg dels manuals amb dates, nom del notari, any i altres informacions útils per a la recerca, consta d'uns capítols inicials en què Pagarolas i Sabaté, Vela Palomares i Castillo Sahun expliquen la història del notariat andorrà, les fons notariais guardades a l'Arxiu i, finalment, la manera com els protocols van ser tractats en el catàleg.

Per últim, en ordre cronològic, esmentarem el treball de Laura de Castellet titulat *La societat andorrana entre 1250 i 1350. Les dinàmiques quotidianes de les valls d'Andorra segons la documentació notarial de la Seu d'Urgell*¹⁵, que consisteix en la individuació i buidatge de la documentació dels manuals notariais de l'Arxiu Diocesà d'Urgell relacionada amb les Valls d'Andorra, per estudiar els aspectes més rellevants de la vida dels andorrans: llinatge, relacions familiars, econòmiques i socials. Un punt, entre molts, que cal destacar és l'antiguitat de la documentació notarial estudiada i la importància que té la Seu d'Urgell com a centre d'irradiació de la pràctica notarial cap a Andorra, ja a partir de la segona meitat del segle XIII, abans que aparegui la figura notarial als pariatges successius.

Els membres d'aquest projecte han presentat part dels resultats de la temàtica notarial andorrana i catalana a l'últim Seminari d'Estudis Medievals del CSIC a Barcelona (2019), dins de la comunicació: *La història del notariat medieval i els protocols notariais: un tema actual de recerca*. En les XVI Jornadas de la Sociedad Española de Ciencias y Técnicas Historiográficas. *De scriptura et scriptis: Producir*, els mateixos membres van presentar una comunicació titulada: *SCRIBA. Anar a cal Notari a l'Edat Mitjana*. En aquesta es va posar de manifest com les dades del projecte SCRIBA acostaran –mitjançant un nova eina de distribució de coneixement i amb l'ús de les noves tecnologies– la societat contemporània al tema del notariat medieval, a la seva manera de funcionar i a les seva incidència sobre el territori del Principat de Catalunya i el Coprincipat d'Andorra. Al I Congrés Internacional IRCVM del 2018, organitzat per la Secció d'Història Medieval, Història Moderna, Paleografia i

¹⁵ Projecte finançat per l'Institut d'Estudis Andorrans / Centre d'Estudis Històrics i Polítics.

Diplomàtica de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, dins de la sessió *Esriptura i memòria: el paper dels notaris a l'edat mitjana* es van donar a conèixer els resultats de la recerca sobre el notariat andorrà i també els resultats dels altres projectes, **SCRIBA** i **NOTCAT**. Finalment, a l'*International Medieval Congress de Leeds*, 2018 (Anglaterra), dins d'un marc temàtic general, es va parlar d'història del notariat amb la finalitat de posar en comú i comparar les característiques de la pràctica i l'activitat d'aquests professionals en els diferents regnes medievals europeus de l'àmbit llatí. Aquesta trobada va ser molt profitosa i es va generar un intens debat al voltant de la figura del notari i com aquest, al llarg del continent europeu, tingué un paper fonamental en la construcció de la memòria de la societat urbana. Tal i com es va posar de manifest, l'estudi dels seus manuals i protocols és fonamental per entendre la manera de viure, sentir i actuar de l'home al llarg de la història en tots els seus espais: polítics, econòmics i socials.

Arribem ja al final de l'apartat i ens adonem que, en els últims anys, els estudis sobre els notaris i els documents notariais han tingut, tant a nivell internacional com a Andorra, un recorregut notable. Actualment, Andorra compta amb centres de recerca i importants inversions, estretament vinculats amb altres institucions i universitats estrangeres, amb qui col·labora per dur a terme el treball de reconstrucció històrica de la societat andorrana mitjançant l'aproximació a les fonts notariais i a la feina dels notaris.

Només falta crear un xarxa més gran i més enllà del nostre territori que permeti avançar cap a una història comparativa del notariat, per la qual cosa no podem restringir-nos només al coprincipat d'Andorra i a Catalunya.

2. INSTITUCIÓ NOTARIAL A LES VALLS D'ANDORRA

2.1 *Els notaris d'Andorra (1393-1434)*

Similarment que en altres territoris, com per exemple Catalunya, també a Andorra la institució notarial no només es trobava estretament vinculada al territori, sinó que les escriptures andorranes reflecteixen, a més, una clara vinculació entre el poder de l'Església i el del senyor feudal¹⁶.

Els notaris andorrans actuaven per l'autoritat i la fe pública que els atorgava o bé el bisbe d'Urgell, o bé el comte de Foix, tot i que alguna vegada podien exercir per aquesta doble autorització conjunta¹⁷.

Com sabem, un moment important per la història d'Andorra es situa a finals del segle XIII, i coincideix en gran mesura amb l'afirmació del règim polític de "l'Estat Andorrà", amb la resolució dels habituals conflictes i tensions entre els dos senyors i la definició de les competències jurisdiccionals de cadascun¹⁸. És llavors quan es fa un fort pas endavant en la formació i constitució de les estructures de govern i en la definició dels límits territorials de la Vall¹⁹.

En aquesta tasca, un instrument essencial de l'activitat del govern medieval el constituïa la producció i el manteniment regular de la documentació política i administrativa, feina, aquesta, realitzada també de forma habitual pels notaris. De fet, d'aquesta activitat en resten traces reflectides, si bé d'una manera molt reduïda, en els protocols estudiats, on els notaris apareixen de vegades al costat dels vicaris en els plets i els litigis entre els homes de la Vall i aquells dels pobles limítrofs, en la consecució de la definició dels termes específics entre les terres de Catalunya i les d'Andorra²⁰.

¹⁶ Confronta PAGAROLAS I SABATÉ, L., *Visió històrica del Notariat a Andorra, a Protocols notariais de l'Arxiu Històric Nacional*, cit., pp. 11-34.

¹⁷ Ivi, p. 16.

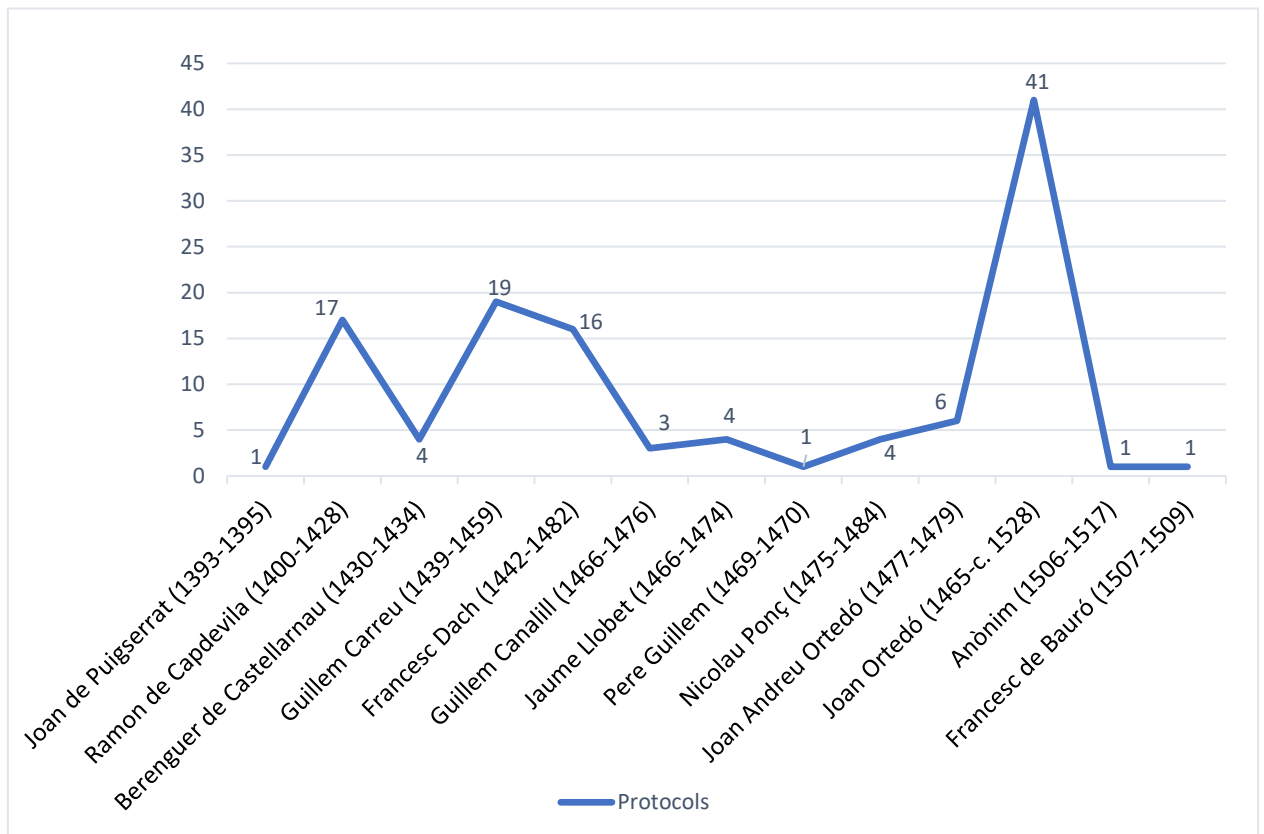
¹⁸ VELA PALOMARES, S., *Diplomatari de la Vall d'Andorra, segle XV*, IV, Andorra, 2002, pp. 13-17.

¹⁹ Ivi, pp. 17-27.

²⁰ Confronta: BECAT, J. «Vida pastoral i ordenació del territori a Andorra», *Estudis D'història Agrària*, Núm. 14, 2001, pp. 229-254. BONALES CORTÉS, J., *Història territorial de la Vall d'Andorra*. cit., pp. 177-190.

Llistat de notaris baixmedievals d'Andorra:

- Joan de Puigserrat (1393-1395). 1 protocol. [no és Joan de Pou, com es reflecteix al catàleg]
- Ramon Capdevila (1400-1428). 17 protocols.
- Berenguer de Castellarnau (1430-1434). 4 protocols.
- Guillem Carreu (1439-1459). 19 protocols.
- Francesc Dach (1442-1482). 16 protocols.
- Guillem Canalill (1466-1476). 3 protocols.
- Jaume Llobet (1466-1474). 4 protocols.
- Pere Guillem (1469-1470). 1 protocol.
- Nicolau Ponç (1475-1484). 4 protocols.
- Joan Andreu Ortedó (o Dartedó) (1477-1479). 6 protocols.
- Joan Ortedó (o Dartedó) (1465-c. 1528). 41 protocols.
- Anònim (1506-1517). 1 protocol.
- Francesc de Bauró (1507-1509). 1 protocol.

Gràfic 1. *Notaris i els seus protocols (1393-1509)*

2.2 L'autoritat pública i els notaris d'Andorra: algunes consideracions.

Les característiques polítiques del Principat d'Andorra obliguen a prendre en consideració la qüestió de l'autoritat pública, és a dir, qui ostenta el govern en aquest territori durant l'Edat Mitjana²¹. Aquest element és cabdal per entendre el desenvolupament de la institució notarial i la seva organització. Fins i tot pot ser útil per copsar la forma com els notaris andorrans duent a terme la seva funció en la societat i de quina manera s'insereixen en aquesta, esdevenint un factor central del desenvolupament socio-econòmic de les valls andorranes²².

Ara bé. Es obligat veure com es desenvolupa aquesta idea d'autoritat i com es relaciona amb la institució notarial. I els orígens d'aquest vincle en els segles medievals s'han d'anar a buscar en un context el que s'hi troben elements tan fonamentals com la recuperació del dret romà, la creació d'universitats, la difusió de llibres jurídics, la circulació d'estudiants. L'espai geogràfic es centra en els territoris del nord i centre de la Península Itàlica, el sud de França i bona part de la Península Ibèrica. Aquest context de renovació jurídica té com a conseqüència immediata la implantació progressiva de la figura del notari i d'un nou sistema de redacció del document privat²³. Així doncs, a partir de la renovació bolonyesa es desenvolupa la figura del *notarius publicus* a partir de diversos canvis produïts en una figura anterior, la de l'*scriptor*. I per altra banda el document alt medieval validat per *scriptores* amb la presència de testimonis esdevindrà l'*instrumentum publicum*²⁴.

Per les relacions polítiques i culturals entre els Principats d'Andorra i Catalunya, així com amb el comtat de Foix, és necessari veure com el notariat català i francès són l'arrel del

²¹ Vegi's VALLS I TABERNER, F. GUILLAMET, J., (revisor de l'edició), *Privilegis i ordinacions de les valls d'Andorra*, Saragossa, 1990.

²² Per entendre el paper del notari en la societat medieval resulta fonamental el següent article. PUCHADES, R. J., «El notari valencià baixmedieval: exemple de la posició i percepció social de la professió notarial en l'occident mediterrani dels segles XIII, XIV i XV», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols (EHDAP)* 16(1998), pp. 88-95. Vegi's també Cfr. COSTAMAGNA, G., *Il notaio a Genova tra prestigio e potere*, Roma, 1970.

²³ PIÑOL ALABART, D., «La autoridad de los notarios. Nominación y práctica: La Corona de Aragón» dins de Idem, *La 'auctoritas' del notario en la sociedad medieval. Nominación y prácticas*, Barcelona, 2015, pp. 76-79.

²⁴ PONS GURI, J. M., «De l'escrivent al notari i de la *charta* a l'*instrumentum*. Recepció dels usos notariais itàlics a Catalunya», *Lligall. Revista Catalana d'Arxivística* 7(1993), pp. 29-32.

notariat andorrà. Les característiques d'aquest, la seva organització, la redacció dels documents, les característiques diplomàtiques dels registres notariais entren de ple en el sistema que es difon des de Bolonya i que arriba a tots els països de l'Europa mediterrània. Un dels llocs on es difon més ràpidament la renovació jurídica bolonyesa i la conseqüent figura del notari públic és a Catalunya. El notariat català el trobem ben aviat en totes les ciutats, viles i pobles²⁵. Tal vegada la via de difusió més notable és el conjunt d'estudiants, la majoria clergues que van a Bolonya a estudiar a l' *Studium Bonnoniensis*. Al seu retorn porten llibres de dret i formularis que faciliten la redacció de tipologies de contractes privats i que aviat seran escampats arreu del territori, i utilitzats en les escripturacions en les que treballaran molts clergues que les regentaran. La primera concessió d'una notaria pública la trobem a Vic l'any 1155 de mans del bisbe osonenc a un canonge de la catedral, Ramon de Lió²⁶. Però ràpidament s'observa una altra conseqüència de la recuperació del dret romà, i és la consolidació del poder reial per damunt d'altres, procés que arribarà amb molta força durant el regnat del rei Jaume I a mitjan segle XIII. No obstant ja abans es pot copsar aquest poder reial en les diferents concessions de notaries públiques que fa el rei Alfons I, per exemple, al darrer terç del segle XII²⁷. Es veu doncs com la implantació de la institució notarial en terres catalanes és una mostra de la consolidació del poder reial, de la seva *auctoritas* de la qual emana la *fides publicam* i, al mateix temps manifesta l'arribada del dret comú que és precisament aquell que reforça el poder reial respecte d'altres poders com el senyorial o l'eclesiàstic. Ambdós processos confluiran i es trobaran per caminar en paral·lel gràcies a l'acció jurídica de Pere el Cerimoniós, a mitjan segle XIV.

La cronologia que s'acaba d'apuntar és vàlida, lògicament, per a Catalunya, tot i que, com diu Rafael Conde, no és possible trobar el punt exacte dels inicis del notariat públic català. D'aquesta manera es veu com la institució notarial va avançant a la segona meitat del

²⁵ PIÑOL ALABART, D., *El notariat públic al Camp de Tarragona. Història, activitat, escriptura i societat (segles XIII-XIV)*, Barcelona: Fundació Noguera, 2000, pp. 97-105.

²⁶ BAIGES JARDÍ, I. J., «El notariat català: origen i evolució», dins de *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català*, Barcelona: Fundació Noguera, 1994, pp. 135-137; BONO HUERTA, J., *Historia del Derecho Notarial Español*, I, 2, Madrid, 1982, pp. 31-33; GARCÍA, H., «Contribución al estudio histórico del notariado español. El notariado en Vich durante la Edad Media», *La Notaría* LXXXII (1947), pp. 76-79; GINEBRA MOLINS, R., *Manual primer de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic (1230-1233)*, Barcelona, 1998, pp. 14-15.

²⁷ ARAGÓ, A. M., «Concessions reials del Dret de notaria a parròquies i monestirs catalans (segles XII i XIII)», *EHDAP* 6(1978), pp. 1-14.

segle XII fins a la implantació definitiva a la centúria següent²⁸. I és al segle XIII quan podem començar a parlar de notaris a Andorra que tindran les mateixes característiques que els dels territoris veïns, principalment, dels regnes que configuren la corona d'Aragó. En aquests el notariat s'implanta a partir de dates concretes i a partir de legislació reguladora que deixa ben clara la funció notarial i la seva organització: Mallorca, 1230; València, 1239; Aragó, 1247²⁹.

Dins d'aquest context hem de situar també l'aparició del notariat públic a les valls andorranes. Així doncs és el segon Pariatge de 1288 el que permet fixar el punt de partida del notariat públic a Andorra. En aquesta sentència que formula la regulació del senyoriu compartit entre el bisbe d'Urgell i el comte de Foix i vescomte de Castellbò s'hi troben també uns articles referents a la figura del notari. Es pot afirmar doncs que és quan la relació entre l'*auctoritas* i els notaris entra en contacte de forma definitiva en el territori andorrà. Aquests articles marquen la forma de nomenament dels notaris i qui ostenta aquest poder, dient que són els dos consenyors els encarregats de designar els notaris. D'aquesta manera el bisbe, malgrat ser una autoritat eclesiàstica, és senyor d'Andorra, per tant, autoritat pública. El comte de Foix, per la seva banda, també és autoritat pública. Ambdós senyors, doncs, tenen la potestat de nomenar notaris públics dotats de fe pública que transfereixen als contractes que són establerts entre les persones privades de les valls³⁰. El dret romà, doncs, entra de ple en aquest territori aplicat al món notarial l'any 1288. Com que la forma que tenen els notaris de dotar de fe públic qualsevol contracte jurídic que validin és amb l'aposició del seu *signum*, a la subscripció que l'acompanya han de fer constar l'autoritat conjunta dels dos consenyors –*et in instrumentis confectis nominentur et dicant scriptores quod dicta testmenta, instrumenta, codicillos et alias scripturas publicas auctoritate conficiunt utriusque*–³¹. Queda clar, tant en l'article inserit dins del segon Pariatge com en les subscripcions notariales de quina autoritat prové la designació dels notaris i, en conseqüència, a partir de qui els notaris confereixen la fe pública als contractes notariales.

²⁸ CONDE, R., «El pas de l'escrivà al notari» dins de *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català*, Barcelona, 1994, pp. 440-441.

²⁹ PIÑOL ALABART, D., «La autoridad de los notarios...», cit., pp. 79-80.

³⁰ Vegi's PAGAROLAS, L., «Visió històrica del notariat a Andorra», dins de *Protocolos notariales de l'Arxiu Històric Nacional*, cit., pp. 21-22.

³¹ Ivi, pp. 15-19

Els notaris treballen en diversitat de notaries i oficines que requereixen la seva presència. El lloc més habitual és el que s'anomena l'escrivania comuna, és a dir, aquella a la que acudeixen tots els habitants d'un lloc³². Acostuma a haver-hi una sola escrivania comuna a cada lloc, excepte a la ciutat de Barcelona, on el volum de negoci va fer que anessin augmentant les notaries al llarg del segle XIV i sobretot al segle XV. Però hi ha altres institucions en les que hi treballen notaris en qualitat de secretaris o, millor dit, fedataris dels actes jurídics que s'hi fan. Són notaris que, en accedir al càrrec, han de demostrar que tenen un nomenament públic (del rei, en el cas dels territoris de la Corona d'Aragó), però la seva funció no serà la de validar contractes entre privats sinó certificar els documents que es fan en cada una de les institucions. Entre aquestes hi destaca la Cancelleria Reial, on hi ha diversitat de notaris que ocupen una àmplia varietat de càrrecs (per exemple, els escrivans de manament, encarregats d'escriure els documents reials). També cal comptar amb les corts dels veguers i els batlles, on es redacten documents relacionats amb la justícia i que han d'estar validats pels escrivans que hi treballen. El Consell Municipal necessita la presència d'un escrivà per redactar les reunions del Consell, on es prenen acords i decisions que després esdevindran norma en forma d'ordinacions municipals. També en l'àmbit eclesiàstic hi ha notaris que treballen en les cancelleries episcopals, on les altres institucions que depenen dels bisbes, amb el mateix caràcter que en l'àmbit civil³³.

En el cas de les valls d'Andorra no disposem de dades suficients per abundar en aquest aspecte però sí que el pariatge de 1288 i la pròpia documentació notarial ens diuen que hi havia, almenys, un notari per tot el territori. Aquest, a més, treballava de forma itinerant, de manera que no es pot documentar l'existència d'un lloc concret per ubicar la notaria o, com s'anomena en altres llocs, l'escrivania comuna. Les característiques organitzatives del territori andorrà seria, potser, el motiu de la no ubicació dels notaris andorrans en un lloc determinat. Es determina que n'hi hagi només un i que treballi de forma itinerant, visitant una parròquia cada setmana³⁴. La lectura pausada dels protocols

³² SANTAMARÍA, V., *Estudios notariales. Contribución a la historia del Notariado e Cataluña*, Barcelona, 1917, pp. 102-103.

³³ SOLÉ S., VERDÉS, P., *L'aportació dels notaris a la societat catalana en els camps del dret, la història, la literatura i la política*, dins *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català*, Barcelona, 1994, pp. 65-73; Baiges Jardí, I. J. *El notariat...*, pp. 163-164. TORRAS, M., *Escrivanies judicials, vicarials i senyorials*, dins *Actes del II Congrés d'Història del Notariat Català*, Barcelona, 2000, pp. 355-40; COMPANYYS I FARRERONS, I., *Catàleg dels protocols notariais de Tarragona (1472-1899)*, Barcelona, 2000, pp. 17-34.

³⁴ PAGAROLAS, L., «Visió històrica...», cit., p. 23.

notarials demostren aquesta afirmació, a la que podem afegir, com es veurà en l'apartat corresponent, que l'acte de redacció dels contractes es du a terme en les diferents parròquies. A més, en moltes ocasions, s'indica el mas o la casa en la que es signen, provant que no hi ha un lloc fix per a l'escripturació. Per tant, es certifica que no existeix una notaria o escrivania comuna estable en cada parròquia.

En la legislació andorrana no es troben referències a les condicions que s'imposen als candidats al notariat similars a les que s'inclouen, per exemple, en els Costums de Tortosa o els Costums de Lleida, que indiquen l'edat de 25 anys, ser home cristià, honrat...³⁵ Malgrat aquesta mancança podem deduir que les condicions per a l'accés a la funció notarial a Andorra són similars que a altres llocs. Per exemple, tampoc s'especifica per a la notaria pública de Puigcerdà, para la que el privilegi de concessió de la notaria a la ciutat per part de Jaume I l'any 1264, només diu que hi haurà dos notaris nomenats anualment pel Consell Municipal³⁶.

Vistes aquestes qüestions que ara s'acaben d'anotar molt breument, cal preguntar-se si aquestes característiques permeten desenvolupar la funció notarial amb correcció. D'entrada, sabem que al 1356 es regulen els aranzels que han de cobrar per la redacció de contractes, i que en el mateix document es diu que els notaris han de residir dins de terres andorranes i estan obligats a la visita periòdica a cada parròquia, com s'ha dit. Però en el llistat de taxes s'especifiquen fins a 59 tipologies contractuals, més una darrera que correspon a la taxa per la *reparatio scripturae*³⁷. Està clar, doncs, que l'únic notari que treballa a Andorra abasta tots els aspectes de la societat de la terra on viu, quedant reflectit en els protocols notarians i, de retruc, en aquests llistat d'aranzels.

D'aquesta manera podem afirmar que la difusió del notariat públic i la seva implantació a Andorra forma part del propi desenvolupament de la societat baixmedieval. Es un temps en que el notari es constitueix en element essencial del canvi, de manera que els contractes notarians va en augment i, amb ells, creix la producció dels protocols

³⁵ Cfr. PIÑOL ALABART, D., «La autoridad de los notarios», cit., pp. 83-87.

³⁶ Arxiu Comarcal de la Cerdanya, ACEE-10: 1264, juliol, 19. Barcelona. Jaume I, rei d'Aragó, concedeix a cens, als prohoms i a la Universitat de Puigcerdà, l'escrivania de la vila i de tota la Cerdanya que ara tenen Pere de Ripoll i Pere Gisclavar. Segons aquesta concessió, els prohoms tindran privilegi de nomenar i canviar escrivans, els quals seran els únics que autoritzaran escriptures a Puigcerdà i a la Cerdanya. La universitat elegirà deu prohoms que, reunits en consell, escolliran l'escrivà o els escrivans adients. Per a la concessió, els prohoms prestaran un cens anual de 800 sous melgoresos que es pagarà en dos terminis, per Nadal i per Sant Joan.

³⁷ BAIGES I JARDÍ, I. J., «Les taxes dels notaris andorrans (1356)», cit., pp. 485-507.

notarials que avui configuren l'arxiu notarial d'Andorra. El mateix podríem dir per al cas dels arxius notarians catalans, tan rics per la seva antiguitat i per la seva continuïtat³⁸.

Ara bé. Cal considerar que hi ha gairebé un centenar d'anys entre el pariatge del 1288 i la data del primer protocol conservat, el 1393-1395 (notari Joan Pou). A què deu ser degut aquest decalatge entre les dues dates?. La resposta no és fàcil de trobar ja que es pot apuntar a la dualitat en l'autoritat que nomena els notaris. Tal vegada la no existència d'una normativa que regula la conservació i custòdia dels protocols podria ser una altra causa. O, finalment, podríem creure que el caràcter itinerant del notari i la manca d'un lloc estable per ubicar l'escrivania fan difícil la conservació dels primers registres. Pensem que a Catalunya es daten indicis de registres notarians ja a l'any 1221³⁹. En qualsevol cas, l'activitat dels notaris andorrans a l'Edat Mitjana a partir de l'existència de protocols conservats és notable, tenint en compte que es tracta d'una societat de caire rural, molt diferent de nuclis urbans com Barcelona o Perpinyà. L'activitat econòmica, per tant, és molt inferior a aquestes ciutats, centrant-se a més, en activitat agrícola en gran mesura i alguna petita activitat comercial⁴⁰, com es veu en l'apartat de l'estudi de l'activitat notarial. Aquesta activitat es tradueix en 105 llibres entre l'esmentada data del notari Joan Pou i el 1500 amb un llibre del notari Joan Ortodó. En total, l'Arxiu Nacional d'Andorra conserva un total de 763 protocols, més uns pocs que es consideren de notaries foranes.

³⁸ GINEBRA MOLINS, R., *Els llibres notarians del segle XIII a Catalunya. Un estudi comparatiu*, Treball del IV Màster en Arxivística, Universitat Autònoma de Barcelona, 1998; PAGAROLAS, L., *Els fons de protocols a Catalunya. Estat actual i propostes de sistematització*, Barcelona, 2005; Idem, *Los archivos notariales. Qué son y cómo se tratan*, Gijón, 2007, p. 33.

³⁹ GINEBRA MOLINS, R., «Un fragment de llibre notarial de 1221 a l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic», EHDAP 19 (2001), pp. 7-22.

⁴⁰ BONALES CORTÉS, J., *Història territorial de la vall d'Andorra. Dels orígens al segle XV*, Andorra la Vella: Consell General del Principat d'Andorra, 2013, pp. 163-294.

3. ELS LLIBRES NOTARIALS D'ANDORRA

La documentació conservada a l'Arxiu Nacional d'Andorra constitueix una de les principals fonts notariales per a l'estudi de la història d'Andorra⁴¹. Dins d'aquest conjunt, hem de situar els protocols notarians de tota la geografia andorrana, conservats, en la seva majoria, en el fons del Tribunal de Corts, en la secció de Notarians.

L'activitat notarial desenvolupada i desplegada en aquest territori es plasma en la preservació dels seus registres documentals. En aquest apartat, s'analitza la situació i l'estat general dels volums conservats, resultat de la producció escrita dels notaris de les valls, donant-ne detalls sobre les seves característiques físiques i els seus caràcters interns.

3.1 *Nombre de protocols conservats*

Els protocols notarians constitueixen, en darrer terme, el producte resultant de l'activitat notarial i de l'exercici professional dels notaris, en el nostre cas, de la darrera dècada del segle XIV i de la primera meitat del segle XV. És més que probable, però, que no comptem amb tots els volums que es confeccionaren per part del notariat andorrà, més encara tenint en compte els nombrosos buits documentals existents en la cronologia medieval.

Amb tot, el període analitzat, entre els anys 1393 i 1434, que correspon a l'etapa de treball de tres notaris – Joan de Puigserrat, Ramon Capdevila i Berenguer de Castellarnau –, compta amb un total de 22 volums, els quals es veuen multiplicats fins les acaballes de l'edat mitjana.

⁴¹ Sobre el context històric d'Andorra i els seus esdeveniments polítics generals consulta: ARMENGOL I VILA, L., *Aproximació a la història d'Andorra*, Institut d'Estudis Andorrans, Andorra la Vella, 1989 (1983); BONALES CORTÉS, J., *Història territorial de la Vall d'Andorra. Dels orígens al segle XV*, cit.; GUILLAMET ANTON, J., «Aproximació a la història social, econòmica i política d'Andorra. Segles IX-XIII». *Anuario de historia del derecho español*, 1991/1992. t. 88, pp. 739-741; FIGAREDA I CAIROL, P., *Les institucions del Principat d'Andorra. Episodis de la Història*, Barcelona, 1998.

3.2. Característiques externes i físiques

3.2.1 Estat de conservació

Els efectes del pas del temps són significativament presents en el fons notarial andorrà, encara que, de forma general, els protocols estudiats es troben en un bon estat de conservació. No obstant, quatre volums presenten certes irregularitats, resultat del temps i dels rosegadors, que en dificulten una lectura correcta.

Així doncs, al volum TC-N 10 hi trobem un gran nombre d'instruments pràctica o totalment esborrats; al TC-N 16 el 64% dels registres es torben fragmentats a causa de la restauració del manual: al TC-N, el 44% dels documents s'han perdut parcialment o quasi per complet a causa de la restauració o perquè es troben esborrats pel pas del temps. Finalment, al TC-N 20, a partir del foli 11, els laterals inferiors del manual estan perduts, afectant el 29% dels registres, possiblement per l'acció dels rosegadors.

La manca o l'existència de les cobertes, per la seva banda, no sembla afectar de manera directa en la conservació general del protocol, però sí en la degradació o en la pèrdua dels seus primers folis, dificultant, en alguns casos, poder establir la data dels primers instruments inserits. Del volum de protocols analitzats, un total de 14 gaudeixen de la seva coberta de pergamí, formada, en algun cas, per documents reutilitzats, mentre que 8 llibres no disposen de coberta.

3.2.2 Format i materials

El format majoritari dels protocols estudiats és la quartilla, amb 14 exemplars. També hi trobem volums en format foli i un amb vuitena. Certament, no es pot establir una extensió homogènia en nombre de folis per a tots els llibres, ja que el menys voluminós consta solament de 8 folis, mentre que el de major volum compta amb 98. Tot i així, podria establir-se una mitjana de folis entre els 30 i els 40 folis, tot i que és difícil de precisar. No sembla que els notaris andorrans disposessin d'un criteri a l'hora de formar els seus volums.

Per a l'exercici i el desenvolupament de la seva professió, el notari es feia servir

d'una sèrie de materials indispensables, com ara el paper, la tinta o el pergamí, en especial per a l'elaboració dels instruments en forma pública i les cobertes dels protocols. Cal dir, però, que el paper es va anar convertint, ja a partir del segle XII, en el suport principal per a l'escriptura,⁴² i és omnipresent en la confecció dels volums notariais. Malauradament, els protocols analitzats no ens aporten dades relatives a les despeses per a l'adquisició d'aquests materials per part del notari, unes informacions sovint inclosos en els darrers fulls.

Pel que fa a l'exercici manual de l'escriptura, el notari emprava diverses tipologies de plomes, banyades en diferents tintes. La coloració d'aquestes darrerres no és en absolut homogènia per als casos analitzats, tot i que és cert que hi predominen, com és habitual en aquesta època, les tonalitats enfosquides i marronoses.

3.2.3 Les cobertes

Un cop el notari ho considerava oportú, els diversos plecs i fulls de paper que contenien els instruments notariais eren enquadernats i relligats, formant-ne volums que eren rematats amb una coberta de pergamí.⁴³ La majoria dels volums analitzats es troben enquadernats amb aquest material – un total de 6 – o en pergamins reutilitzats sense text documental – un total de 8 –. En 8 dels protocols treballats la coberta es troba perduda, iniciant-se aquests directament en el primer full, excepte al TC-N 20, en el qual els primers folis no es conserven.

Pel que fa al cos exterior de les portades, en algunes d'elles hi trobem anotacions diverses que constaten, sovint, la propietat i l'autoria del protocol en l'escripció andorrana: "*Regestrum scribanie vallium Andorre [...]*"⁴⁴, acompanyat, en alguns casos, de l'any del volum. Tot i així, l'estat de la majoria de les cobertes no permet constatar aquests breus textos. Per la seva banda, en la part interna de les cobertes no s'hi acostuma a trobar cap anotació, excepte al volum TC-N 13, on s'hi detallen les quantitats pendent de pagament al notari d'alguns dels seus clients.

⁴² PIÑOL ALABART, D., *El notariat públic al Camp de Tarragona*, cit., p. 214.

⁴³ PONS I GURI, J. M., «Llibres notariais catalans», *Rubrica IV* (1990), p. 334-336.

⁴⁴ TC-N, 2; TC-N, 4, TC-N, 9, TC-N, 10, *et alii*.

3.3. Característiques internes dels protocols .

Les característiques dels registres notariais andorrans s'emmarquen dins de les característiques pròpies dels llibres notariais dels territoris veïns. Els lligams culturals i polítics amb Catalunya fan que aquests llibres no difereixin massa dels catalans.

En general els notaris ocupen gairebé tot el full de paper com espai gràfic, no deixant marges i amb una àmplia caixa d'escriptura, si bé aquesta característica abasta només alguns pocs protocols, sobretot els primers conservats. Els posteriors ja deixen marges establint-los en uns tres centímetres de mitjana i deixant alguna separació entre un instrument i l'altre.

L'escriptura dels protocols andorrans és una gòtica cursiva de caire notular (per l'àmbit on s'utilitza)⁴⁵ però presenta algunes característiques que la fan evolucionar cap a una bastarda. Els traços caiguts acabats en punxa són la principal característica d'aquesta tipologia gràfica procedent de França. No obstant els llibres del segle XV ja denoten una certa evolució cap a la lletra humanística, amb enllaços més propis d'aquesta que no pas de la gòtica, així com un elevat nivell de cursivitat. Aquest tret és molt propi de la grafia usada en els registres notariais pel caràcter que tenen aquests d'esborrany previ a la redacció definitiva del contracte en pergami⁴⁶.

En tots els protocols s'observa la presència de les abreviatures pròpies de l'àmbit notarial així com clàusules acompanyades de la locució etcètera. Les abreviatures van desapareixent, no obstant, a mesura que avança el segle XV restant només aquelles que són pròpies del procés de redacció de l'instrument i de la gestió de la notaria⁴⁷.

L'ordre dels instruments dins d'alguns protocols, com es diu en un altre apartat, porta a pensar que, tal vegada, es redactava en fulls solts o quaderns que eren relligats al final

⁴⁵ Vegi's PIÑOL ALABART, D., (2005), "Notaris i cultura escrita al Camp de Tarragona: l'escriptura gòtica en els manuals notariais (segles XIII-XIV)", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* 25, pp. 655-674.

⁴⁶ COSTAMAGNA, G., «Evoluzione della corsiva notarile genovese nei secoli XVI e XVII», dins de *Miscellanea in memoria di Giorgio Cencetti*, Torino, 1973, pp. 191-194; BAIGES I JARDÍ, I. J., PIÑOL ALABART, «Las cursivas notariales catalanas en el siglo XIII», dins de CAMINO MARTÍNEZ M C., (coord.), *De la herència romana a la procesal castellana: diez siglos de cursividad*, Sevilla, 2018, pp. 77-96.

⁴⁷ Cfr. PIÑOL ALABART, D., «Las abreviatures en los manuales notariales: el caso del 'Camp de Tarragona' en el siglo XIII», dins de *Actas del II Congreso Hispánico de Latín Medieval* vol. 2, León, 1999, pp. 757-768.

d'un període. Cal advertir, però, que no hi ha un temps concret per relligar els llibres ja que tots ells tenen una durada diferent. Tampoc no es pot advertir en quin dia de l'any comença l'activitat d'un determinat notari, observant-se diferents problemes en la cronologia. Sí que queda clar que la datació dels instruments és sempre per l'Any de la Nativitat, que ja fou adoptat pel Principat de Catalunya amb les Corts de Perpinyà de 1351, però que no sabem quan fou implantat a Andorra.

3.2.4 Datació

Fins al document TC-N, 11, de l'any 1418, la datació dels diversos documents és presenta desordenada, amb el documents posats sense un ordre cronològic, de manera poc regular i amb diferents salts, endavant i endarrere, dins el mateix any. Això canvia amb els documents del TC-N, 13 i següents, que presenten una disposició documental ordenada. Aquesta aparent contradicció cronològica es podria explicar pensant a uns errors dels notaris a copiar aquelles precedents anotacions breus dins del manual, que eren ordenades per any però no per dies i mes. Només a partir del manual TC-N, 13 el notari sembla utilitzar directament aquest registre per anotar les informacions més importants i essencials del contracte jurídic.

4. ANÀLISI DE L'ACTIVITAT NOTARIAL

A través de l'examen exhaustiu dels protocols notariais d'Andorra, en aquest estudi s'han analitzat els diferents elements que conformen l'activitat notarial de les escrivanies d'Andorra. Les nombroses dades que ofereixen aquests volums fan possible identificar amb més o menys precisió els diversos elements relacionats amb la tasca professional del notari, com ara la naturalesa de la seva clientela, els llocs habituals d'escriptura o el volum de treball diari de la notaria.⁴⁸ No debades, l'anàlisi de totes aquestes qüestions permet observar, com passa en altres contrades, l'estreta vinculació del notariat andorrà amb el seu propi territori.

4.1. Llocs d'escriptura

El **Pariatge de 1288** disposava per a les Valls d'Andorra d'una notaria pròpia⁴⁹. No obstant, a diferència del que era habitual a la veïna Catalunya, on generalment els notaris disposaven d'un espai físic propi per a la seva escrivania (essent el propi client qui hi acudia), a Andorra, en canvi, la itinerància dels notaris per les valls sembla ser una constant. Així, malgrat que coneixem la ubicació d'alguna notaria, com la de l'escrivà Joan de Puigserrat (TC-N, 1), a finals del segle XIV, situada a la plaça de la vila de Canillo, l'anàlisi dels protocols notariais, de fet, permet ubicar poques vegades l'escrivania del notari en un lloc concret i fixe, i de situar, més bé, la seva figura en una contínua i freqüent mobilitat arreu del territori andorrà.

En aquest sentit, tot i que en la majoria de documents no consta la datació tòpica, a partir del volum 12 (TC-N, 13) en endavant és més freqüent trobar-la referenciada en l'instrument notarial. De la mateixa manera, la procedència majoritàriament local – des d'on es produeix el document – dels autors i dels destinataris dels contractes, fa possible plantejar la idea d'un notari mòbil pel territori andorrà, desplaçant-se de forma habitual per atendre les demandes i necessitats dels seus clients. Ignorem, però, si aquesta itinerància era resultat de la pròpia crida i demanda de la clientela, o bé de la pròpia voluntat i rutina quotidiana del mateix notari, de la qual n'eren coneixedors i

⁴⁸ Són aspectes definits per Jean L. Laffont, *Problèmes et méthodes d'analyse historiques de l'activité notariale (XVe-XIXe siècles)*. Toulouse: Presses universitaires du Mirail, 1991, p. 17-28. Són elements ampliament tractats, també, en l'obra de Daniel Piñol Alabart. *El notariat públic...*, cit, p. 142-163.

⁴⁹

s'aprofitaven els interessats. Resulta significatiu, creiem, que el llibre de testaments de 1431, referenciï la pràctica totalitat de les localitzacions segons l'àmbit parroquial i no el d'una vila, a causa, probablement, del desplaçament del notari a la casa del testador moribund per a redactar les darreres voluntats del client.

En arribar a una parròquia, segurament, el notaria s'instal·laria en alguna casa o, més freqüentment, en un espai públic i comunitari, accessible i a la vista de la clientela, per a redactar les notes dels contractes requerits pels interessats. Així doncs, un lloc habitual podia ser la plaça o, sobretot, l'església de la vila, central en la població, com es referencia, per exemple, en una època datada el 7 de gener de 1408, escripturada a l'església de Sant Julià de Lòria (TC-N, 6).

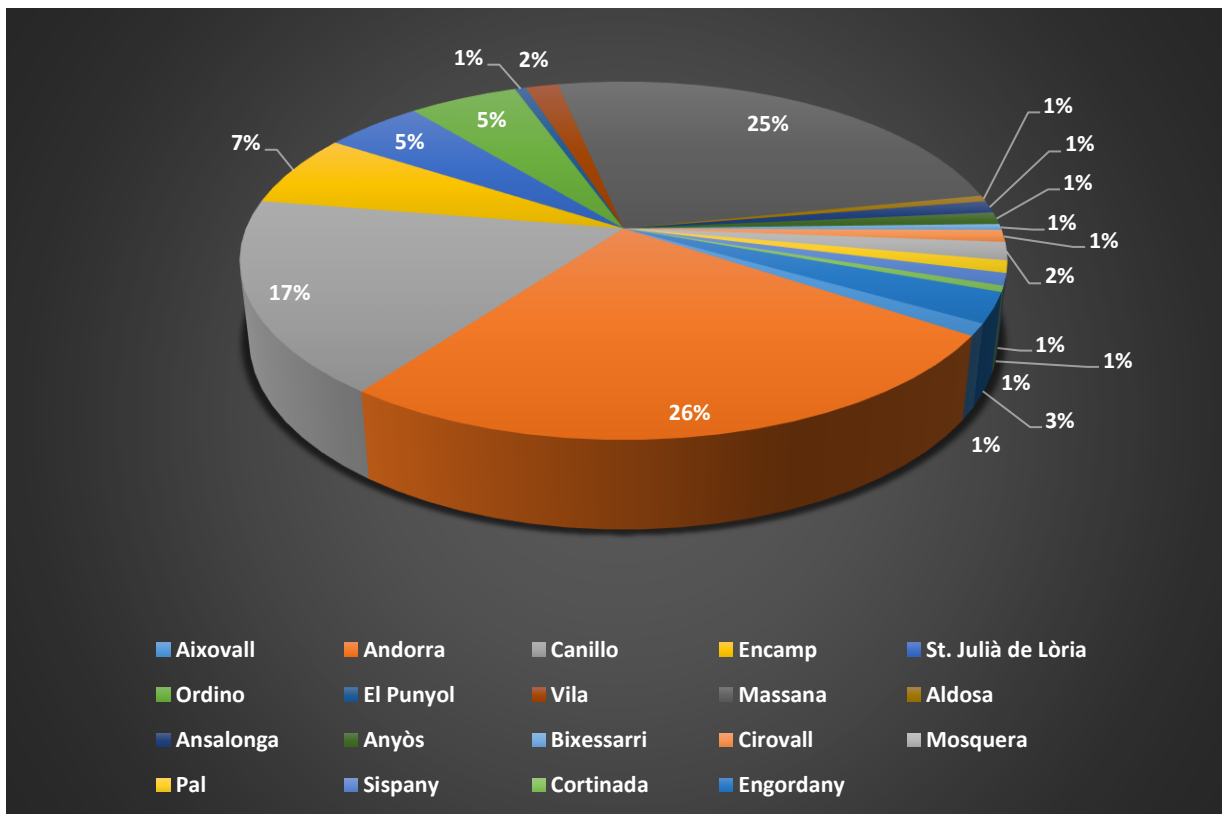
Tot i això, la majoria de documents que referencien un lloc d'escriptura ho fan de forma genèrica, indicant-hi el nucli de població i/o la parròquia en qüestió on es dona l'acte, sense especificar-ne un indret o un espai concret. D'aquesta manera, el lloc preferent d'escripturació, o de datació tòpica, és la pròpia vila, tot i que en alguns casos localitzem el notari treballant en algun mas del territori. Existeixen, a més, alguns punts de concentració notarial, és a dir, de llocs preferents d'escriptura, que corresponen, sobretot, a les viles més importants de les valls d'Andorra – Andorra (25% de les referències), Canillo (22%), La Massana (20%), Encamp (8%), Ordino (7%) –, tal com podem veure en el gràfic següent elaborat a partir de les dades dels volums 12 al 22.

No obstant, cal tenir en compte algunes diferències entre els dos notaris que actuen entre aquestes dates seleccionades: **Ramon Capdevila** (1419-1428) i **Berenguer de Castellarnau** (1430-1434) (veure gràfics 2 i 3). Si bé existeix una mateixa tendència a la mobilitat, certament la itinerància i els desplaçaments de Capdevila són molt més freqüents i amb una major diversificació dels llocs d'escriptura, amb fins a 19 localitzacions diferents. Així mateix, la freqüència d'escripturació en els llocs més habituals d'ambdós notaris també és divergent: si bé pel cas d'Andorra responen, similarment, entorn d'un 25% de les localitzacions referenciades, en alguns casos com Canillo (17% i 32%, respectivament), La Massana (25% i 9%) o Encamp (7% i 11%), difereixen notablement. Analitzades en conjunt, totes aquestes dades poden donar-nos informació sobre la pràctica particular de cada notari, més o menys avesat al desplaçament, i, fins i tot, de la seva pròpia clientela, tot i actuar en moments diferents.

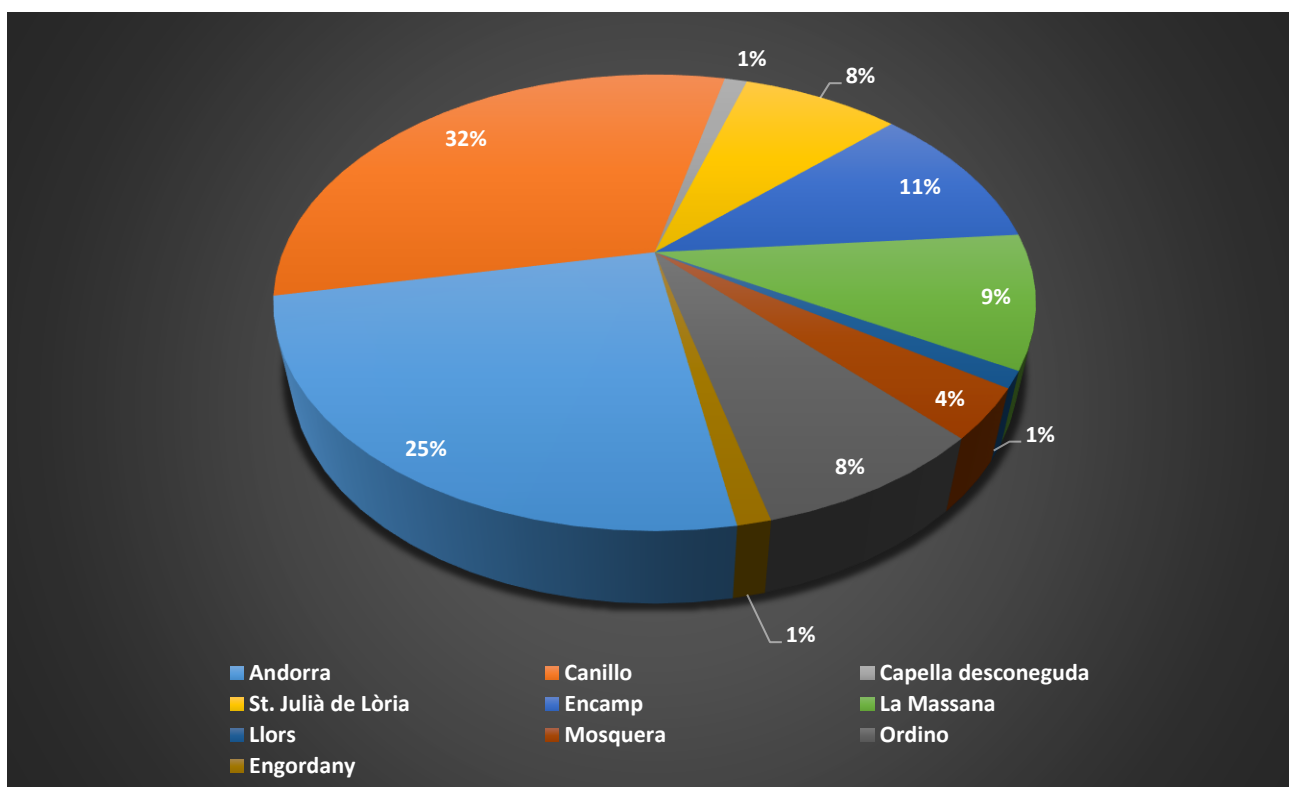
En definitiva, si bé per aquests anys existeixen clars centres o pols d'atracció

notarial, com són Andorra, Canillo i La Massana – on s'escriuren el 67% dels documents georeferenciats –, la mobilitat gairebé diària del notari o la dels seus ajudants són una realitat. D'aquesta manera, la funció itinerant del notari dins l'espai geogràfic de treball, en pràcticament tots els indrets de les valls d'Andorra, és un aspecte a ressaltar i a tenir en compte pel cas andorrà.

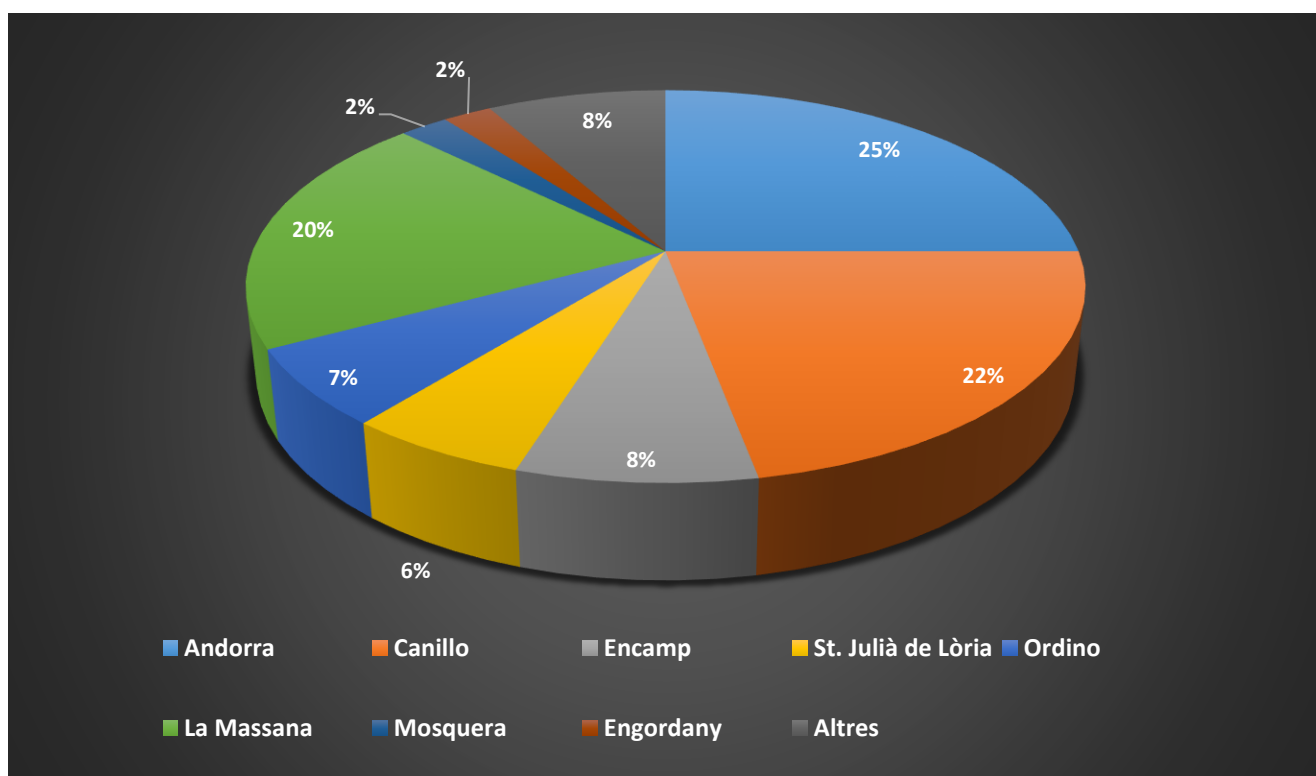
Gràfic 2. *Llocs d'escriptura i mobilitat del notari Ramon Capdevila (1419-1428)*

Gràfic 3. *Llocs d'escriptura i mobilitat del notari Berenguer de Castellarnau (1430-1434)*

Gràfic 4. *Llocs d'escriptura i mobilitat del notari (1419-1434)*

4.2. La clientela dels notaris andorrans

La mobilitat practicada pels notaris andorrans es deu essencialment a l'atenció de les necessitats contractuals dels clients de les diferents parròquies d'Andorra. Un dels elements essencials en l'estudi de l'activitat notarial és l'anàlisi del tipus de clientela que requeria el treball del notari i la procedència d'aquesta, amb l'objectiu, entre d'altres, d'analitzar la incidència de les escripturacions andorranes en la societat i el territori.

Clarament, en l'exercici de la seva professió, el notari estava al servei dels seus clients, als quals havia d'atendre en tot moment per a resoldre els afers i els contractes dels particulars. D'aquesta manera, les parts interessades, atorgants i destinataris, acudien a la notaria atrets per tot tipus de qüestions i negocis, com veurem. Com és habitual en petites comunitats vilatanes, com el cas d'Andorra, per l'oficina del notari – aquesta, estable o itinerant – hi passaven una part molt considerable dels habitants del lloc on aquest es trobava. Almenys, en algun moment de la seva vida, com queda reflectit en la seqüència de les tipologies documentals: des dels pactes matrimonials fins a la redacció dels testaments.

4.3. Tipus de clients

En el període d'estudi, podem dir que la majoria de clients dels notaris andorrans, tant els atorgants com els destinataris dels documents, procedeixen de la pagesia o són persones estretament vinculades, directa o indirectament, amb les activitats agropecuàries pròpies de la Vall. D'aquesta manera, tot i que en els contractes aquests no acostumen a ser referits específicament com a pagesos, és cert que algunes evidències – com les tipologies documentals majoritàries i el seu propi contingut i, sobretot, alguna referència al mas – ens indiquen que ens trobem davant d'unes comunitats de caràcter essencialment rural. Tot i que és difícil d'especificar, la no referenciació de l'ofici dels clients, de fet, és molt habitual en notaris que treballen en medis socioprofessionals homogenis, formats per una majoria gairebé absoluta de població dedicada al treball de la terra i els seus derivats.

En aquest sentit, els clients dels notaris andorrans es troben vinculats, majoritàriament, a les activitats socioeconòmiques principals de la regió, com ara la

ramaderia, amb contínues referències entre la documentació. Així, tot i que poc habitualment, apareixen en els protocols estudiats alguns pocs paraires, dedicats a la compra directa de la llana i a la seva preparació abans de ser venuda. Generalment, aquests provenen de la zona d'Engordany i Andorra la Vella, com ara Ramon Ribot, Arnau Berenguer, Pere Aymar o, cap a final de segle, Joan Moles, tot i que denotem l'entrada d'alguns paraires, com Tomàs Cubells, des de la Seu d'Urgell, potser atrets per la llana andorrana.

La comercialització d'aquesta matèria primera o la del seu teixit fabricat, potser, per alguns dels teixidors documentats, era funció dels diversos mercaders que actuen en aquests anys. Molts d'aquests provenen de la Seu d'Urgell i de Castellbò, segurament a la recerca de l'activitat econòmica de les Valls i amb estretes relacions – també matrimonials – amb els mercaders andorrans. Essencialment, els mercaders més destacats en aquesta època són Bernat de l'Areny, d'Encamp, i Andreu d'Artedó, d'Andorra, àlies d'Alàs, que arribaren a tenir un gran pes en l'economia i la societat andorranes del moment. De fet, és probable que el dit d'Artedó fos el mateix Andreu Alàs, un dels principals responsables de la legitimació i formació del Consell de la Terra d'Andorra el 1419.⁵⁰

Altres oficis menestrals o artesanals documentals, tot i que amb menor representació en els protocols analitzats són alguns derivats de la fabricació i el treball d'altres matèries, com és el cas d'alguns pocs ferrers, fusters o sastres. L'aparició en els documents d'alguns molins també ens informa de l'existència probable de moliners, tot i que mai són qualificats específicament.

És molt significativa també la presència a les escriptures de clientela eclesiàstica, atrets per tot tipus d'afers terrenals (vicaris, preveres, rectors, sagristans, beneficiats, frares). Aquests participen de la vida quotidiana de les valls, i s'encarreguen de les parròquies i les capelles de la zona. Malgrat que majoritàriament aquests formin part dels estrats baixos de la clerecia, hi ha alguns casos destacats, com ara fra Antoni Pinyes, prior del convent de Predicadors d'Urgell, Francesc Mata, clavari del bisbe d'Urgell o, fins i tot, Jaume Fuster, canonge d'Urgell, tots ells moguts per afers de deutors i censals morts sobre beneficis eclesiàstics.

⁵⁰ Guillaumet (coord), Jordi. *Andorra: nova aproximació a la història d'Andorra*. 1. ed.. Barcelona: Altair, 2009, p. 88-89.

En un altre nivell, documentem tots aquells càrrecs i oficis tant de l'administració municipal pública com de la pròpiament senyorial. D'aquesta manera, de vegades és notòria l'aparició d'alguns dels jurats i dels consellers de les universitats i de les parròquies andorranes i d'altres contrades, en representació pròpia o de tota la comunitat. En un document del 10 de març de 1434, per exemple, el notari Ramon Capdevila enregistra la reunió, en el cementiri de l'església d'Andorra, el "concili general de la universitat de les Valls d'Andorra", en el qual hi participaren els personatges més importants⁵¹.

De fet, també documentem el pas per la notaria andorrana d'alguns petits nobles i senyors feudals - com per exemple el donzell Tomàs ça Costa - o alguns ciutadans, majoritàriament naturals dels territoris de l'Urgell. És més significativa la presència de les figures representatives dels senyors, com ara el batlle (tant el del bisbe d'Urgell com el del comte de Foix), el saig o altres oficials menors de les valls d'Andorra, com són els pregoners públics. Finalment, en casos molt esporàdics documentem a altres notaris i escrivans entre la clientela dels notaris estudiats, com per exemple l'*scriptor* Ramon de Capdevila, de Castellbò, o Pere Batlle, notari procedent de Tàrraga.

Per acabar, tot i que aquests són molt poc presents entre la documentació analitzada, alguns pocs jueus demanen també els serveis professionals dels notaris andorrans.

4.4. *Procedència dels clients*

Pel que fa a la procedència de la clientela dels notaris andorrans, com es pot veure als gràfics adjunts (Gràfics 1 i 2), es detecta una gran dispersió de gent de tot el territori de les valls d'Andorra. Generalment, els habitants del país s'identifiquen mitjançant un doble marc de circumscripció; d'una banda, la vila o lloc de procedència (La Cortinada, Meritxell, Pal, Engordany, Prats, La Margineda, Llorts...), fins i tot el propi mas (Mas del Puig, Mas d'Alins); i, d'altra banda, dins del terme general de la parròquia (Andorra, La Massana, Ordino, Canillo, Sant Julià de Lòria, Encamp). Alguns també arriben especificar que són naturals de les valls d'Andorra.

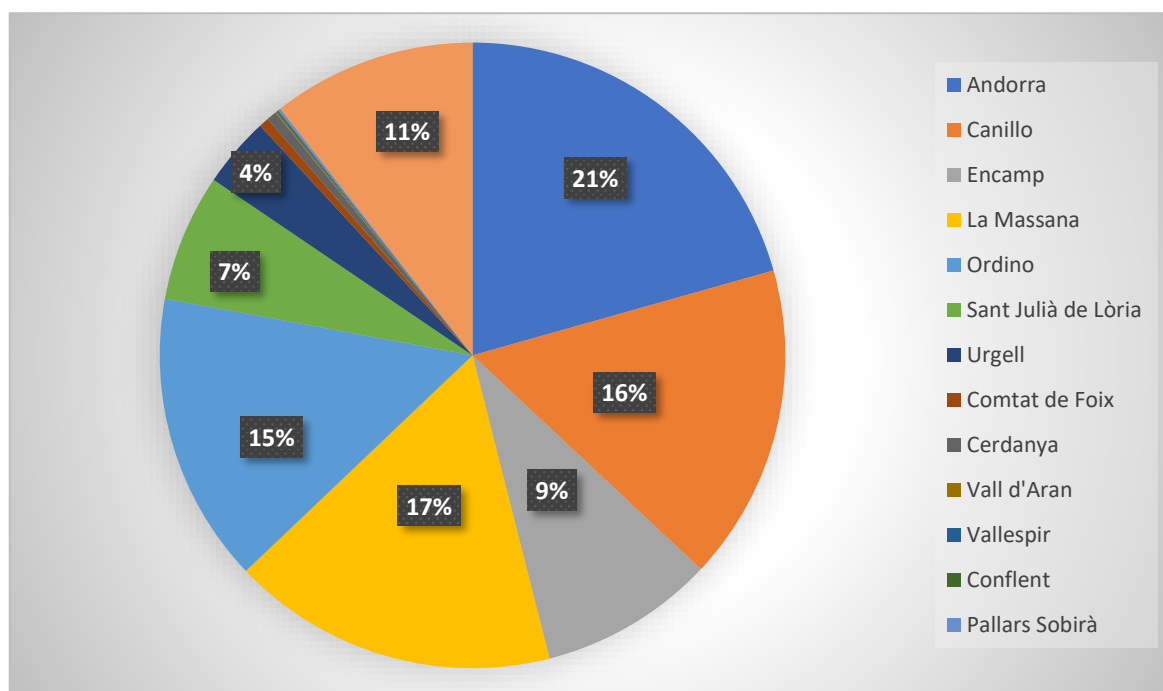
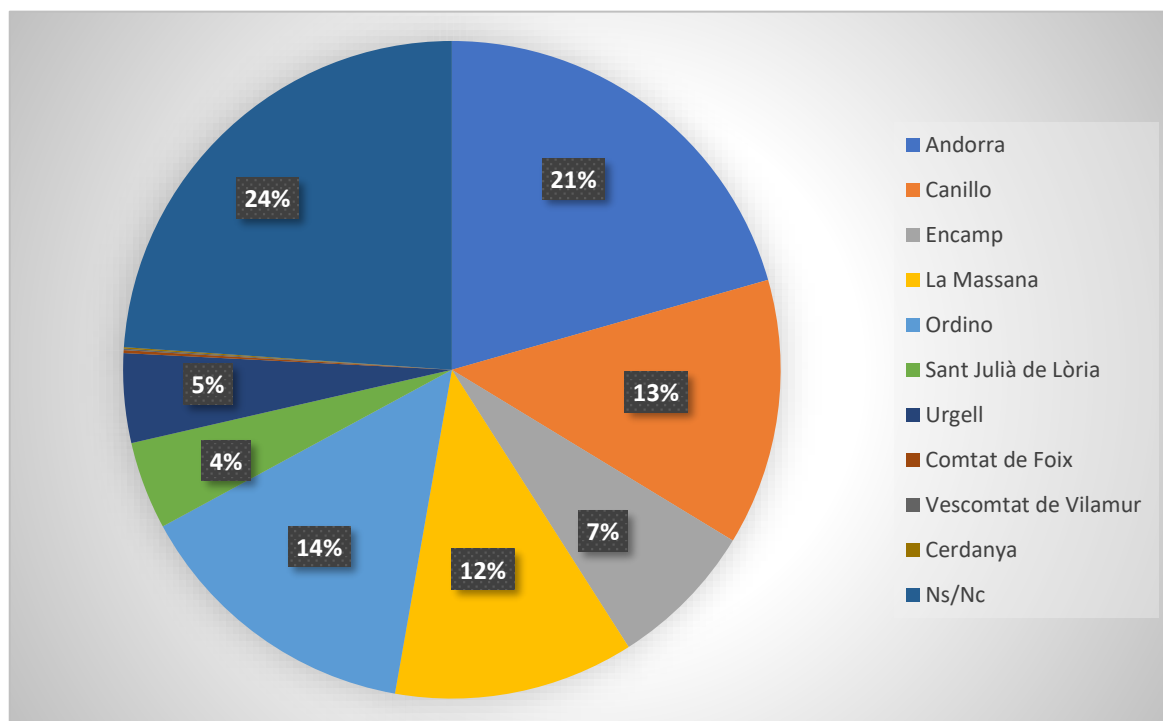
⁵¹ TC-N, 20, f. 12v-13r

Cal dir que no sempre el notari reflecteix els dos tipus d'enquadrament territorial, i en molts casos si bé sí es refereix el lloc del client, no consta la parròquia d'aquest (tot i ser deduïble pel contingut del document). Tot i això, i atesa la gran varietat de llocs d'origen dels clients andorrans, en els gràfics elaborats s'ha optat per reflectir únicament la naturalesa de la clientela segons la parròquia en els casos en què és especificada, excepte en les persones provinents de fora d'Andorra.

D'aquesta manera, com es reflecteix en els gràfics següents, no existeixen diferències significatives en relació a la procedència dels autors i dels destinataris dels contractes notariaus. De fet, la característica essencial de la clientela notarial d'Andorra és la seva procedència gairebé exclusivament andorrana. Si ens atenem a les dades, fins a un 85% dels autors i un 67% dels destinataris dels quals es coneix la seva procedència són naturals de les Valls. Com pot observar-se, el grup majoritari són els clients dels llocs de la parròquia d'Andorra, si bé les parròquies de La Massana i Canillo tenen també una important representació humana.

Per altra banda, una part de la clientela dels notaris andorrans – significativament menys nombrosa en el cas dels autors dels documents, de només un 15% – procedeix d'altres contrades extra-andorranes, sobretot de llocs limítrofs i propers. En aquest sentit, l'Urgell – sobretot l'actual comarca de l'Alt Urgell – s'erigeix com la zona d'atracció de major nombre de persones cap a les valls d'Andorra. Els clients urgellencs, sobretot procedents de llocs com la Seu, Castellbò, Arcavell i Lletó, entre d'altres, arriben a representar, de manera destacada, una quantitat idèntica a la dels procedents de la parròquia andorrana de Sant Julià de Lòria, que sembla aportar poca clientela a les escripturacions estudiades.

En menor mesura, acudeixen a les notaries d'Andorra, atrets per afers diversos, algunes poques gents procedents de la Cerdanya – sobretot, de Puigcerdà –, del Pallars Sobirà, de la Vall d'Aran, del comtat de Foix i dels comtats catalans del Vallespir i del Conflent. No obstant, cal dir que la suma d'aquesta clientela és molt poc significativa, quantitativament parlant, en relació a la resta, i és possible que aquest desplaçament obeís a necessitats molt concretes, entre d'altres, les econòmiques-comercials.

Gràfic 5. *Procedència dels autors (per parròquies en el cas d'Andorra)*Gràfic 6. *Procedència dels destinataris (per parròquies en el cas d'Andorra)*

4.5. *Els testimonis*

Tot i que no formin part del conjunt de la clientela interessada en el negoci escripturat, cal dir que els testimonis són una part essencial dels contractes notariais. La seva presència dona validesa i força a l'acte del jurament, en especial quan es tracta d'individus d'una certa rellevància o consideració social. D'aquesta manera, és habitual trobar entre les persones que donin testimoni a veïns il·lustres o d'un cert prestigi – per exemple, el ja habitual Ramon de l'Areny⁵² – i, també, alguns eclesiàstics, estretament vinculats amb el teixit social i religiós de la comunitat.

De forma regular, les persones que intervenen com a testimonis en els documents, generalment entre dos i tres per instrument – pocs cops trobem escriptures amb més de tres testimonis –, i sempre homes, tenen també, com la clientela, un origen estrictament local, des les valls d'Andorra.

Molts cops, els propis autors i destinataris dels documents devien posar-se d'acord amb amics, coneguts o familiars per a testificar en el moment de la ferma del contracte, tot i que també és molt probable que sovint aquests fossin, simplement, persones que es trobaven en aquell instant a l'escrivania o en el lloc d'escriptura per a qualsevol motiu. De fet, molts testimonis, seguidament, apareixen al mateix dia en qualitat d'atorgants o beneficiaris en altres documents, després d'haver prestat la seva paraula aprofitant la seva visita a cal notari.

4.6. *Càrrecs*

Pel que fa als càrrecs i als representants del senyors, de les comunitats o de l'església, la documentació revisada només ens informa en mínima part sobre l'existència d'aquests oficials, no tant en referència als seus càrrecs sinó com a autors i destinataris dels instruments jurídics de diferent naturalesa. En general actuen com a venedors o compradors, tan sols algunes vegades compareixen per raó del seu càrrec de manera que, en general, actuen en qualitat de persones privades. Ja hem vist com al manual TC-N, 20, apareix registrat la convocatòria del 'concili general de la universitat

⁵²Vegi's el següent paràgraf: 3.6. *Càrrecs*.

de les Valls d'Andorra'', de març de 1434, en el qual hi participaren diferents oficials⁵³.

Entre els càrrecs apareix esmentat des del principi (TC-N 1) el Batlle d'Urgell i vicari de la Vall d'Andorra, per el bisbe de la Seu i l'altre vicari pel Comte de Foix⁵⁴, ocupats en resoldre uns problemes territorials sorgits entre pobles situats prop de la frontera o per a garantir el compliment d'altres obligacions de diferent naturalesa.

Així que, per exemple, el 26 setembre del 1393 continuaven les dissensions entre la comunitat d'Arcavell i la de Sant Julià de Lòria, a motiu d'un ús indegut del territori fronterer i dels espais destinats a Arcavell, als voltants del riu Runer i per tant a l'interior del territori del principat de Catalunya⁵⁵. Malgrat que les dues comunitats compartien *ab antiquo* el mateix senyor, és a dir el bisbe de la Seu, el dret de empriu va seguir sent dividit territorialment i molt bé delimitat; és probable que, per estar sotmeses a la jurisdicció d'un únic senyor, moltes vegades resultava poc clar fins a on arribés l'ús compartit d'aquelles terres.

Una de les característiques d'aquest càrrec preveia l'exercici del poder de manera conjunta com a expressió de l'autoritat que emanava dels dues consenyors que representaven, per això que els dos vicaris intervenen junts com a defensors dels interessos de la comunitat. El seu marc d'actuació comú era d'ordre administratiu i judicial però in altres procediments podien actuar separadament⁵⁶. A aquest últim cas es refereixen el document redactat en el 1418 quan el batlle d'Urgell i vicari de la Vall d'Andorra, Cubells Tomàs, promulga una sentència per a dirimir una controvèrsia entre ciutadans de la Vall⁵⁷; mentre que en el 1420 el vicari d'Andorra pel comte de Foix actuava per a obligar alguns andorrans al pagament d'una multa⁵⁸.

⁵³ TC-N, 20, f. 12v-13r

⁵⁴ Aquest últim sembla recobrir un paper bastant secundari en relació als poders de decisió exercit pel primer. Degut probablement al pariatge del 1278, que va ser quan el comte de Foix va renunciar a tots els drets sobre el castell d'Arcavell, la causa era destinada a ser resolta pels funcionaris del bisbe, més que pels del comte, l'autoritat i jurisdicció del qual s'estenien també al territori de Sant Julià. Susanna Vela parla "d'una certa senyoria limitada". VELA PALOMARES, S., *Diplomatari de la Vall d'Andorra*, cit., p. 15.

⁵⁵ El document és un dels originals redactat pel notari del Vicari episcopal d'Andorra, que successivament, al 1521, es va fer una còpia ara conservada a Arxiu Comunal de Sant Julià de Lòria. Cfr.: Creus Gispert, L. *Arcavell, la magnitud d'una frontera local a l'Alt Urgell (segles xiv-xx)*, a "Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès – 2010: Annals 2008-2009", pp. 233-250.

⁵⁶ VELA PALOMARES, S., *Diplomatari de la Vall d'Andorra*, cit., p. 15.

⁵⁷ TC-N 13, ff. 21-21v.

⁵⁸ Ivi, ff. 28.

L'altre oficial, representant del poder senyorial, que apareix en la documentació és el saig, que com els veguers, eren també funcionari de justícia⁵⁹. L'exercici de la justícia era compartida pels dos senyors, mitjançant els seus respectius veguers i saigs, com efectivament resulta en un dels primers manuals del notari Ramon Capdevila. En efecte el 12 de gener del 1400 Ramon de l'Areny, saig d'Andorra per el comte de Foix, i Pere Joan, jurat d'Encamp, presenten un requeriment a Joan Geralt i Ramon Caden perquè presentin tota la documentació sobre la venda d'un casal⁶⁰. En la documentació posterior aquest mateix personatge que pertanyia, juntament a tota la seva família, a l'entorn més pròxim al comte de Foix serà designat veguer pel mateix comte, exercint la seva magistratura al costat de Guillem Ramon de Graner, veguer pel bisbe de la Seu d'Urgell, amb el qual administra la justícia i determina diferents sentències⁶¹.

De manera mes preponderant apareixen els jurats, prohoms i representants de les comunitats i parròquies, com els vicaris, rectors i beneficiaris de les diferents esglésies i capelles. La presència més assídua d'aquests personatge és clarament degut a una major representativitat en la quotidianitat de la vida medieval europea i molt important si es considera que a Andorra el terme de les *universitates* corresponien a l'entorn parroquial, que reuneix diferents comunitats rurals. Va ser precisament l'església, gràcies a la seva difusió al camp, la que va assegurar la *cura animarum* i el marc pastoral i antròpic de la població rural. De fet, els llocs de culte constituïen un poderós polaritzador de la població dispersa o nòmada; Aquest propòsit és particularment evident en el cas de les esglésies erigides dins d'àrees disperses⁶².

Pel que fa als càrrecs eclesiàstics presents en aquests registres notariais la seva presència està relacionada amb els beneficis eclesiàstics⁶³. Preocupats per a defensar els seus drets sobre l'arrendament o la concessió a un nivell emfitèutic d'algunes esglésies, amb tots els seus drets, càrregues i béns i per garantir l'observança dels llegats

⁵⁹ Per a aprofundir el tema: VELA PALOMARES, S., *Diplomatari de la Vall d'Andorra*, cit., pp. 19-20.

⁶⁰ TC-N 2, f. 4. Ramon de l'Areny compartia la mateixa magistratura amb Ramon de Graner, saig pel bisbe de la Seu d'Urgell, com apareix

⁶¹ PREIXENS VIDAL, N., *Repertori cronològic dels càrrecs institucionals medievals d'Andorra (segles IX-XV)*, Beca Pere Canturri de Recerca Històrica, Institut d'Estudis Andorrans, 2017-2018, pp. 68-69, 72, 78, 84, 93. Sobre les funcions del veguer, vegi's VELA PALOMARES, S., *Diplomatari de la Vall d'Andorra*, cit., pp. 19-20.

⁶² Per a conèixer les relacions entre territori, església i feudalitat a Andorra, vegi's BONALES CORTÉS, J., *Història territorial de la Vall d'Andorra*, cit., pp. 59-159.

⁶³ Confronta: VELA PALOMARES, S., «Capbreu de les rendes». *Quadern d'estudis Andorrans II. Cercle de les arts i de les lletres de les valls d'Andorra*. Andorra 2005; Eadem, *Diplomatari de la Vall d'Andorra*, cit., pp. 31-33;

testamentaris i la relativa renda, recorren tos seguit al notari⁶⁴. No tenim cap altra referència.

Expressió de les comunitats són també els càrrecs (jurats, prohoms i representants) triats d'entre els membres mes importants de les famílies, els cap de casa que residien als pobles rurals, per a representar la pròpia *universitas* i defensar els seus interessos comuns, enfront d'altres comunitats i davant als senyors i als seus representants⁶⁵.

4.7. *Activitat i volum de feina dels notaris andorrans*

L'anàlisi de l'activitat de les escripturacions andorranes resulta summament complexa. En primer lloc, la falta de documentació notarial referent a alguns anys gairebé sencers, com per exemple el 1419 o el 1422, dels quals sols conservem dades de dos i un mes de l'any, respectivament, complica un estudi general del volum de feina dels notaris. En aquest sentit, i en segon lloc, tampoc disposem de l'assegurança de disposar de tots els protocols notariaus que podrien haver arribat a confeccionar-se⁶⁶.

Tot això dificulta, com hem dit, un anàlisi global que pugui oferir unes tendències generals en relació a la feina de les notaries en determinats mesos de l'any, cosa que podria proporcionar informació molt interessant sobre la clientela o el règim socioeconòmic de les valls. No obstant, un examen minuciós i comparatiu d'alguns protocols notariaus, de manera més o menys seqüenciada, pot reflectir algunes informacions d'interès, tot i ser molt aproximatives.

De l'escassa quantitat de volums notariaus d'Andorra en resulta una activitat notarial força disminuïda, pròpia de les escripturacions de caràcter vilatà i d'àmbits eminentment rurals. D'aquesta manera – excepte en casos molt significatius –, en contraposició al ritme frenètic de les notaries urbanes, de les grans ciutats, el poc volum de treball dels notaris de les viles i de la ruralia, suposadament, donaria com a resultat

⁶⁴ Es pot veure algun exemple a TC-N 6, ff. 10v-14v i també a TC-N 7, ff. 26;27.

⁶⁵ Confronta: BELANGUER, E. et alii., *Història d'Andorra: de la prehistòria a l'edat contemporània*. Barcelona, 2009; VELA PALOMARES, S., *Diplomatari de la Vall d'Andorra*, cit., pp. 19-27.

⁶⁶ Pel que concerneix la història de les fonts notariaus d'Andorra: VELA PALOMARES, S., *Els fons notariaus de l'Arxiu històric Nacional*, cit., pp. 35-46. Sobre la presència d'escriptures notariaus andorrans als protocols dels notaris de la Seu d'Urgell: CASTELLET L., *La societat andorrana entre 1250 i 1350*, cit.,. En aquest últim cas ens referim a la documentació que s'ha conservat a l'Arxiu Capítular de la Seu que comença a mitjan del segle XIII però que presenta un certa continuïtat només al segle XIV.

la composició d'un protocol sols després d'anys d'escripturació continuada⁶⁷. Si bé cal dir que aquest no és el cas dels notaris andorrans d'alguns moments del segle XV, que arribaren a formalitzar un protocol anual⁶⁸, sí és cert que les dimensions reduïdes d'aquests volums – que en molts pocs casos arriben a superar els 50 folis –, així com l'anàlisi genèric de la centúria a nivell quantitatiu, permeten incloure les escrivanes d'Andorra en el grup característic d'aquest tipus de contrades.

Els protocols notariaus analitzats, la majoria d'ells de caràcter anual, tenen una extensió molt irregular, deguda probablement a les vicissituds del temps. Això fa que alguns volums disposin únicament de 8 o 9 folis, mentre que d'altres arribin als 59 o, fins i tot, de manera excepcional, als 98 folis. Aquesta variabilitat comporta una alteració en la quantitat d'instruments notariaus inserits en aquests protocols, que ballen entre unes poques desenes i els dos centenars de documents registrats a dins.

4.7.1. *Activitat per mesos*

Davant de la falta d'una seqüència completa per a tot el període estudiat, s'ha optat per reflectir únicament una selecció d'alguns anys per als quals disposem d'una sèrie sencera per mesos. Aquests són els anys de 1420, 1421, 1426, 1428, 1431 i 1432⁶⁹. dels quals en resulta, com veiem, la mostra gairebé íntegra d'una dècada. Cal dir que pels anys de 1431 i 1432 manquen el mes de març i el de maig i agost, respectivament, per la qual cosa les dades d'aquests períodes – convertides en 0 – no són reals i s'han de prendre en precaució.

Com observem al gràfic següent, l'activitat notarial es manté més o menys constant al llarg dels anys estudiats, si bé podem identificar alguns mesos de certs anys en què el treball del notari tendeix a incrementar-se o a reduir-se, com per exemple el maig de 1421, quan s'escriuren 44 documents. Aquesta és, amb tot, una xifra excepcional, que sobresurt de forma molt destacada de la tendència general, en què l'activitat de la notaria es situa entre les 4-5 i les 15 escriptures mensuals, una barrera,

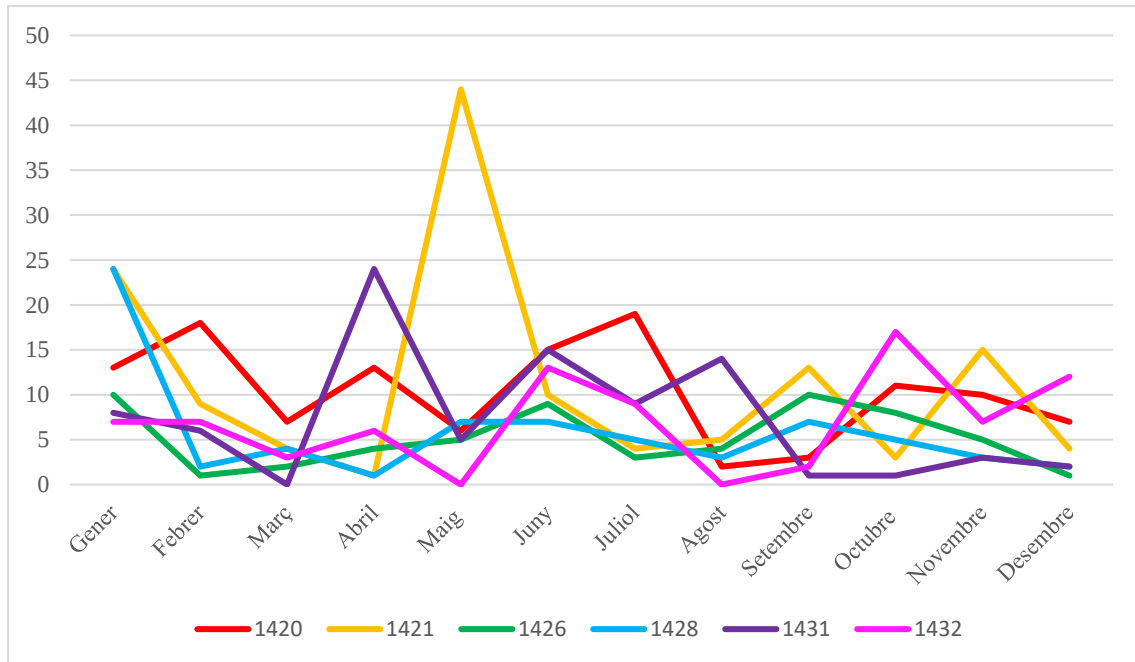
⁶⁷ LLIBRER I ESCRIG, J., A. «El notari Guillem Peris i la seua especialització artesanal: el reflex d'una societat en transformació al segle XV», *EHDAP*, 31, 2013, p. 122.

⁶⁸ Especialment significativa, en aquest sentit, és l'activitat del notari Guillem Carreu, que entre 1439 i 1459 arribà a escripturar 19 protocols.

⁶⁹ Pels anys de 1431 i 1432 manquen el mes de març i el de maig i agost, respectivament.

aquesta última, superada en molts pocs moments.

Gràfic 7. *Activitat anual de les escripturaries andorranes (1420-1432)*

D'aquesta manera, els moments laborals àlgids del període estudiat, que comporten un major moviment escripturari, no aconsegueixen descompondre una tendència regular de caràcter genèric en totes les anualitats, i en la qual no es poden percebre altres factors d'influència o d'alteració derivades, sovint, de les pròpies activitats socioeconòmiques de la zona i de la clientela.

En definitiva, encara que hi havia dies de major i més intensa tasca notarial a les escripturaries andorranes, és cert que en d'altres es consignen molt pocs o, fins i tot, cap contracte. Normalment, l'activitat diària de les notaries d'Andorra, com en altres llocs, es centrava sobretot en afers relativament quotidians que atenyien els assumptes privats i particulars de la vida econòmica i social de les famílies locals (àpoques, deutoris, compravenda i pagament de censals, capítols matrimonials, etc.). L'atenció a aquest tipus de negocis, que generaven sovint un nombre significatiu d'instruments en poques jornades de marge (i, fins i tot, en un mateix dia), deuria ocupar durant uns dies o setmanes bona part de l'horari de treball del notari, dedicat de ple a la redacció de les escriptures en el seu escriptori, per a la seva posterior entrega als clients.

5. TIPOLOGIES DOCUMENTALS

Els notaris s'ocupaven de registrar els afers que concernien a la vida dels andorrans, en tots els seus aspectes i àmbits. D'aquesta manera, un dels elements essencials que es desprenen d'una primera observació dels diferents tipus de documents és, lògicament, el de la seva estreta relació amb la clientela habitual de la notaria. En efecte, els diversos tipus de contractes escripturats pels notaris andorrans obeeixen, en primer terme, a les demandes més bàsiques i puntuals de la categoria i la naturalesa de la clientela més immediata a aquests, majoritàriament pagesos, ramaders i vilatans. La font, amb tot, és el reflex de l'estructura socioeconòmica en la què s'insereix el notari⁷⁰.

D'aquesta manera, la majoria de contractes escripturats pels notaris d'Andorra es relacionen amb afers de la vida quotidiana d'una comunitat eminentment vilatana i rural, estretament lligada a l'activitat agrícola i ramadera. És així com, per exemple, trobem molts instruments del traspàs de bestiar, en format de compravenda o, més freqüentment, a través de les anomenades comandes de bestiar, essencials molts cops per a moltes llars pageses. En alguns casos, aquests documents ens denoten l'existència d'autèntiques manades d'animals diversos, des d'ovelles, cabres i cabrits, fins a vaques, bous o porcs, com ara el ramat de tres-cents noranta animals, entre ovelles i cabres, que va comprar Pere Ricart, de Mosquera, el 1430⁷¹. En definitiva, aquestes diferents transaccions documenten la importància de l'activitat ramadera i, especialment, llanera, en les valls d'Andorra.

Les compravendes de diferents tipus de béns, immobles o crediticis, s'erigeixen com el contracte més habitual en gairebé tots els llibres. De fet, en pràcticament la totalitat dels volums analitzats, els traspassos de béns diversos, generalment immobles i terrícoles, signifiquen almenys un 25% dels contractes escripturats. En alguns protocols, com ara el volum 6 (TC-N, 6) o el 20 (TC-N, 19), aquests negocis arriben a suposar el 46'50 i el 40'50% dels documents, respectivament. A primera vista, aquestes dades indiquen un mercat de la terra i creditici (de compravenda de censals, especialment) molt actiu i dinàmic, el qual comptava amb el notari com a intermediari.

⁷⁰ Confronta: REDON, O., «Le notaire au village. Enquête en pays siennois dans le deuxième moitié du XIIIe siècle et au début du XIVe siècle.», dins *Champagnes médiévales: l'homme et son espace (études offertes à Robert Fossier)*, Paris: Publications de la Sorbonne, 1995, p. 667-680.

⁷¹ TC-N, 18, f. 25r-25v.

Com hem dit, el tipus de compravenda més freqüent en els protocols notariais estudiats és aquella que implica el traspàs de béns immobles, especialment aquells relacionats amb la terra i la producció d'aquesta (terres, vinyes, prats, horts). La diversificació terminològica de les terres permet, a més, entreveure l'estructuració del paisatge i del territori. Algunes d'elles denoten les activitats socioeconòmiques i productives principals, amb la dedicació d'espais al conreu de la vinya i als deixats per a les pastures (prats), possiblement els menys aptes pels conreus agrícoles. La vinculació ramadera és evident en alguns casos, com quan es documenta la venda d'un bouer⁷².

Tampoc és infreqüent trobar referències als recursos i sistemes hídrics, que denoten l'existència d'una certa xarxa hidràulica, amb la compravenda de recs d'aigua, d'aqüeductes i alguns molins i els seus drets d'ús. De fet, molt probablement la presència d'aquestes canalitzacions, aprofitant els nombrosos cursos d'aigua d'Andorra, podrien ser destinats a regar, entre d'altres tipus de terres, la gran quantitat d'hortos i hortals documentats en els protocols notariais, com, de fet, indica la venda d'un hort amb sistemes de canalització, l'any 1431⁷³. Certament, algunes terres cultivables miren de localitzar-se prop dels rius, com les propietats venudes per Pere Romangau, de Soldeu (Canillo), situades entre el riu Valira i el 'Pont de les Aigües'⁷⁴. Pel que fa els molins – venuts en la seva totalitat o parcialment, en parts – aquests també són objecte de venda, i en destaquem alguns com ara el molí fariner situat a la parròquia de La Massana, comprat pel vicari del lloc, el prevere Bernat Escoter, el 1431⁷⁵.

Tot i que gran part de les vendes de béns immobles són de peces de terra disperses, també es documenten les vendes d'algunes explotacions agrícoles, com són els capmasos i els masos. És el cas, per exemple, del capmàs de Pere Calbó del Tarter, ara habitant al comtat de Foix⁷⁶, o del mas del Puig de Sant Julià de Lòria, venut per Ramon Olovesa, '*cum omnibus suis proprietatibus videlicet vineis, campis, ortis, ortalibus, cortalibus, cortalariis...*' i altres tipus de terres.⁷⁷ Als pobles andorrans, a més, també es venen diverses cases, casals i altres llocs d'habitatge, estudiat en

⁷² TC-N, 7, f. 6v.

⁷³ TC-N, 18, f. 41r-41v.

⁷⁴ TC-N, 9, f. 14r.

⁷⁵ TC-N, 18, f. 37r-37v.

⁷⁶ TC-N, 18, f. 92r-92v.

⁷⁷ TC-N, 18, f. 43r-43v.

profunditat per David Mas Canalís⁷⁸.

Resulta sorprenent la quantitat de terres venudes i comprades. Generalment aquestes són limitades extensions territorials, que passen d'un propietari a l'altre. Aixó és indicador de una forta inestabilitat rural, que també es manifesta en la voluntat de centralitzar i unificar les vàries possessions per part dels adquirents, preocupats de donar una continuïtat a les seves terres dins del mateix territori parroquial. Si es confronten aquestes dades amb les altres de la bibliografia andorrana i dels documents editats, resulta, llavors, un quadre de fort canvi en les dinàmiques del mercat i tinença de la terra, degut probablement a la pressió negativa exercida pels canvis climàtics i l'adveniment de la pesta⁷⁹. La imatge que ens proporciona la documentació pot ser interpretada sobre la base d'aquesta conjuntura, que a més és típica d'altres regions adjacents⁸⁰. En aquest cas, és inevitable referir-nos a les epidèmies de pesta, períodes de males collites i coincidència de gana i malaltia que s'han produït en els anys immediatament anteriors a l'elaboració d'aquests manuals notariais.

És possible que aquesta tendència negativa va determinar un canvi socioeconòmic, pel qual les famílies de petits posseïdors, a causa d'un possible elevat deute van estar obligades a vendre les seves parcel·les de terra en favor de famílies amb més possibilitats econòmiques. Al contrari, aquestes últimes semblen resoltes a donar continuïtat al seu patrimoni, per respondre a una gradual necessitat cerealícola que, d'altra banda, donava lloc a un gradual enriquiment familiar; aquest pot ser el cas que es dona en la família Armany de La Massana. El fet que una discreta part de les terres venudes eren ermes pot confirmar el que hem suposat, ja que és cert que a una crisi ambiental i sanitària correspongui sempre una caiguda de la densitat demogràfica i del nombre de nuclis familiars, fonamental per a l'abandó de les terres cultivables⁸¹. El mateix discurs podria ser vàlid per a les pastures i les vinyes.

⁷⁸ MAS CABALÍS, D., *La casa Andorrana tradicional*. Andorra 1989

⁷⁹ Cfr. BONALES CORTÉS, J., *Història territorial de la Vall d'Andorra*. cit., pp. 167-177.

⁸⁰ Cfr. LALIENA CORBERA, C., UTRILLA UTRILLA, J., NAVARRO ESPINACH G., *La evolución histórica del paisaje rural en los Pirineos durante la Edad Media explotación agropecuaria y recursos forestales*, a *La construcción histórica del paisaje agrario en España y Cuba*, Madrid, 2003, pp. 53-66.

⁸¹ cfr. BORRERO FENÁNDEZ, M., "The Rural World and the Crisis of the XIVth Century. A Historiographical Issue under Review", *Edad Media. Revista de Historia*. *La crisis del siglo XIV en los reinos hispánicos*, 8, (2007), pp. 37-58.

Finalment, destaquem un altre tipus de compravenda, la dels béns crediticis, sobretot els censals morts. Aquests es troben en menor mesura en relació al traspàs de béns immobles, tot i que en alguns volums, com és el cas del 6 (TC-N, 6), arriben a representar gairebé el 44% de les compravendes. Tot i així, generalment, aquestes representen el traspàs de petites quantitats, gairebé sempre especificades en lliures. En definitiva, si bé és cert que el mercat creditici no deuria ser tan important com el de la terra i altres béns immobles, creiem que aquest és almenys significatiu.

El deute, per la seva banda, generava un gran moviment escripturari, amb la redacció de nombrosos i diversos tipus de documents, com ara els debitoris o les èpoques de pagament per a diferents motius. El pagament i satisfacció de deutes i de censals és el que exigeix una constant escripturació d'èpoques de solució d'aquests, molts cops consignades en els manuals estudiats simplement amb la paraula ‘*apocha*’, a continuació del document o negoci principal que les origina. Aquests documents de pagament arriben a representar, en alguns llibres, com per exemple els volums 12, 13 i 14⁸², entre el 25% i el 30% dels documents continguts. La seva gran varietat, derivada de la dependència de multitud de contractes principals previs (com ara compravendes, heretaments, dots, censals, etc.), genera una gran activitat notarial. És així com gran part de les compravendes analitzades disposen de la seva època de satisfacció del preu de l'objecte venut.

Un altre tipus d'afer vital que ocasionava la producció d'una gran quantitat d'instruments notariais eren els matrimonis⁸³. Efectivament, l'acord i la celebració d'unes noves núpcies implicava la redacció, de vegades en el mateix dia, de diversos tipus de documents (heretaments i constitucions dotals, definicions de drets hereditaris i obligacions sobre béns, èpoques i debitoris, etc.), que obligaven a les famílies a passar per cal notari⁸⁴. Aquests documents ens aporten informació sobre el règim familiar i, especialment, sobre les estratègies d'aquestes famílies construïdes, sobretot, al voltant dels aspectes econòmics i socials.

⁸² Vegi's gràfics ANNEX 3, pp. 117-122.

⁸³ Lúdia DONAT PÉREZ; Xavier MARCÓ MASFERRER; Pere ORTÍ GOST, «Els contractes matrimonials a la Catalunya medieval», a Rosa ROS MASSANA (ed.), *Els capítols matrimonials. Una Font per a la història social*. Girona: CCG Edicions - Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, 2010, p. 19-46.

⁸⁴ Lúdia DONAT PÉREZ; Xavier MARCÓ MASFERRER; Pere ORTÍ GOST, «Els contractes matrimonials...», p. 20-21.

El nucli central d'aquests anomenats capítols matrimonials, de formació d'una nova cèdula familiar, era el dot⁸⁵. L'aportació del dot per les famílies significava, molts cops, un gran esforç econòmic, per la qual cosa les quantitats giraven al voltant de les possibilitats familiars. Les quanties dels dots andorrans semblen ser, per aquestes dates, poc elevades, i giren al voltant d'entre 10 i 70 lliures, tot i que també existeixen grans quantitats dotals de les famílies més potentades, com la de 300 florins d'or d'Aragó de Caterina, de la família de mercaders 'Caramaní' de Castellbò, pactada amb els Dartedo, mercaders d'Andorra⁸⁶.

La primera dada que s'ha de ressaltar és gairebé la falta de capítols matrimonials plenament estructurats. Sembla que a aquest tipus de document es preferien els establiments del dot i del aixovar i de les èpoques de pagament. Segurament en documentació del segle XVI ja trobaríem capítols matrimonials ben estructurats i no documentació solta que regula el règim matrimonial com són els exemples que trobem. Així, igual que succeeix amb la compravenda de terres, les estipulacions del dot apareixen amb una certa insistència. Es podria explicar aquest fenomen pensant en un interès econòmic urgent per part de les noves famílies, interessades a augmentar el seu propi patrimoni durant aquesta època de crisi.

Encara que la informació que aquest tipus de documentació conté és molt escassa, podem igualment intentar reconstruir les dinàmiques parentals i socials, que són implícites en aquests tipus de contractes.

Les noces tenien lloc segons el que es disposava l'Església i els diferents sínodes eclesiàstics, per tant, es desanimava aquelles noces ocultes o parentals i es promovia el matrimoni *in faccie ecclesie*⁸⁷, abans clarament de practicar la còpula carnal. Només successivament s'estipulaven els dots i amb ells es comprovava la consumació del matrimoni, com a element essencial per demostrar la validesa de la unió matrimonial i tancar les portes a la causa de nul·litat⁸⁸ que podien determinar la restitució del dot⁸⁹.

⁸⁵ Cfr. ABADÍA, José; "Los pactos matrimoniales catalanes", a *Anuario de Historia del Derecho Español*, 33 (1963), pp. 133-266 (1963), pàgs. 133-266.

⁸⁶ TC-N, 18, 13r-13v.

⁸⁷ TC-N, 4, 3v-4; TC-N, 19, 14v-15r. Vegi's MARTÍ BLANCO, M., *Les dones al segle XV segons la documentació notarial andorrana*, cit., docs 4; 15.

⁸⁸ Sobre el matrimoni *in facie Ecclesiae*: KADZIOCH G., *Il ministro del sacramento del matrimonio nella tradizione e nel diritto latino e orientale*, Roma-Vaticà, 1997, pp. 41-49.

⁸⁹ Vegi's TC-N, 4, 4; 11.

La seva composició era casi exclusivament de naturalesa monetària, encara que es veïrat que es té constància d'altres béns, com terres, cases, etc⁹⁰. Més enllà de la importància que tenen els diners com a capital més fàcilment utilitzable dins d'una economia poc monetària, la poca presència de terres i cases com a part del sistema dels dots fa pensar a un cert grau d'empobriment de la societat, sobretot perquè les contribucions en béns immobles no eren capaces de garantir un segur benestar econòmic, perquè havien perdut el seu primitiu abast. El valor monetari assignat al dot sempre apareix correspost, a terminis, o pels pares de la núvia o per l'hereu masculí de la família⁹¹. Gairebé sempre hi ha una hipoteca sobre els béns familiars de la núvia, com a garantia del pagament de la mateixa.

Desafortunadament, falten totes aquelles dades necessàries per entendre la posició de cadascuna de les cases que es van unir entre elles i les reals disponibilitats econòmiques dels contraents. La presència de capítols matrimonials que falten de molts apartats, no permet anar al final de la qüestió, encara que alguns dots sovint presenten l'escreix. Tampoc falten els exemples de marits que aporten el dot a la seva dona. Com passava també als territoris rurals de Catalunya, quan no es podia seguir el sistema d'herència de tipus patriarcal masculina, l'hereu dels béns familiars era la dona, o sigui la pubilla, els béns de la qual resultaven, en aquests casos, superiors als quals aportava la família del marit⁹².

Una tipologia freqüent arreu del territori són els testaments, si bé, pel cas andorrà, estranya la seva poca presència en els protocols estudiats. De fet, quan apareixen, no arriben a superar el 10% dels documents escripturats. El volum 22 (TC-N, 21) correspon a un llibre de testaments d'entre agost i novembre de 1431, però no arriben a escripturar-se sinó 12 testaments, probablement a causa d'alguna malaltia o mala collita. Menys freqüents són d'altres instruments notariais que es redactaven, habitualment, a causa de la mort, com els inventaris de béns *post mortem*. Aquest tipus

⁹⁰ TC-N, 19, 14v-15r.

⁹¹ TC-N, 20, 8v-10.

⁹² Cfr. MARTÍ BLANCO, M., *Les dones al segle XV segons la documentació notarial andorrana*, cit., pp. 30; 79-81. SUÑE ARCE J., "La dona a la baixa Edat Mitjana. Família, dot i espiritualitat" a *Dones: Historia i Memòria a Catalunya*, pp. 16-18, (2008). VINYOLES I VIDAL T., *Història de les dones a la Catalunya medieval*, 205, pp. 160-172.

de documents, que relacionen els béns localitzats en alguna casa i que, per tant, ens donen informacions valuoses sobre, entre d'altres, el nivell de vida, sols se'n documenten sis en tot l'estudi.

Els testaments, com les donacions *Inter vivos* i la constitució de l'hereu, són documents important per conèixer les qüestions hereditàries i les dinàmiques parentals de l'Edat Mitjana. Amb aquest document, el testador i els autors jurídics dels documents pot distribuir els béns als seus hereus i, al mateix temps, proporcionar disposicions específiques adequades per a la salvació de la seva ànima.

De moment, però, atenem als heretaments⁹³. Aquests eren redactats en general en ocasió de les noces de l'hereu o de la pubilla, disposaven el lliurament del tot el patrimoni familiar dels pares, vivents, al seu hereu universal a canvi d'un vitalici i de determinades obligacions. Entre aquestes, les més importants eren aquelles destinades a la salvació de l'ànima dels progenitors, mitjançant unes celebracions eucarístiques, *pro defunctis*, i les almoines als pobres de la parròquia a la qual pertanyien, dades presents també als testaments. Una vegada arreglades les qüestions espirituals de la mateixa manera que en els testaments, es proveïa a reglamentar aquelles terrenals.

Per no donar lloc a eventuais conflictes entre fills i parents i amb l'objectiu de corregir una eventual desigualtat, es procedia, llavors, a atorgar alguns béns que quedaven fora de l'herència principal; en el nostre cas es tractava de terres destinades a fills masculins⁹⁴. Qui rebia el sencer patrimoni era per tant obligat, no solament a pagar les càrregues financeres addicionals, com els deutes, sinó també a renunciar a una petitíssima part, que es destinava als altres fills per casar-se i per emprendre una nova vida, abandonant la família d'origen. No ens sorprèn la urgència amb la qual es redacta aquesta tipologia documental, ja que totes les disposicions havien de garantir la integritat del patrimoni i el seu pas cap a les generacions següents, evitant futures conflictes en detriment de la propietat i de l'harmonia familiar.

⁹³ Sobre els testaments, la mentalitat i la religiositat als testaments andorrans Cfr: MARTÍ BLANCO, M., *Les dones al segle XV segons la documentació notarial andorrana*, cit., pp 21-72.

⁹⁴ Sobre els orígens de la institució: TO FIGUERAS, L., "Señorío y familia: los orígenes del "hereu" catalán (siglos X—XII)", *Studia Historica-Historia Medieval*, V. XI, 1993, pp. 57-79.

CONCLUSIONS.

En aquestes últimes consideracions ens agradaria remarcar que l'estudi dels protocols notariais andorrans només acaba de començar. Queda un llarg camí per recórrer dins de l'àmbit notarial –en tots els aspectes- i més en els territoris com Andorra, que encara no han estat investigats profundament. És necessari, així, indagar en les formes d'adquisició de la pràctica notarial, així com en tots els aspectes relacionats, per a continuar construint el passat a través d'una història recuperada a partir de fonts que gaudeixen de màxima credibilitat. En el cas andorrà seria important estendre la recerca a les fonts més antigues i contemporànies, com aquelles conservades a l'Arxiu Capitular de la Seu, i seguir pas a pas l'evolució de la institució notarial en època moderna. No és d'estranyar que es pugui trobar a l'Arxiu Capitular documentació desconeguda que aportí noves dades, vista la forta i estreta relació existent entre les Valls d'Andorra i el bisbat de la Seu, és a dir, amb el Principat de Catalunya.

Dins d'aquest marc, caracteritzat per una diversitat de relacions polític-territorials, apareixerà la figura del notari a Andorra, al segle XIII. Encara que, de les primeres dècades d'aquest període es conserva molt poca documentació - probablement un alt volum dels registres s'han perdut o bé han estat utilitzats posteriorment per altres notaries o pel mateix Tribunal de Cort reutilitzant el paper - el que seria indiscutible és que, tant la institució com l'instrument públic van estar reconeguts des de finals del segle XIII, quedant aquesta afirmació totalment plasmada al Pariatge del 1288. Així doncs, les últimes dècades del 1300 van servir com a fase de consolidació i progrés de la institució, i la demanda d'escriptures, tal i com demostren els manuals notariais del Tribunal de Cort, va ajudar al dit desenvolupament. És així com va néixer la necessitat de tenir certa seguretat jurídica, fet que comportà que la figura del notari es perfilés al dit Pariatge.

Si ens centrem en estudiar la creació d'aquesta institució, hem de considerar que la les dues forces polítiques, la tradicional (bisbe d'Urgell) i la més puixant (el comte de Foix) en van ser els principal impulsors, jugant un paper decisiu com a centres receptors-difusors de les noves formes provinents de Catalunya i França. Així doncs, la notaria era el lloc pel qual havia de passar qualsevol transacció o negoci jurídic, ja que la societat medieval no tenia altres mecanismes complementaris o substitutoris. El notari fou la figura central de la societat, fet que s'incrementà principalment per les circumstàncies i poders

polític-territorials. Per aquest motiu el notari a Andorra, com a Catalunya, va estar estretament lligat als poders fàctics, dels quals rep la *auctoritas*, estant al servei de les institucions i de tota la comunitat.

Pel que es refereix al nombre de notaris i/o notaries, de manera diferent al que passava en Catalunya i en els altres territoris peninsulars, sabem del cert de l'existència d'un notari itinerant per tot el territori. Es un fet clarament justificable si es considera la situació territorial de les Valls d'Andorra. Com fou disposat al 1356, el notari era obligat a visitar una parròquia cada setmana. Per consegüent, l'ofici consistent en donar fe pública als documents realitzats, s'adaptà a l'espai i a la societat andorrana. Aquesta situació itinerant, és probable que hagi influït negativament en la creació, per part del propi notari, d'arxius per la conservació de la seva producció documental, atès que aquests són molt posteriors al naixement de la institució. A diferència del que podem trobar a la Corona d'Aragó, on el poder públic va mostrar interès per la conservació de la documentació notarial - a Barcelona, ja l'any 1307-, pel que fa a Andorra caldrà esperar el *Manual Digest*, l'any 1748, perquè es regulés de manera directa la conservació dels arxius notariais per part dels mateixos notaris.

Tal i com podem copsar a partir del buidatge dels manuals, a diferència del que passava en altres territoris limítrofes, els notaris ometien de registrar la professió dels contractants, igual que la seva provinença social –per exemple a la Cerdanya, on la notaria de Puigcerdà tenia una sistema de registració molt acurat-. Per tant, el text es redueix a indicar els principals elements del contracte, noms dels contractants, bé transmès, preu, tot això sempre depenent del tipus d'instrument. No obstant, en molts casos es troben a faltar les signatures d'assentiment i la subscripció notarial, mentre que per contra apareixen els noms dels testimonis i una sèrie bastant considerables d'errors d'escriptura. Tot això ens fa pensar que els documents siguin minutes inserides en els manuals, seguint el sistema habitual de registració de l'època.

En referència a l'activitat, es poden extreure diverses informacions sobre la forma d'actuar dels notaris, del volum de negocis registrats i d'alguns aspectes de la societat andorrana. La majoria de dades aporten informació de caràcter econòmic: censals, compravendes; en petita mesura també es troba documentació sobre herències envers la clientela i el tipus de clients, així com també ens donen a conèixer quina paper hi juga el poder polític.

En general, podem dir que més enllà de les fronteres polítiques els andorrans són partícips d'una societat que podem definir com a “pirinenca”. Pel que fa a les persones registrades, s'ha pogut esbrinar que en la seva gran majoria possiblement pertanyen a la classe camperola, ja que es dedicaven a vendre o comprar terres d'una manera que podem definir gairebé compulsiva. Entre els personatges més rellevants d'aquesta societat segurament estaven els veguers o batlles i jurats d'Andorra en representació dels corresponents senyors, el bisbe de la Seu d'Urgell i del comte de Foix, cridats a resoldre, segons el dret, els enfrontaments entre andorrans i altres comunitats, a motius d'un ús il·lícit d'algunes terres comunals.

Per que fa al tema de la procedència professional, ja hem destacat que la majoria de contraents semblen provenir de la classe camperola, perquè la majoria de les transaccions es refereixen a compravendes de terres i vinyes. Mentre que, l'existència de comandes agropecuàries, tal com algunes adquisicions de terres de pastura, certifiquen, encara que de forma bastant indefinida, l'activitat ramadera. L'escassa documentació, pel fet que es tracta de minutes molt abreviades, no ha permès descobrir el funcionament d'aquest recurs, encara que sí s'ha pogut entreveure la seva importància en els conflictes entre comunitats rurals.

Les transaccions de venda i adquisició de limitades extensions territorials semblen indicar, d'una banda, una forta inestabilitat rural, que es registra percentualment en totes les parròquies i, per una altra, la voluntat de centralitzar i unificar les vàries possessions per part dels adquirents, preocupats de donar continuïtat a les seves terres. Així doncs, la imatge que ens proporciona la documentació representada als gràfics, també comuna a d'altres regions adjacents, pot ser interpretada sobre la base d'una inestabilitat determinada per les epidèmies de pesta, períodes de males collites i coincidència de gana i malaltia que s'han produït en els anys immediatament anteriors a l'elaboració d'aquests manuals notariais, podria ser útil en aquest cas creuar la documentació notarial amb la eclesiàstica, si encara es conservés. Disposar d'aquesta doble documentació seria útil per a confirmar i profunditzar en aspectes socials, mitjançant l'estudi del matrimoni. En el cas d'Andorra, els testimonis documentals demostren que algunes estratègies familiars estaven enteses en la línia amb el que succeïa als altres territoris veïns, sobretot al Principat de Catalunya.

La primera dada significativa que cal recalcar és l'escassetat de capítols matrimonials complerts i ben estructurats, moltes vegades reduïts a l'estipulació del dot

o de l'aixovar o al relatiu pagament. Com s'ha fet notar és probable que aquesta escassetat de dades estigui en relació amb la tipologia de documentació que ens trobem. Sembla que es preferien establir directament el dot i l'aixovar i el seu pagament, com veiem testificat en les nombroses èpoques. Així doncs, ens trobem lluny d'un veritable i complert capítol matrimonial, tenint-ne només algunes clàusules, mostra de la veritable intencionalitat de la societat medieval envers la institució del matrimoni. Desafortunadament, resten desconegudes totes aquelles dades necessàries per entendre la posició de cadascuna dels llinatges que es van unir entre elles i les realitat econòmica dels contraents.

Pel que fa a la reconstrucció de les dinàmiques parentals, es podrien utilitzar com fonts d'estudis els testaments, però igual que succeeix en el cas dels capítols matrimonials, aquests són molt escassos en nombre i extensió del contingut. A més, moltes vegades només disposem de donacions *inter vivos* o constitució de l'hereu - heretaments-; dades que no permeten aprofundir en els aspectes importants d'una família, com els seus béns, el seu parentiu i també la manera de viure.

Així doncs, de totes aquestes dades es desprèn com el notariat i la societat andorrana, d'entre el segle XIV i XV, pot considerar-se part d'una macro-comunitat, integrada dins dels Pirineus i molt a prop de la tradició del Principat de Catalunya. Les seves actuacions, com el seu *modus vivendi*, responen plenament a una societat que tenia contactes jurídics i humans amb altres realitats veïnes, políticament diferents, però culturalment i socialment afins. Per aquest motiu seria important confrontar totes aquests estudi amb aquelles dels territoris més propers, essent possible, potser, escriure'n una història comuna.

ANNEX 1
COMPENDI RESULTAT DEL BUIDATGE DELS
MANUALS

TC-N, 1

S'ha localitzat una erada en l'autoria del manual. Al catàleg consta com a manual de Joan de Pou, però l'anàlisi del llibre porta a pensar que pertany a Joan de Puigserrat, *Scriptor Vallum Andorre*. Aquest era un notari itinerant, amb una escrivania que es documenta a la plaça de la vila, a la parròquia de Canillo.

- Al llibre apareixen altres notaris que validen contractes. Es tracta de Pere Burgés, notari per autoritat episcopal (de la Seu) i Pere Ferrer (no conta l'autoritat).
- No consta cap subscripció ni *signum* notarial.

Aquest manual, amb 72 folis, conté un total de **192 documents** de diferent naturalesa. En referència a les tipologies documents presents, trobem que:

- a) un 38% corresponen a vendes de béns diversos majoritàriament terres (33%)
- b) Els èpoques representen un 15% sobretot arran de vendes o entrega de dots matrimonials.
- c) La resta de documentació, la constitueixen instruments de diferent naturalesa, com ara l'aixovar (18%), donacions, solucions de litigis, herències, .

TC-N, 2.

- No es pot documentar l'autoria del llibre, que al catàleg consta de Ramon Capdevila.
- No hi ha diligència d'apertura.
- No consta cap subscripció ni *signum* notarial.
- No es documenta la localització de l'escrivania.

Aquest manual, consta de 8 folis. conté molt pocs documents; la majoria d'aquest són vendes.

TC-N, 3

- No hi ha diligència d'apertura.
 - No consta cap subscripció ni *signum* notarial.
 - No es documenta la localització de l'escrivania.
- a) Aquest manual està format per 12 folis, la majoria dels documents són vendes i èpoques i definicions de l'aixovar.

TC-N, 4

- No hi ha diligència d'apertura.
- No consta cap subscripció ni *signum* notarial.
- No es documenta la localització de l'escrivania.
- Hi ha un recull de les penes pecuniàries relatives a processos.

El present manual consta de 59 folis, conté un total de **132 documents** de diferent tipologia i contractes.

- a) Com pels precedents volums les vendes la majoria dels documents (30%) de la documentació present, seguides per les èpoques (22%). També consten diferents deutoris (15%), donacions i heretaments (5%). Un 7% són les definicions de bens. La resta de documentació, la constitueixen instruments de diferent naturalesa.
- b) Des del foli 52 al 60 es registren les multes infligides als homes de Castellbó, com també les rebudes per Pasqua i Nadal.

TC-N, 5.

- No hi ha diligència d'apertura.
- No consta cap subscripció ni *signum* notarial.
- No es documenta la localització de l'escrivania.

Aquest manual, que consta de 43 folis, conté un total de **114 documents** de diferent naturalesa. En referència a les tipologies documents presents, trobem que:

- a) Gairebé un terç dels documents – concretament 32 (un 28%) – corresponen a vendes de béns diversos, la majoria d'elles de diferents tipus de terres (prat, hort, terra...).
- b) Els següents contractes més comuns són els deutoris (un 20%) i les èpoques de pagaments diversos (un 14%), sobretot arran de vendes i traspassos de béns o l'entrega de dots matrimonials. De fet, els matrimonis també són la raó d'altres tipologies freqüents, com les definicions i renunciacions de béns i drets a l'herència (un 13%), constatats normalment després dels capítols matrimonial o entrega del dot (un 4'5%).

- a) La resta de documentació – gairebé un 20% - la constitueixen instruments de diferent naturalesa, com ara donacions (5 documents), permutes (3 documents), procuracions (2 documents), concòrdies o solucions de litigis (2 documents) i testaments (1 document). Creiem significatives les comandes de bestiar (3 documents), molt freqüents en tots els manuals analitzats.

TC-N, 6.

Aquest manual, format per 38 folis, està constituït per un total de **116 documents** de diferent tipologia documental. D'aquesta manera:

- a) Pràcticament la meitat dels documents (un 46'50%) corresponen a vendes de diferents tipus de béns, amb especial atenció als traspassos de béns censals ('censal mort').
- b) Les èpoques i les solucions de deutes (un 22'50%) constitueixen la segona tipologia documental en quantitat.
- c) Un aplec important dels documents el constitueixen els derivats dels afers matrimonials (gairebé un 9%), com ara els capítols matrimonials, els heretaments o les definicions i renúncia de drets hereditaris dels fills o germans després de l'entrega del dot. En un cas, aquest es restitueix.
- d) La resta de documents, un 22%, aproximadament, corresponen altres tipologies diverses, com per exemple testaments (4 documents), debitoris i promeses de pagament (6 documents) – que poden comportar l'obligació de béns com a garantia –, donacions (2 documents), procuracions (2 documents) o les comandes de bestiar (2 documents). Cal dir que, atès el mal estat d'alguns fulls, ha estat impossible determinar la tipologia exacta de 6 documents. Són molt interessants, d'una banda, el document de la solució de la controvèrsia suscita entre dues universitats andorranes, i, per altra banda, l'anotació, en el darrer full del manual, d'un poema escrit en català i dedicat, aparentment, a l'enamorada.

TC-N, 7.

Aquest manual està format per 40 folis, els quals contenen un total de **152 documents** de variada tipologia documental:

- a) Un 29'60% dels documents són vendes de diferents tipus de béns, en especial de béns immobles (terres, prats, hortalas, cases, cortals i, fins i tot, recs d'aigua i drets sobre molins).
- b) Les àpoques, la majoria degudes al pagament dels dots, constitueixen un 20'40% dels documents. Per la seva banda, els deutoris conformen un 17'75% dels instruments escripturats, entre els quals hi ha una obligació de béns, i prop d'un 2% promeses de pagament, sobretot de solucions de censal mort.
- c) Una part important del manual la constitueixen els documents redactats a causa dels matrimonis. D'aquesta manera, hi consten 8 heretaments (un 5'25%), 8 definicions o renúncia de drets hereditaris (un 5'25%) i 2 capítols matrimonials (un 1'30%). El pagament dels dots també implica en quatre ocasions l'assegurança sobre terres (un 2'60%).
- d) En aquest manual hi ha diferents tipus de disposicions testamentàries. D'una banda, hi trobem els testaments pròpiament dits (un 1'30%), però, per altra banda, també hi ha una ordenació testamentària per a l'administració testamentària i dos juraments d'una disposició testamentària d'un difunt (un 1'30%).
- e) La resta d'instruments del manual constitueixen una documentació diversa, que va des de les donacions de béns diversos (un 4%) o les permutes (un 2%), fins a les procuracions (un 1'30%) i les quitances de fidejussor (un 0'65%). També hi trobem dues comandes de bestiar, una solució de controvèrsia i, de manera destacada, una crida pública realitzada pel pregoner públic d'Andorra la Vella. Cal dir, a més, que en el primer i en el darrer full del manual es conserven diferents anotacions particulars del notari.

TC-N, 8.

Tot i comptar amb només 10 folis, aquest manual està constituït per un total de **42 documents** de diversa tipologia:

- a) Les vendes (amb un 33'33%) constitueixen un cop més un instrument majoritari. Dins d'aquestes, és molt interessant una venda "pregonada", és a dir, feta a partir d'una crida pública.
- b) Les àpoques, també, conformen el document més habitual (un 38%), seguides de lluny pels deutoris i les promeses de pagament (un 9'50%), a causa de dots o

deutes, amb una assegurança de pagament sobre béns i una promesa-assegurança als fidejussors.

- c) Un tercer grup el conformen els documents de matrimonis, constituïts pels heretaments (un 7'15%) i les definicions o renúncies de drets hereditaris (un 2'40%).
- d) Hi trobem, finalment, només un document de comanda de bestiar.

TC-N, 9

El manual consta de 44 folis, els quals contenen un total de 125 instruments de naturalesa diversa.

- a) 52 vendes (42%), de béns diversos, però en la seva majoria de terres (prat, terra, hort...) i algunes cases.
- b) 23 èpoques (18%), en la seva majoria referents a pagaments de dots, rondant, majoritàriament, entre les 70 i les 20 lliures de Barcelona.
- c) En tercer lloc trobem els deutoris, un total de 17 (13%), generalment de pagaments de dots i vendes.
- d) També són rellevants els 9 testaments (7%) i els 4 capítols matrimonials (4%).
- e) Altres documents, com amb representació mínima i de diversa naturalesa (definicions, tutories, herències, restitucions...), un total de 20 (16%).

La datació dels diversos documents és desordenada, amb molts salts cronològics, dins el mateix any, endavant i endarrere. Trobem la presència en algunes transaccions d'individus provinent de pobles catalans propers, com Argolell o Castellbó. Així mateix, també s'hi registre el procés d'elecció dels nous jurats d'Encamp o registres fruit de l'extradició de Joan Teixidor.

TC-N, 10

El manual consta de 30 folis, amb un total de 39 documents de diversa naturalesa.

- a) 11 vendes (29%), en la seva majoria de terres i prats.
- b) 10 èpoques (25%), principalment de dots o transaccions fruit del matrimoni, i també alguna producte d'un deute o venda.
- c) Pel que fa a testaments o documents relacionats en trobem 9 (23%).

- d) En referència a matrimoni i capítols matrimonials se'n registren 4 (10%).
- e) Finalment 2 debitoris (5%) i 2 ratificacions (5%), i 1 pariatge (3%).

La datació dels diversos documents és desordenada, amb molts salts cronològics, dins el mateix any, endavant i endarrere. És interessant fer notar com un volum important dels registres d'aquest protocols es troben parcialment esborrats, dificultant-ne la seva lectura.

TC-N, 11

El present manual consta de 39 folis, amb un total de 93 instruments de naturalesa diversa.

- a) Vendes, que corresponen al major volum de documents, amb un total de 47 (51%), en la seva majoria de terres, prats, horts i cases.
- b) Del total de les 26 (29%) àpoques que trobem, 20 fan referència a pagaments de dot.
- c) Amb molta diferència en nombre respecte les anteriors, els testaments o instruments relacionats són un total de 5 (5%). Juntament amb 3 (3%) debitoris i 3 (3%) préstecs.
- d) Finalment 2 (2%) arrendaments (una casa i una taberna), 2 (2%) donacions i 2 (2%) capítols matrimonials. Altres 3 documents diversos (3%) (encant, cessió i reconeixement).

La datació dels diversos documents és desordenada, amb molts salts cronològics, dins el mateix any, endavant i endarrere. És també remarcable fer constar com els documents dels folis 11 i 12, un total de 7 (2 vendes i 5 àpoques), del 7 i 8 de gener de 1418, es tornen a trobar repetits més endavant, idèntics i en el mateix ordre.

TC-N, 13 (*volum 12*)

El present manual, correspon, tot i estar referenciat arxivísticament amb el número 13, al volum 12 de l'inventari de protocols. Aquest està format per 28 folis, amb un total de 50 instruments de naturalesa molt variada entre ells.

- a) La tipologia més nombrosa, per igual, són les vendes, 13 (26%), majoritàriament de terres; i les àpoques, un total també de 13 (26%), com sempre, de dots, però

també de diverses transaccions econòmiques, nombre que es pot veure lleugerament augmentat per aquelles resultat, seguidament, de la seva venda o transacció corresponent.

- b) Un total de 5 (10%) conformen els capítols matrimonials que trobem en el volum. En elles el dot s'acostuma a moure al voltant de les 30 lliures de Barcelona.
- c) És interessant la presència d'un procés, compost per 5 declaracions i la sentència (12%).
- d) Trobem 3 (6%) debitoris, un de dot, i dos curiosos, en el vers de la portada i contraportada del protocol, dedicat a l'administració de la notaria, que, tot i comptabilitzar-ho amb dos, també seria possible unificar-los.
- e) Finalment, 10 (20%) instruments variats, entre ells una carta de súplica dels prohoms de la vall d'Andorra al bisbe.

En aquest protocol ja hi trobem una datació cronològica i ordenada. Majoritàriament correspon a registres de 1480 i 1481, no obstant, a les últimes pàgines hi trobem instruments de 1419, també ordenats. Així mateix, per la localització que ens dona el notari en la datació podem veure com aquest no és fixe, sinó que es mou pel territori andorrà. També trobem individus provinents de poblacions catalanes veïnes a Andorra.

TC-N, 12 (*volum 13*)

El present manual, correspon, tot i estar referenciat arxivísticament amb el número 13, al volum 13 de l'inventari de protocols. Format per 10 folis i un total de 20 instruments, de tipologia diversa.

- a) La tipologia amb més representació són, com ja ha succeït en altres ocasions, les èpoques, un total de 7 (35%), totes de dots, compreses entre 27 i 65 lliures de Barcelona.
- b) Les vendes, 5 (25%), de dos vinyes, un prat, un cens i una terra.
- c) En mateix nombre, 2, trobem el nomenament de procuradors (10%), i inventaris (10%), un dels quals *post mortem*.
- d) Finalment, 1 (5%) capítol matrimonial, 1 (5%) debitori, 1 (5%) capbreu i 1 (5%) testament.

Com a l'anterior, els registres estan ordenats cronològicament, entre el 2 de novembre de 1419 i el 4 de gener de 1420, fent-ne constar la localització des d'on es duia a terme el document, al llarg de tota la geografia andorrana.

TC-N, 14

El present manual consta de 43 folis, dels quals els últims 3 estan malmesos. Format per un total de 117 instruments de naturalesa diversa.

- a) La tipologia majoritària són les vendes, amb 41 instruments (35%), de terres, cases, horts, prats i censals. Ens apareix, en dos casos, per part de Joan Coma d'Aldosa de la Massana, la compra de *barrierum*, quelcom que no s'ha pogut identificar.
- b) Com sempre, les èpoques, amb 33 registres (28%), majoritàriament de dots, 25.
- c) Capítols matrimonials en trobem 12 (10%), amb dots compreses entre les 35 i 80 lliures. Igualment hi ha 12 (10%) deutors.
- d) Per sota, 6 (5%) definicions de drets sobre béns i persones, moltes elles relacionades amb matrimonis.
- e) En menor nombre, trobem 4 (3,5%) donacions i 3 (3%) reconeixements, dos dels quals són tutories.
- f) Finalment, 4 (3,5%) instruments de naturalesa variada, i 2 (2%) no identificables pel seu estat de conservació.

Com ja trobem en altres manuals, és comú trobar al final de molts instruments la nota que fa notar que l'època corresponent ha estat feta (*fiat apocha*).

Els instruments del protocol estan ordenats i datats cronològicament, entre el 16 de gener de 1420 al 23 de desembre de 1420. En fa constar la localització des d'on es duia a terme el document, al llarg de tota la geografia andorrana.

ACA, Diversos, Vària 24, vol. 20. (*document n. 15 del llibre "Protocols Notarials de l'Arxiu Històric Nacional"*)

Aquest manual, conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, està constituït per un total de **142 documents** d'una variada tipologia:

- a) Un 26'75% dels instruments escripturats són vendes de diferents tipus de béns, molts d'ells censals, tot i que també de béns immobles.
- b) Un 24'65% dels documents són èpoques de rebuda i solucions de pagaments i deutes. Per la seva part, els deutoris i les promeses de pagament constitueixen un 14'80% dels documents, al qual podríem afegir-hi les obligacions de béns o fruits (un 2'80%).
- c) El tercer bloc el constitueixen els documents matrimonials (un 25'35%), on hi trobem heretaments, constitucions de dots, definicions o renunciacions de drets hereditaris o assegurances de pagament del dot sobre terres.
- d) La resta de documents (un 5%) el conformen les disposicions testamentàries, una procuració, una comanda de bestiar, una solució de controvèrsia amb arbitratge i una donació. També és interessant la inserció d'una cèdula, en català, de requeriment de documentació al notari.

TC-N, 15

El present manual, correspon, tot i estar referenciat arxivísticament amb el número 15, al volum 16 de l'inventari de protocols. Format per 31 folis i 64 instruments de tipologies diverses.

- a) Èpoques, un total de 17 (26%), majoritàriament, com és comú, de dots i vendes.
- b) Vendes, amb un total de 15 (23%), principalment de terres.
- c) Amb el mateix nombre, 5 (8%) testaments i instruments relacionats, 5 (8%) reconeixements, i 5 (8%) capítols matrimonials, amb dots compreses entre les 30 i 65 lliures.
- d) 3 ratificacions (5%), 2 deutoris (3%), i 2 definicions (3%).
- e) Finalment, 10 (16%) instruments de naturalesa variada com capbreuació, comanda, un inventari *post mortem*.

Com ja trobem en altres manuals, és comú trobar al final de molts instruments la nota que fa notar que l'època corresponent ha estat feta (*fiat apocha*).

Els instruments del protocol estan ordenats i datats cronològicament, entre el 7 de gener de 1426 al 9 de desembre de 1426. En fa constar la localització des d'on es duia a terme el document, al llarg de tota la geografia andorrana.

TC-N, 16

Aquest manual, correspon al volum 17 de l'inventari de protocols. Format per 22 folis i 46 instruments de tipologies diverses.

- a) Vendes, amb un total de 10 (22%), principalment de prats i horts.
- b) Àpoques, un total de 8 (18%), majoritàriament, com és comú, de dots i vendes.
- c) Per sota trobem els deutoris per un total de 6 (14%) i relatius al beneficis eclesiàstic de la parròquia de Canillo.
- d) A les 6 disposicions testamentaries (13%) segueixen les parts de documents dedicades al capítols matrimonials 5 (11%), amb dots de diferents quantitats no superiors a les 50 lliures de moneda de Barcelona.
- e) Amb el mateix nombre, 2 (5%) trobem els inventaris i els arrendaments anuals.
- f) Finalment al restant 12% es divideix entre instruments de tipologia diferent com ratificació, execució, definició, nota, comanda i un altre document que no s'ha pogut interpretar.

Els instruments del protocol estan ordenats i datats cronològicament, entre el 6 de febrer de 1427 al 29 de desembre de 1427. En fa constar la localització des d'on es duia a terme el document, al llarg de tota la geografia andorrana.

TC-N, 17

El present manual tot i estar referenciat arxivísticament amb el número 18 al volum de l'inventari de protocols correspon al número 17. Format per 30 folis més un foli solt al final, que conté les disposicions testamentaries per la restitució del dot, i per i un total de 82 instruments, de tipologia diversa.

- a) La tipologia amb més representació són, com ja ha succeït en altres ocasions, les àpoques, un total de 23 (28%), casi totes de dots, compreses entre 26 i 80 lliures de Barcelona..
- b) Les vendes, 13 (16%), de cases, prats, cens i terres.
- c) Els deutoris són 9 (11%) documents redactats a motiu de vendes, multes i esponsalici.
- d) mateix nombre, 6, trobem algunes referències als capítols matrimonials i a les ratificació de diferents contractes, vendes de cases, dots, aixovar.

- e) Un altre grup de documents son els instrument de herència de cases o algun bé no especificat, es tracta de 5 documents (6%).
- f) Al manual es conserven parts de 3 (4%) testaments, com també dos instruments de comandes i definicions (2%).
- g) Finalment, 1 (1%) capítol matrimonial, 1 (1%) definició, 1 (1%) censal, 1 (1%) restitució testamentaria del dot, 1 (1%) constitució procurador, 1 (1%) esponsalici, 1 (1%) restitució del dot.

Els instruments del protocol estan ordenats i datats cronològicament fins al foli 29, entre el 7 de gener de 1428 al 31 de desembre de 1428. En fa constar que els últims dos folis (29v-30) estan datats respectivament al 10 de agost de 1428 i 19 d'octubre de 1428. Consta el majoria de la documentació la localització des d'on es duia a terme el document, al llarg de tota la geografia andorrana.

TC-N, 18

Aquest manual, correspon al volum 19 de l'inventari de protocols. Format per 98 folis i 274 instruments de tipologies diverses. La nota d'apertura, breu text que el notari escriu al principi del protocol consta de la doble *auctoritas*: “*pro dominis episcopo Urgellensis et comite Ffuxi*”.

- a) Àpoques, un total de 66 (25%), majoritàriament, com és comú, de dots i vendes.
- b) Vendes, amb un total de 46 (17%), principalment de prats, horts, cases i molí.
- c) Per sota trobem els debitoris per un total de 32 (12%) i relatius a les dot o algun deute.
- d) Als 24 instruments de renunciés de drets (9%) segueixen les parts de documents dedicades a les procures i donacions 12 (6%). Aquest últims son generalment donació de dots de diferents quantitats, fins a arribar a les 300 florins d'or d'Aragó per par de Pere de Taramanino.
- e) Són 8 (3%) les solucions de controvèrsies, mentre que les comandes y els capítols matrimonials constituïen cadascú el 2% de la documentació.
- f) Finalment al restant 24% es divideix entre instruments de tipologia diferent com herència, absolució, cessió de drets, etc.

Els instruments del protocol estan ordenats i datats cronològicament, entre el 24 de juny de 1430 al 2 de desembre de 1432. En fa constar la localització des d'on es duia a terme el document, al llarg de tota la geografia andorrana.

TC-N, 19.

Aquest manual, format per 22 folis, està constituït per un total de 44 documents de diferent tipologia documental. D'aquesta manera:

- a) Pràcticament el 28% dels documents corresponen a vendes de diferents tipus de béns (prats, hort, casa, terra), per un total de 12 instruments.
- b) Les 9 èpoques (21%) constitueixen la segona tipologia documental en quantitat i estan relacionades amb les dots, deutes i cens.
- c) Un aplec important dels documents el constitueixen les renunciacions de drets hereditaris dels fills o germans després de l'entrega del dot mitjançant les definicions, són 5 instruments (12%).
- d) Els derivats de les vendes com les confirmacions són gairebé un 7%, com també les promeses de pagament.
- e) La resta de documents, un 25%, aproximadament, corresponen altres tipologies diverses, com per exemple testaments (5%), constitució (5%), donació, debitoris i comandes (6%). La resta són documents que no s'han pogut identificar.

TC-N, 20.

Aquest manual, que compta amb 22 folis, està constituït per un total de 42 documents de diferent tipologia documental:

- a) Un 40'50% dels documents són vendes de béns diversos, eminentment immobles (terres, prats, vinyes, àrees, pastures, etc.). Cinc dels documents de venda són confirmacions de traspassos realitzats amb anterioritat.
- b) Un segon grup són els instruments d'època, deguts majoritàriament a la rebuda dels dots, que conformen un 21'43%. Els casos de quantitats degudes i promeses de pagament constitueixen un 9'52%, i són redactats especialment a causa dels dots, tot i que un dels debitoris és a raó d'una compra de llana.

- c) Un tercer grup de documents el constitueixen aquells derivats dels matrimonis: les constitucions o donacions del dot (un 7'15%), i la definició o renúncia dels drets hereditaris, després de la rebuda del dot o la legítima (un 12%).
- d) La resta de documents responen a les tipologies documentals dels testaments (un 4'75%) i les comandes de bestiar (un 2'40%).

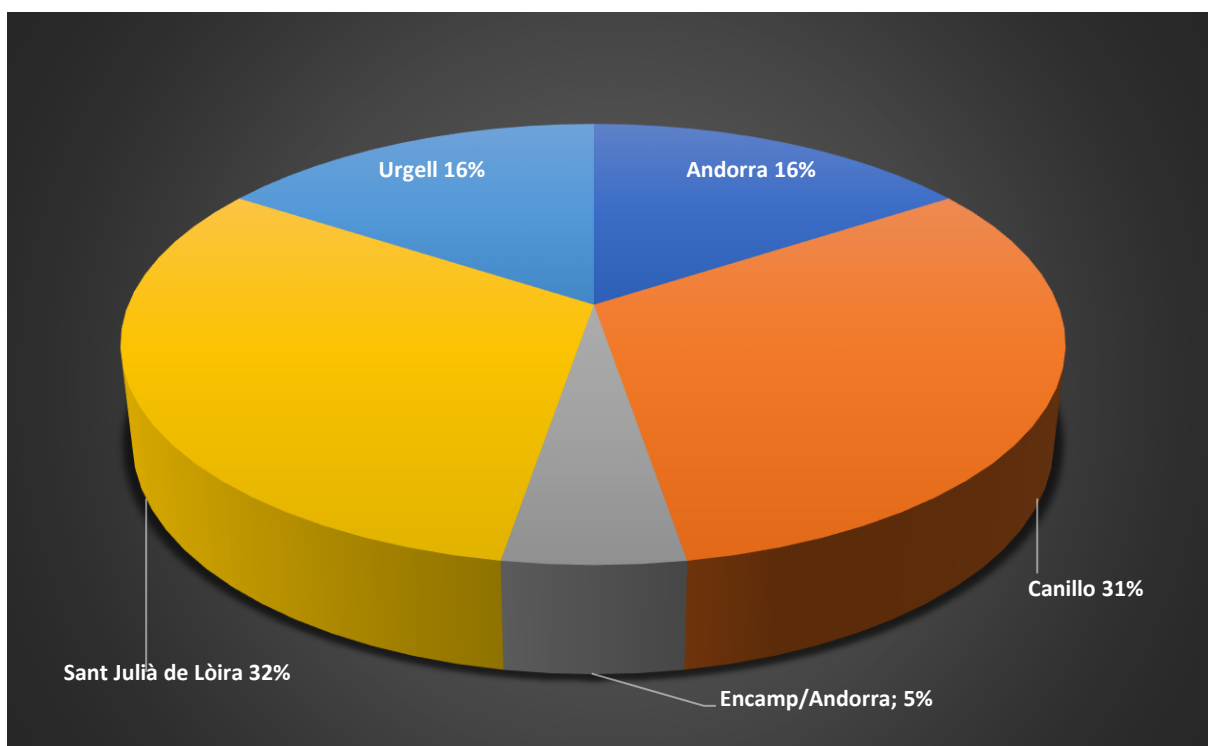
En fa constar la localització des d'on es duia a terme el document, al llarg de tota la geografia andorrana.

TC-N, 21.

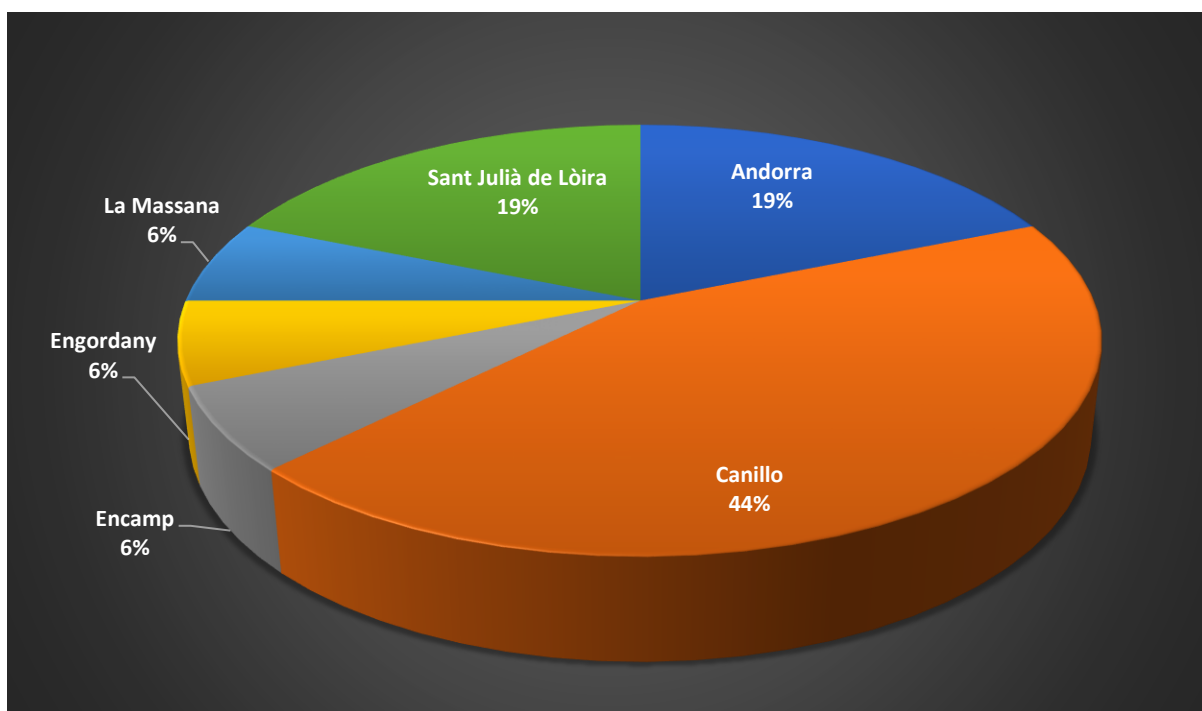
Aquest fragment de llibre de testaments està format per 10 folis, entre els quals s'hi troben un total de 12 testaments redactats entre agost i novembre de 1431, a les parròquies de Canillo, Encamp i Sant Julià de Lòria.

ANNEX 2
GRÀFICS PROCEDÈNCIA DELS AUTORS O DELS
DESTINATARIS DELS
DOCUMENTS PER MANUALS

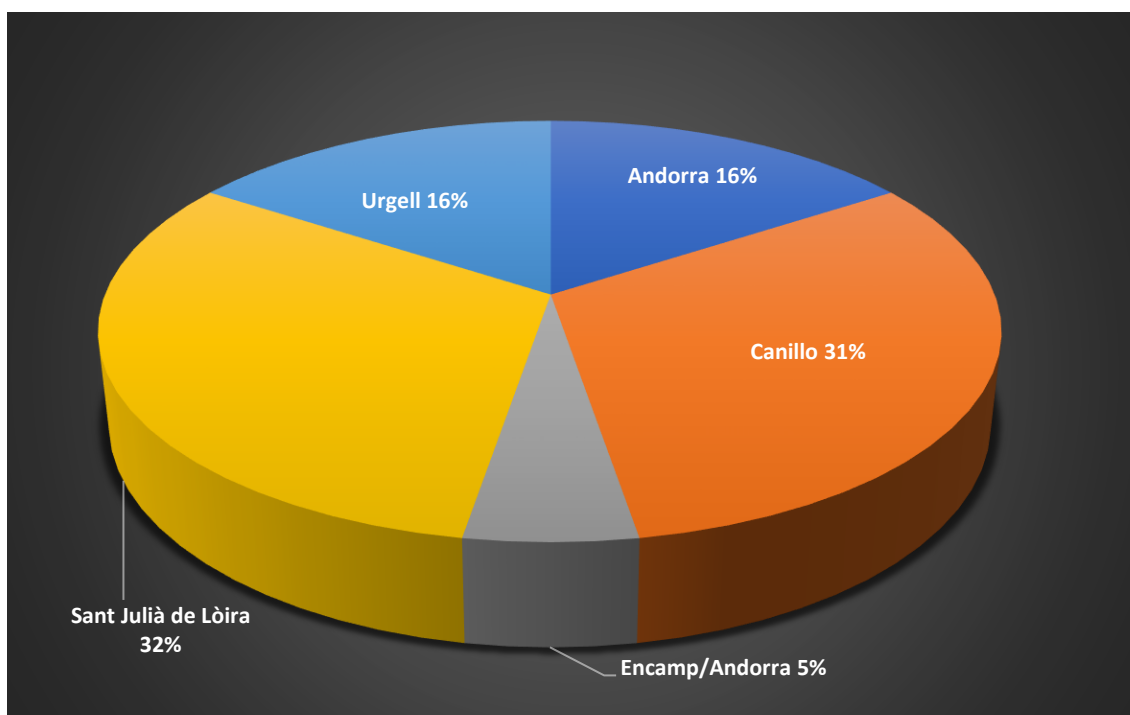
TC-N, 1. Procedència dels autors per parròquies

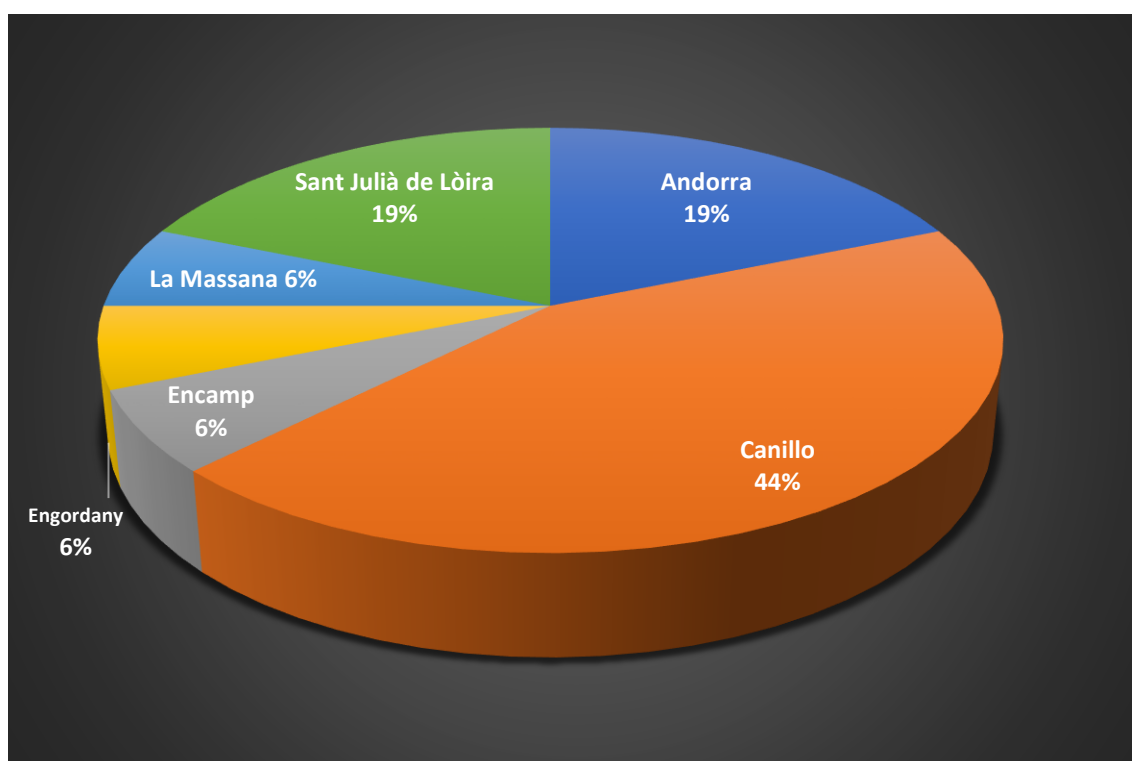
TC-N, 1. Procedència dels destinataris per parròquies

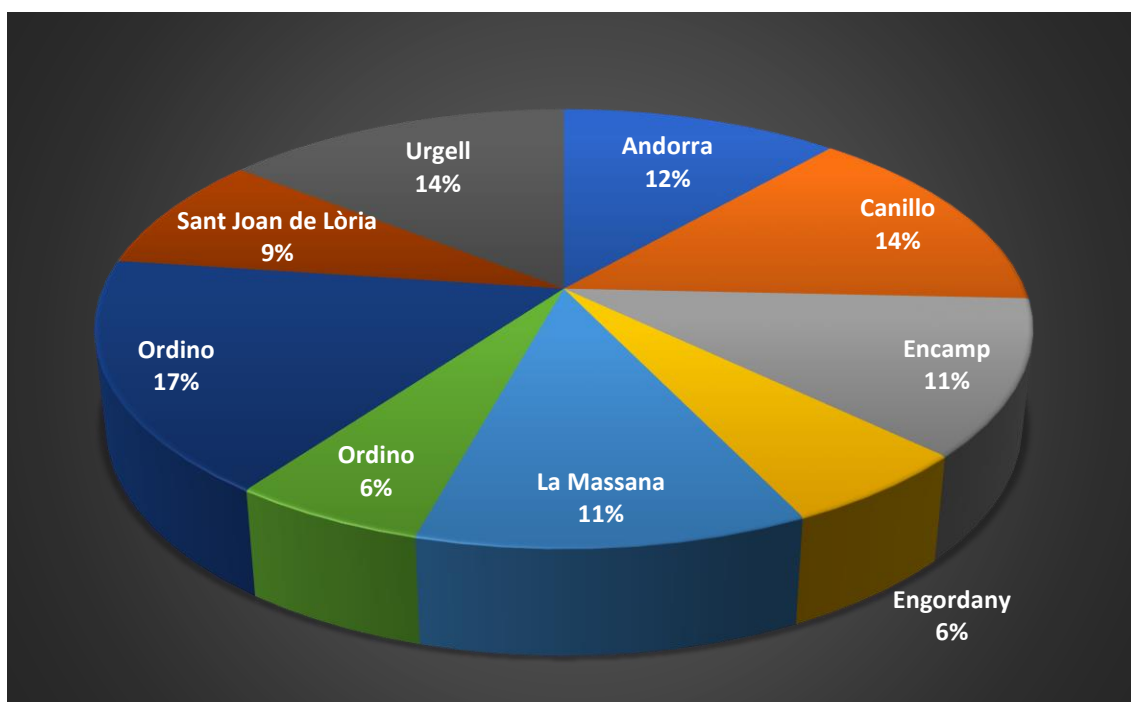
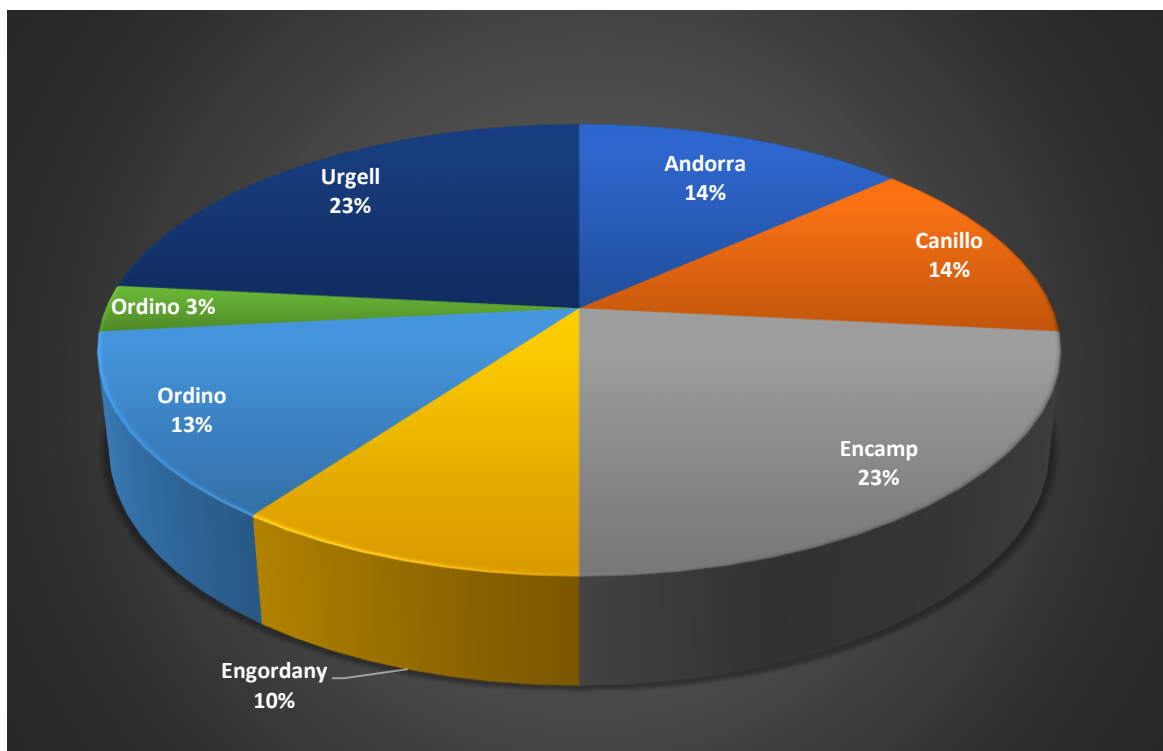

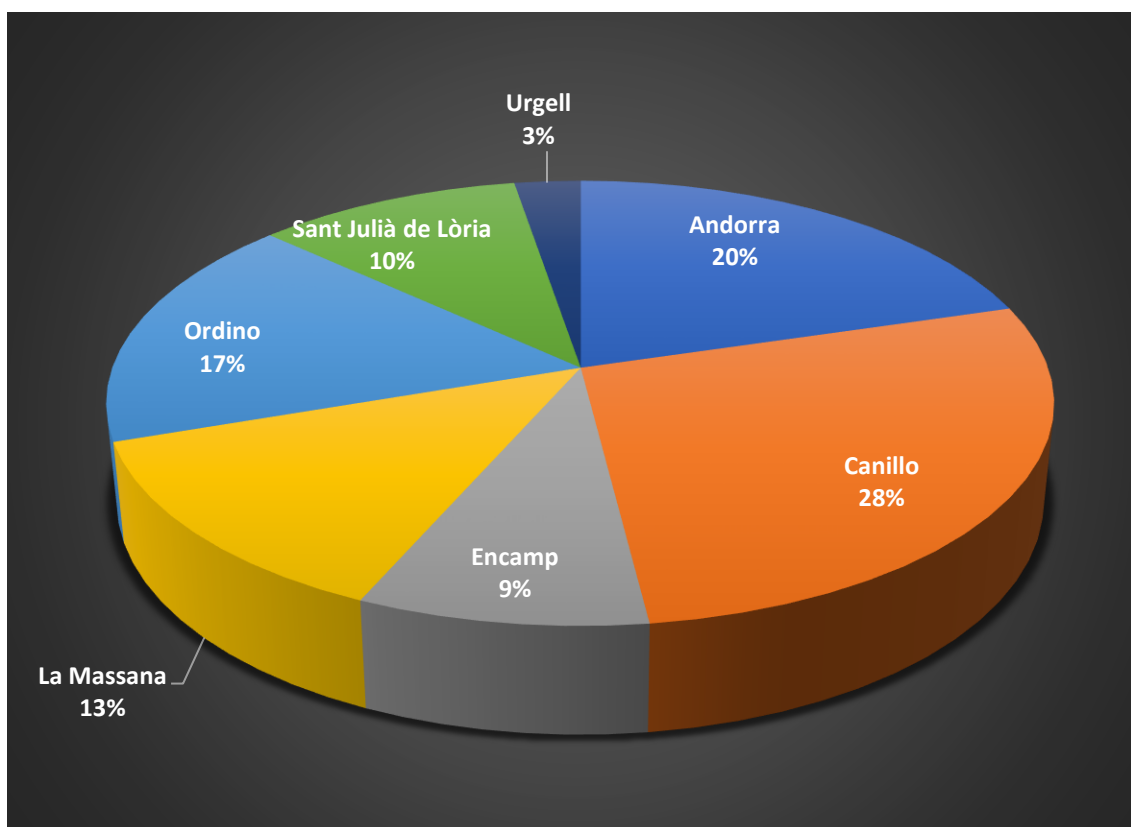
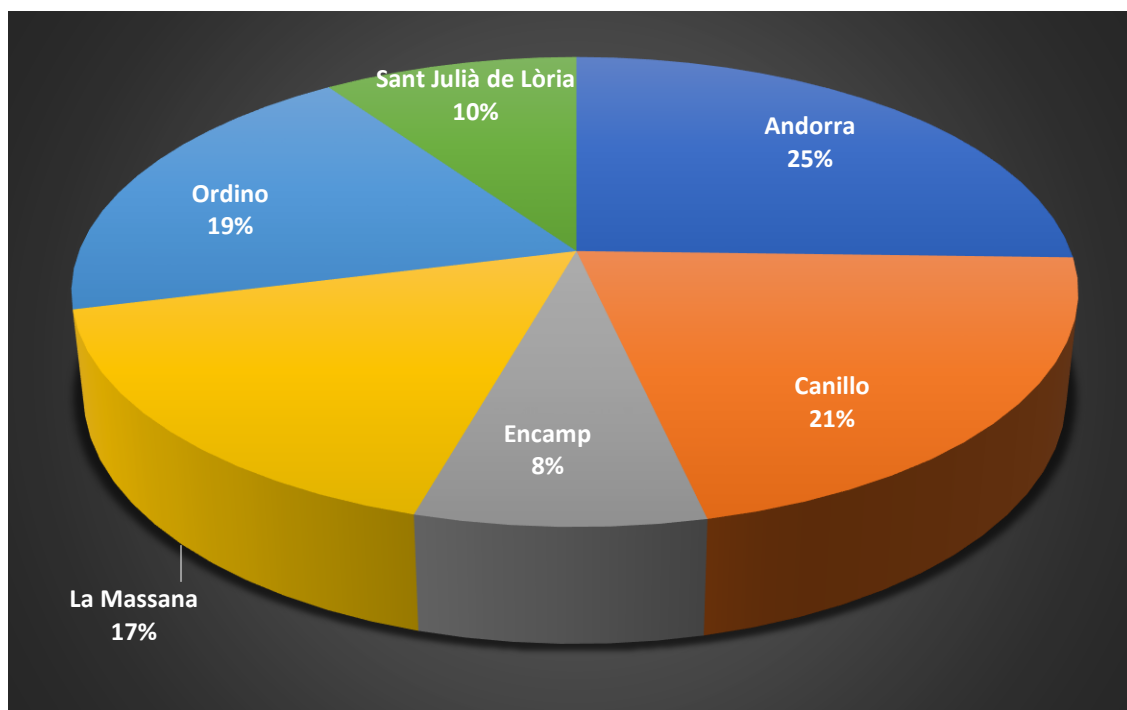
TC-N, 2. Procedència dels autors per parròquies

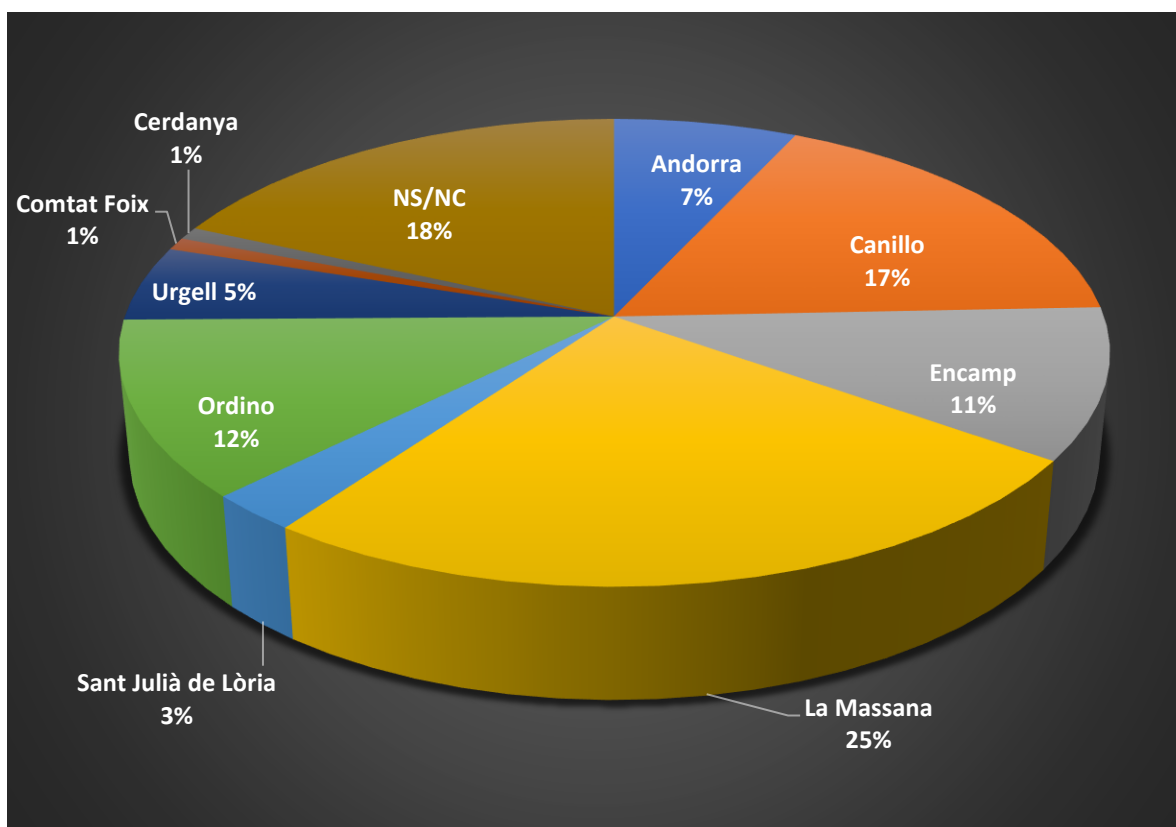
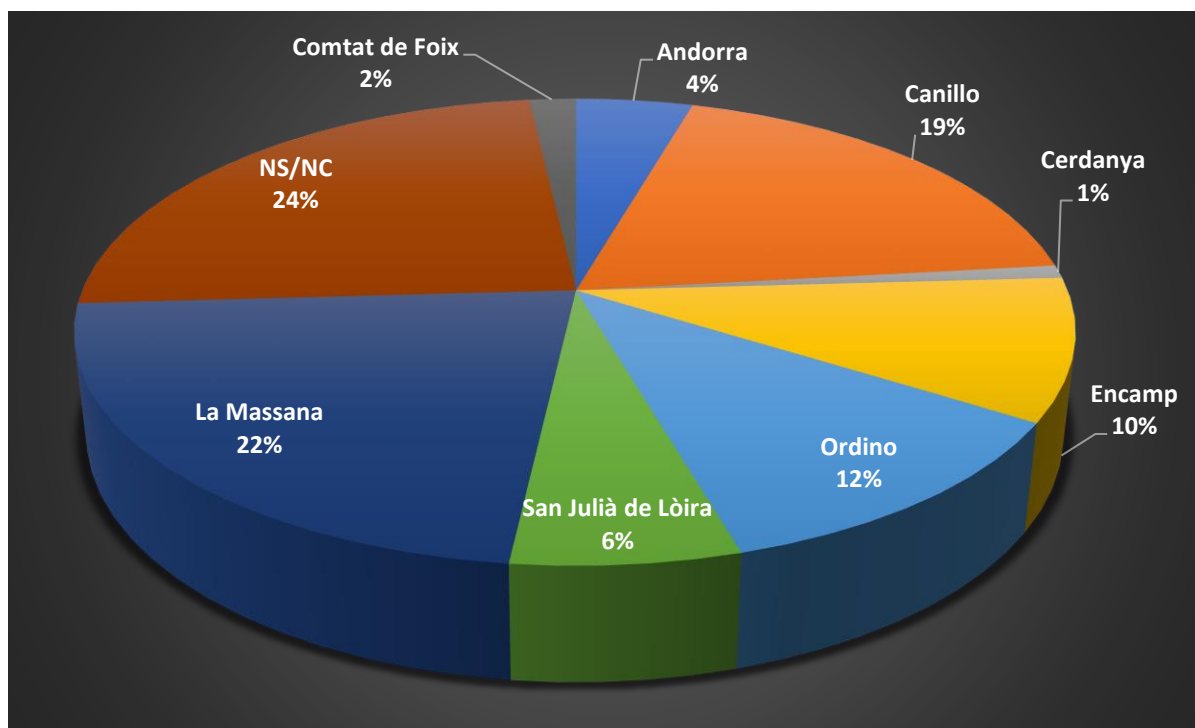

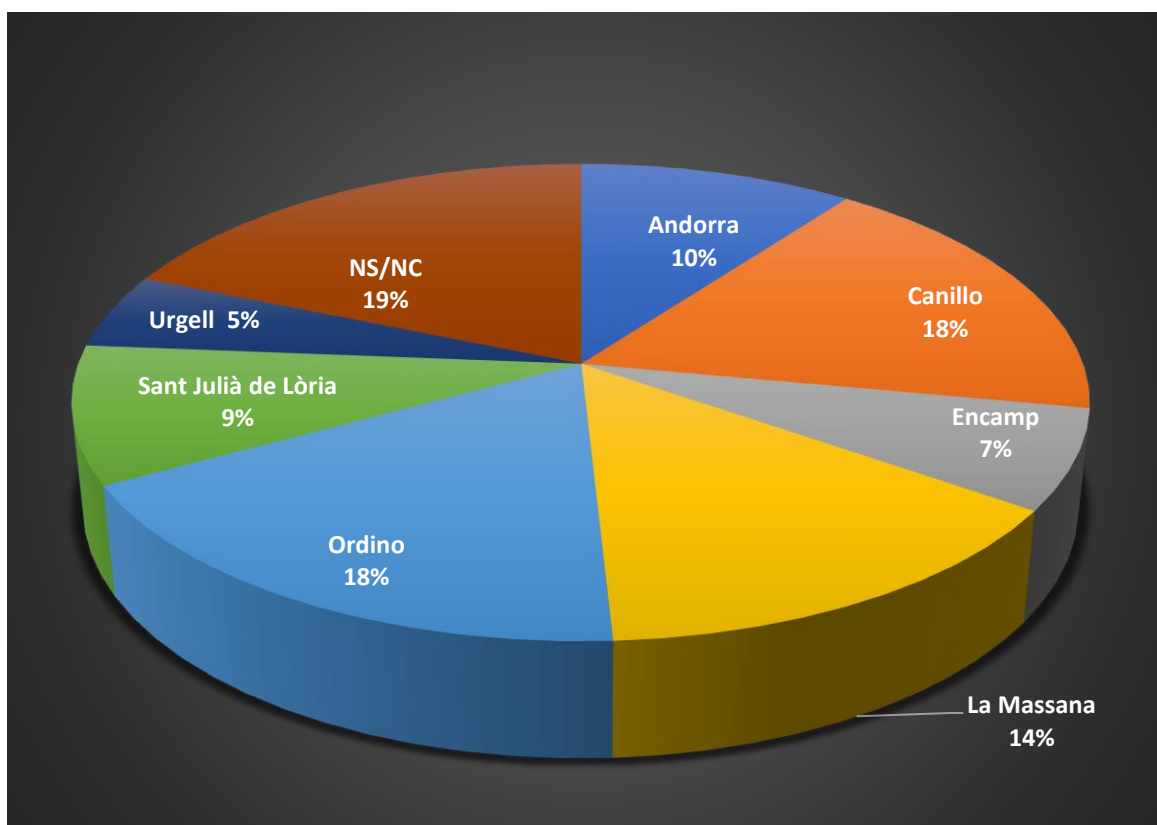
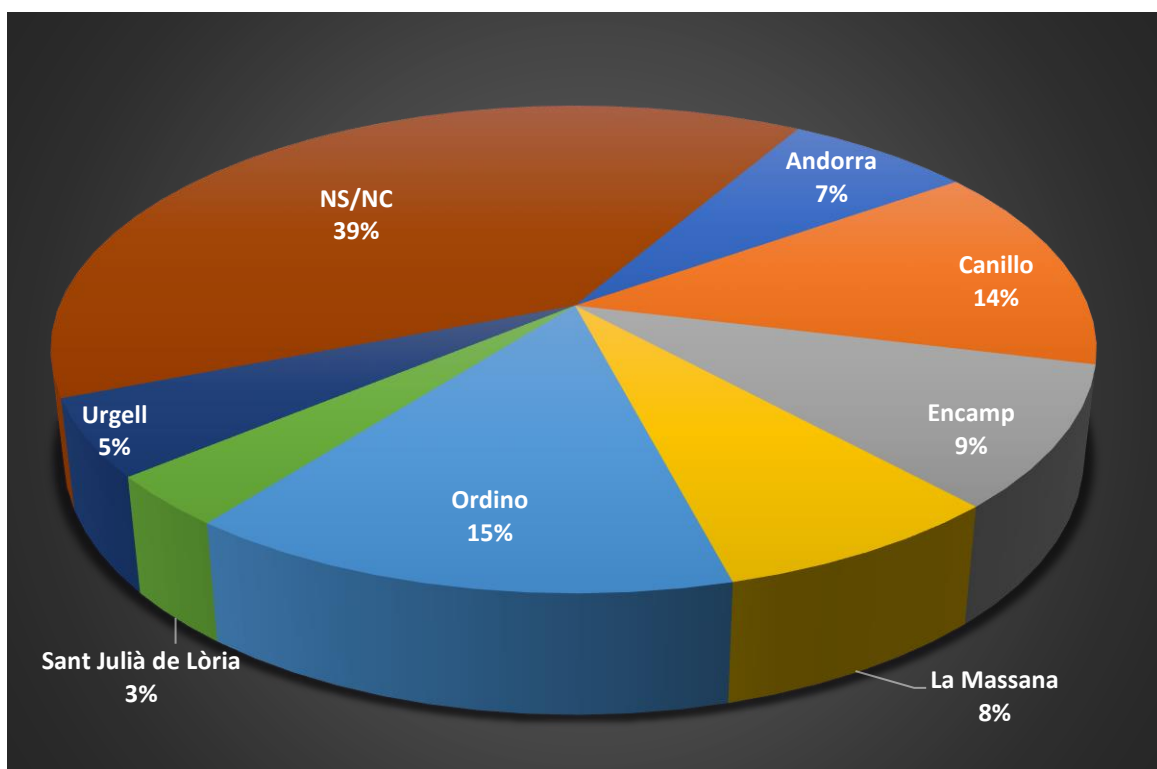
TC-N, 2. Procedència dels destinataris per parròquies

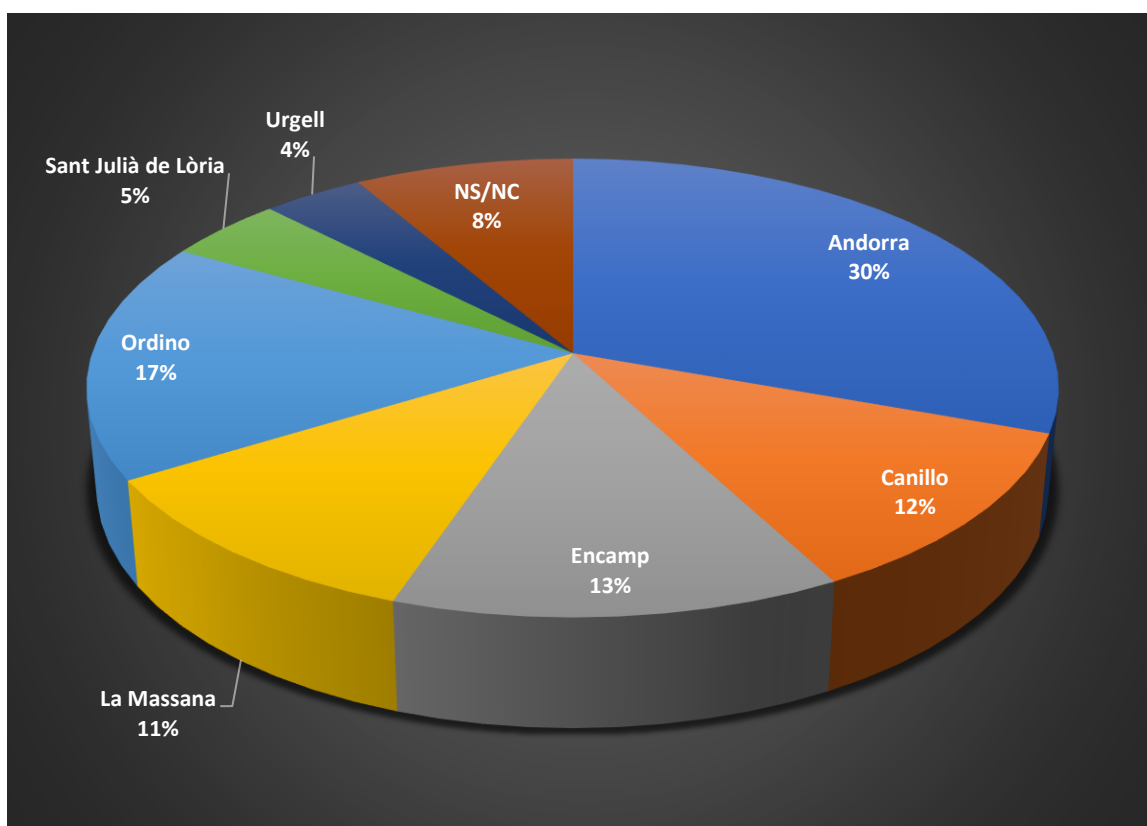
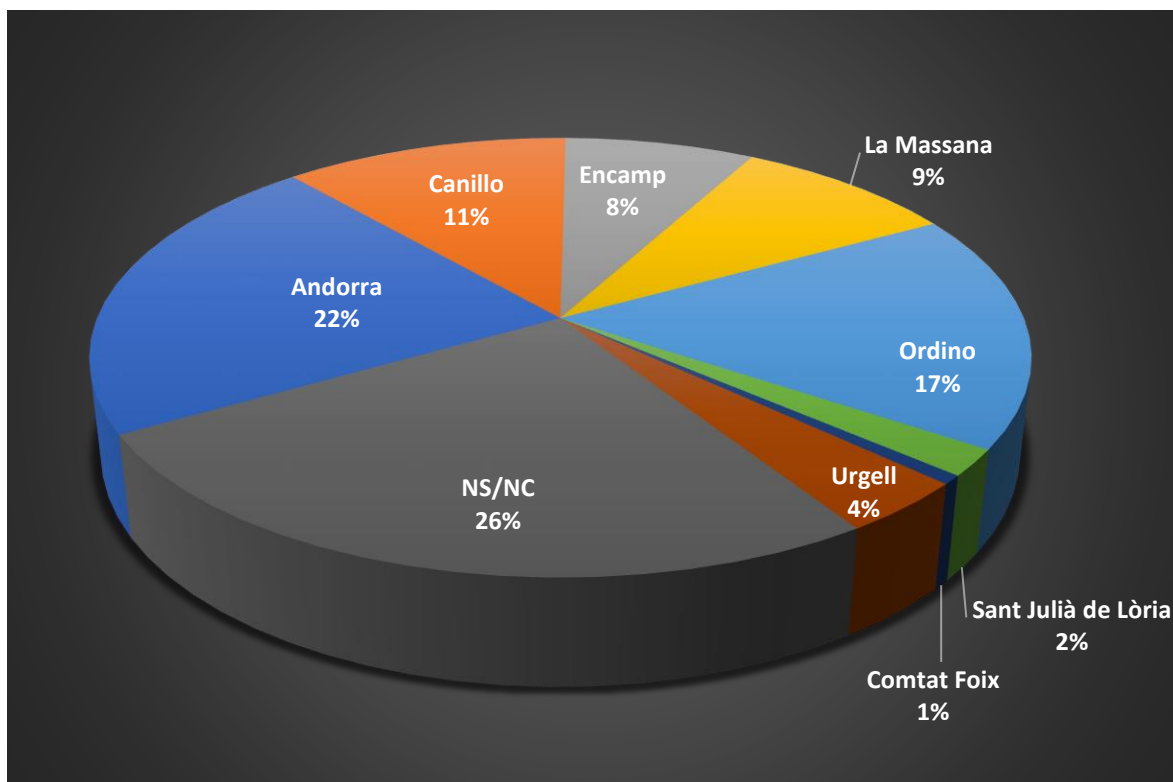

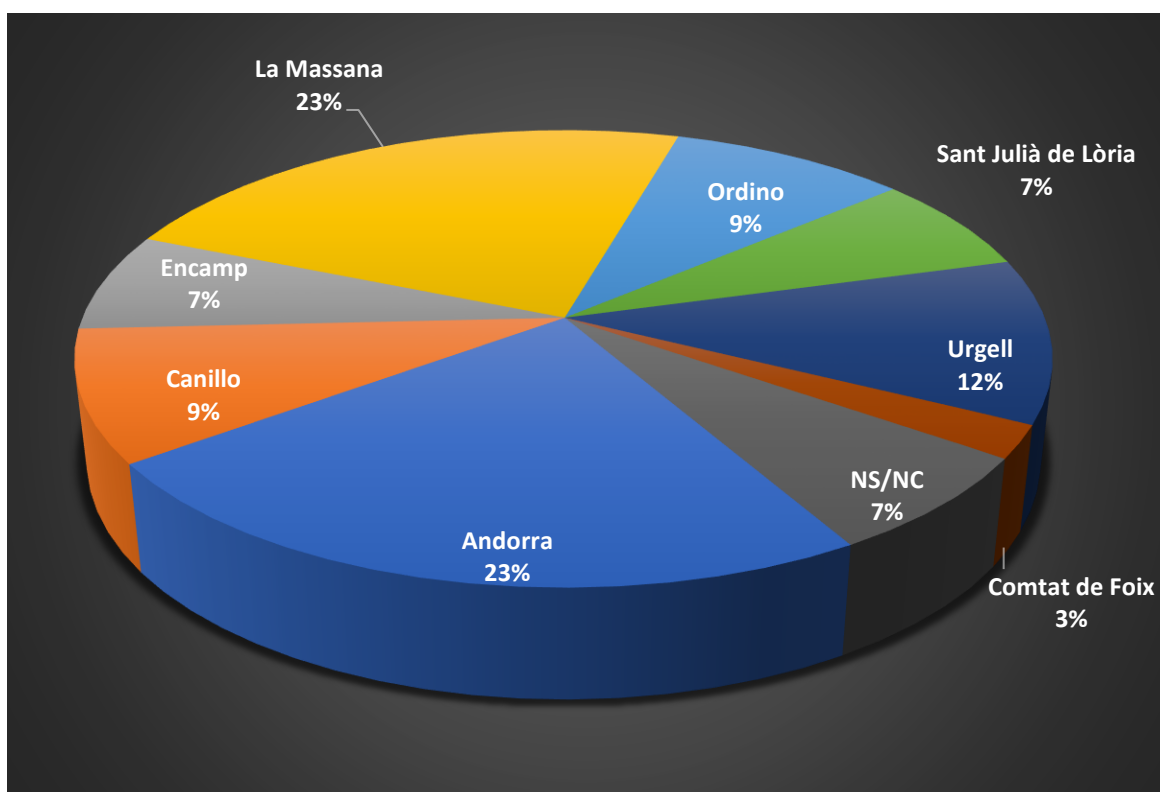
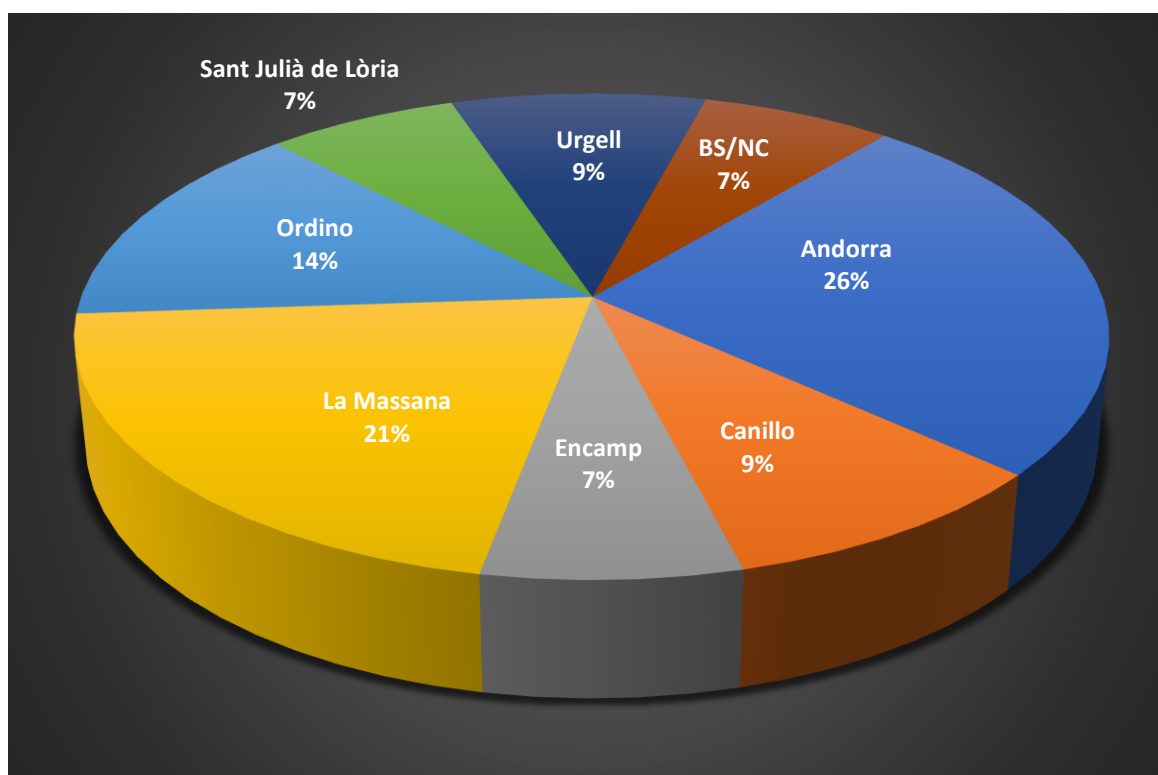
TC-N, 3. Procedència dels autors per parròquies**TC-N, 3. Procedència dels destinataris per parròquies**

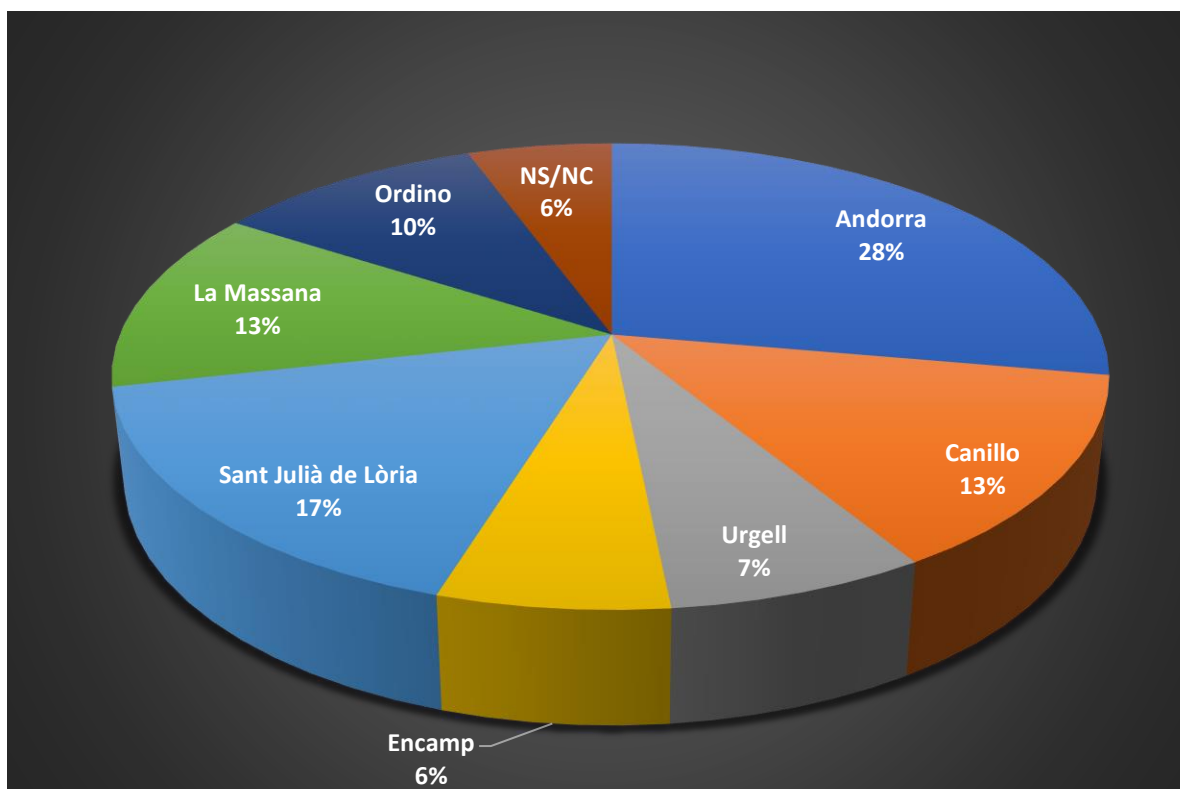
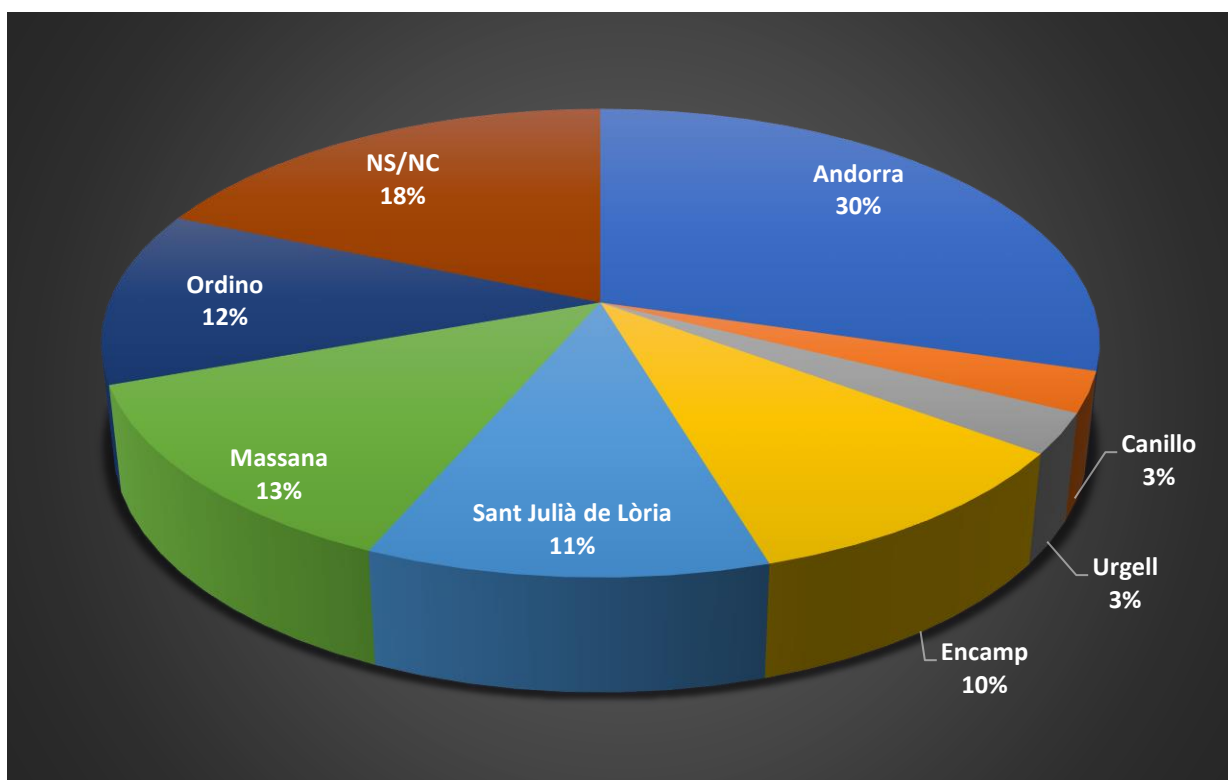
TC-N, 4. Procedència dels autors per parròquies**TC-N, 4. Procedència dels destinataris per parròquies**

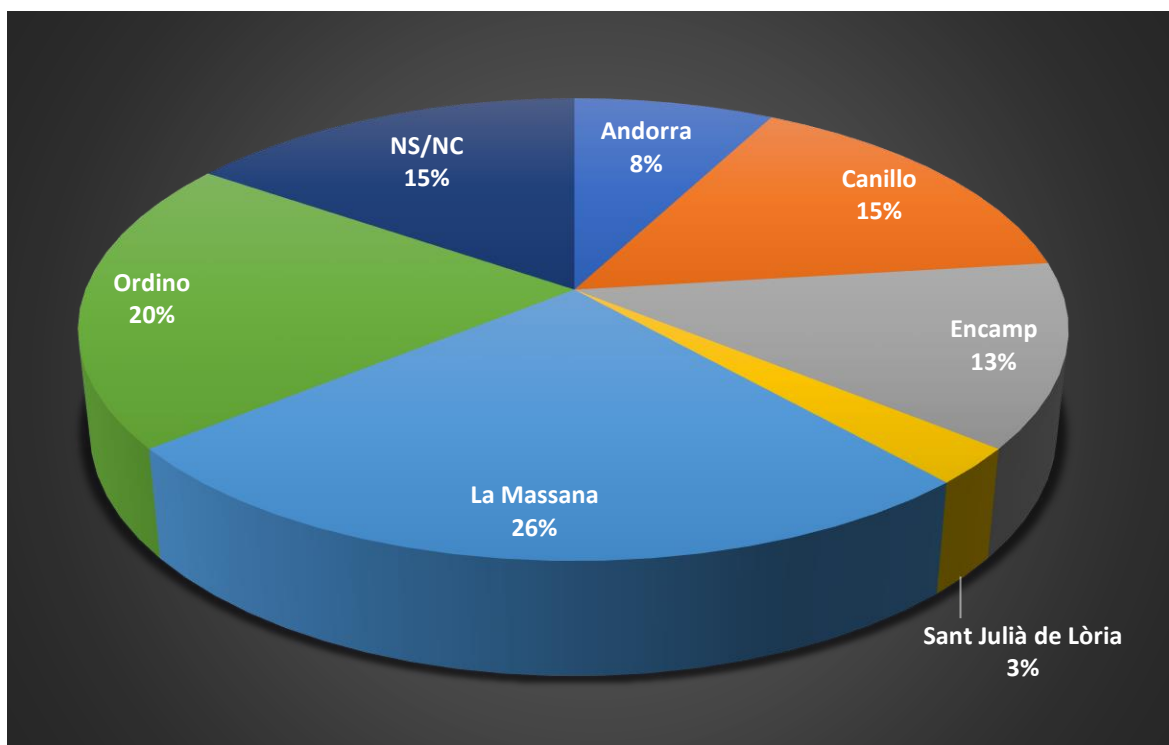
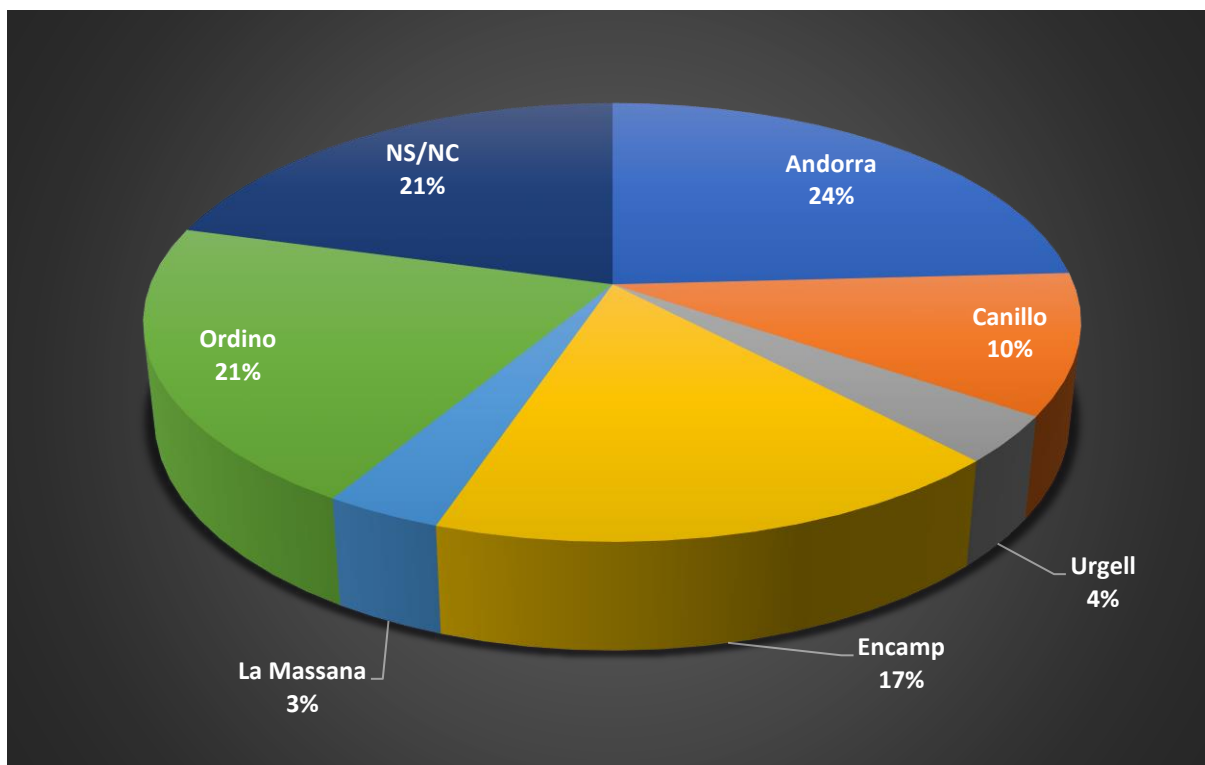
TC-N, 5. Procedència dels autors per parròquies**TC-N, 5. Procedència dels destinataris per parròquies**

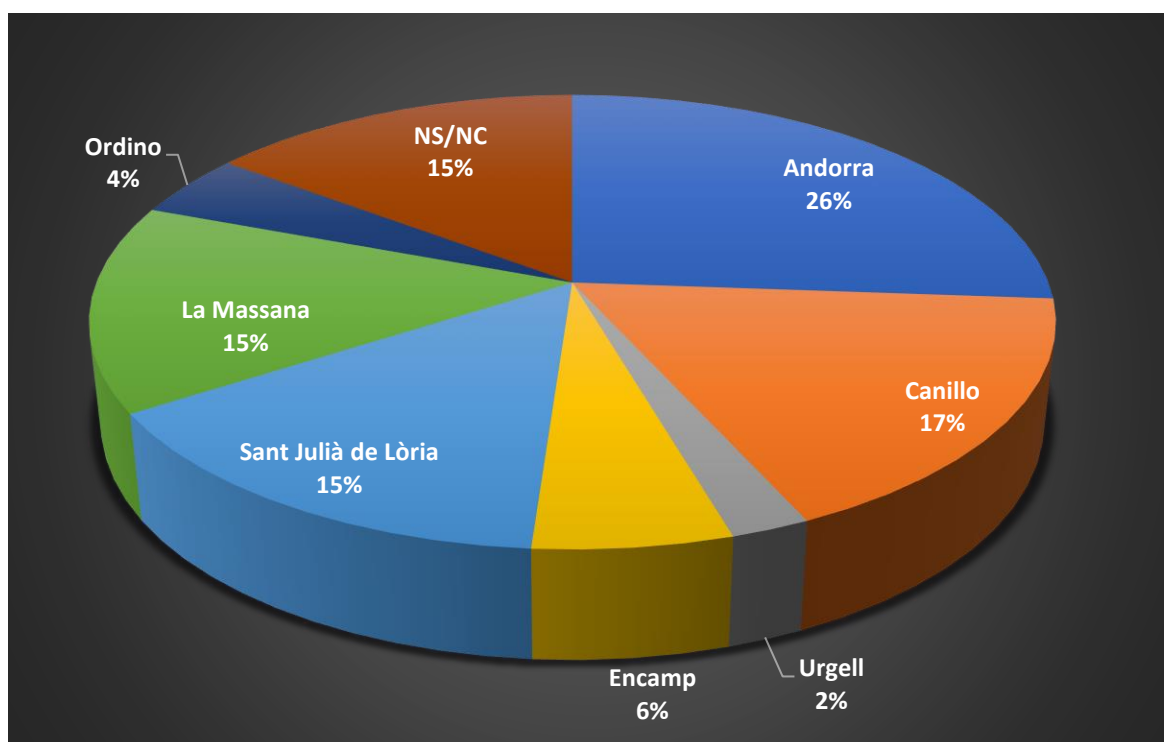
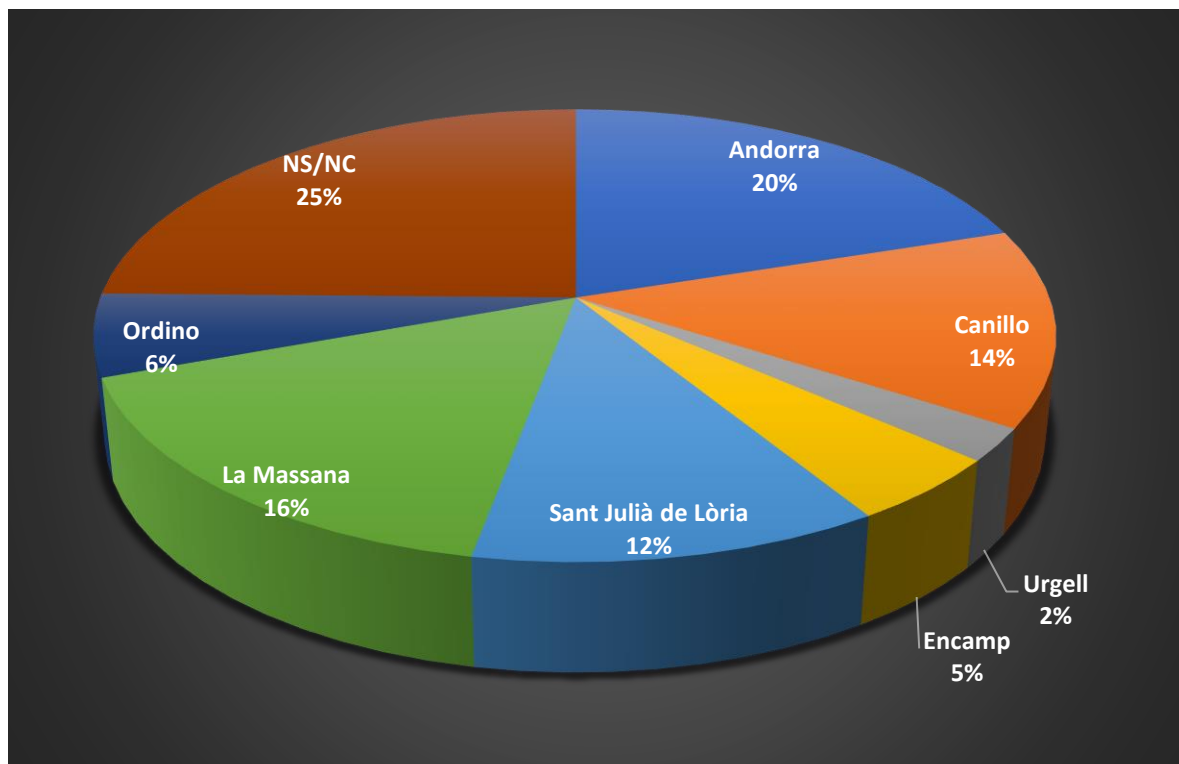
TC-N, 6. Procedència dels autors per parròquies**TC-N, 6. Procedència dels destinataris per parròquies**

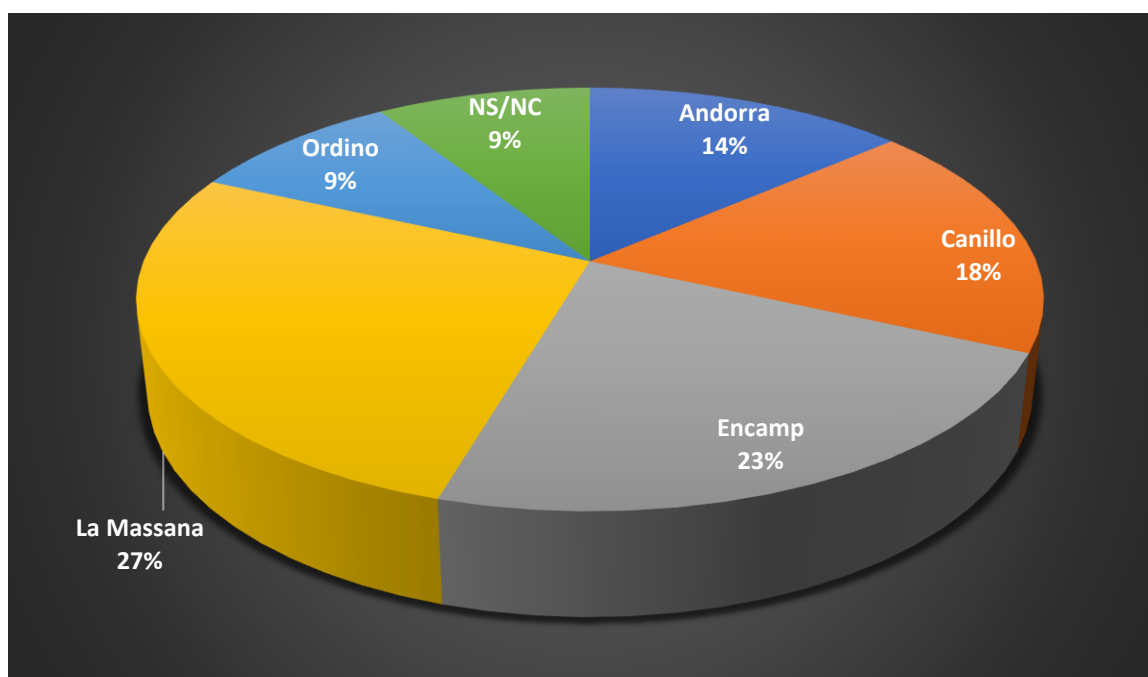
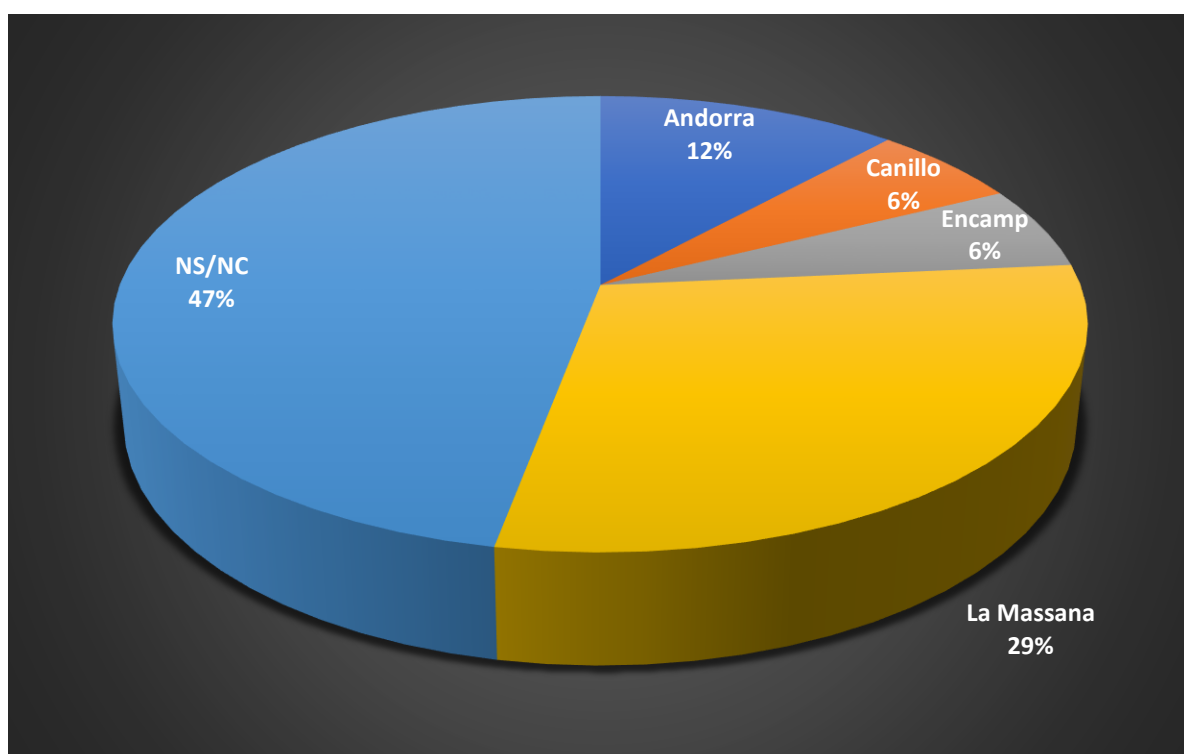
TC-N, 7. Procedència dels autors per parròquies**TC-N, 7. Procedència dels destinataris per parròquies**

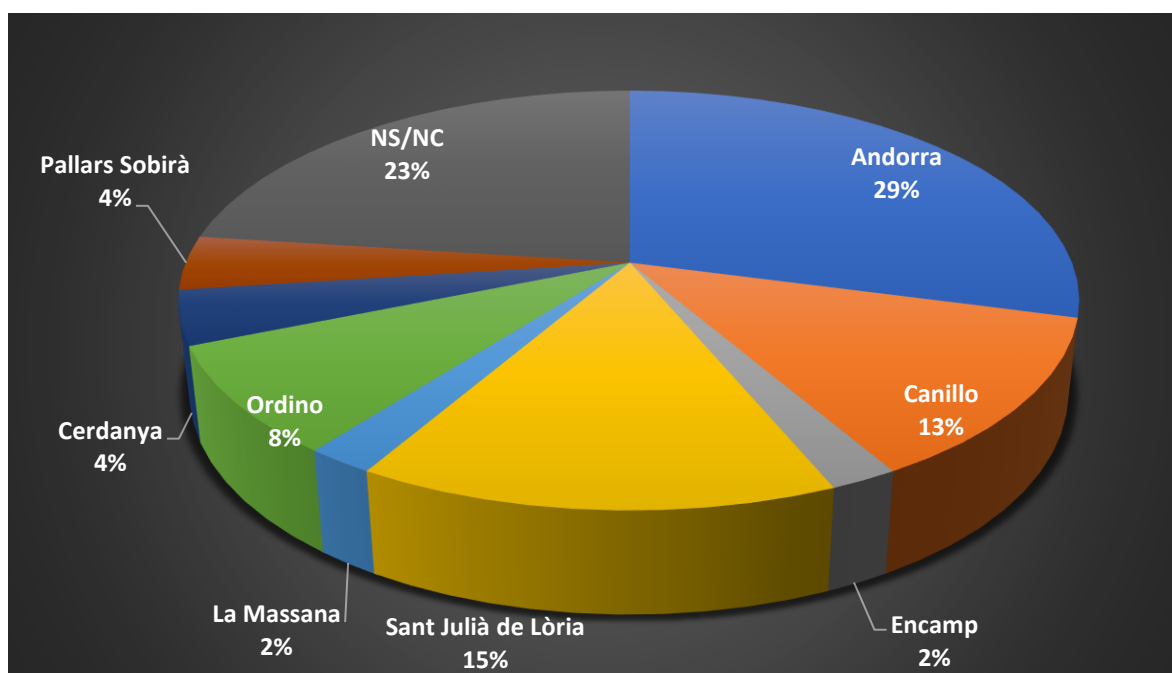
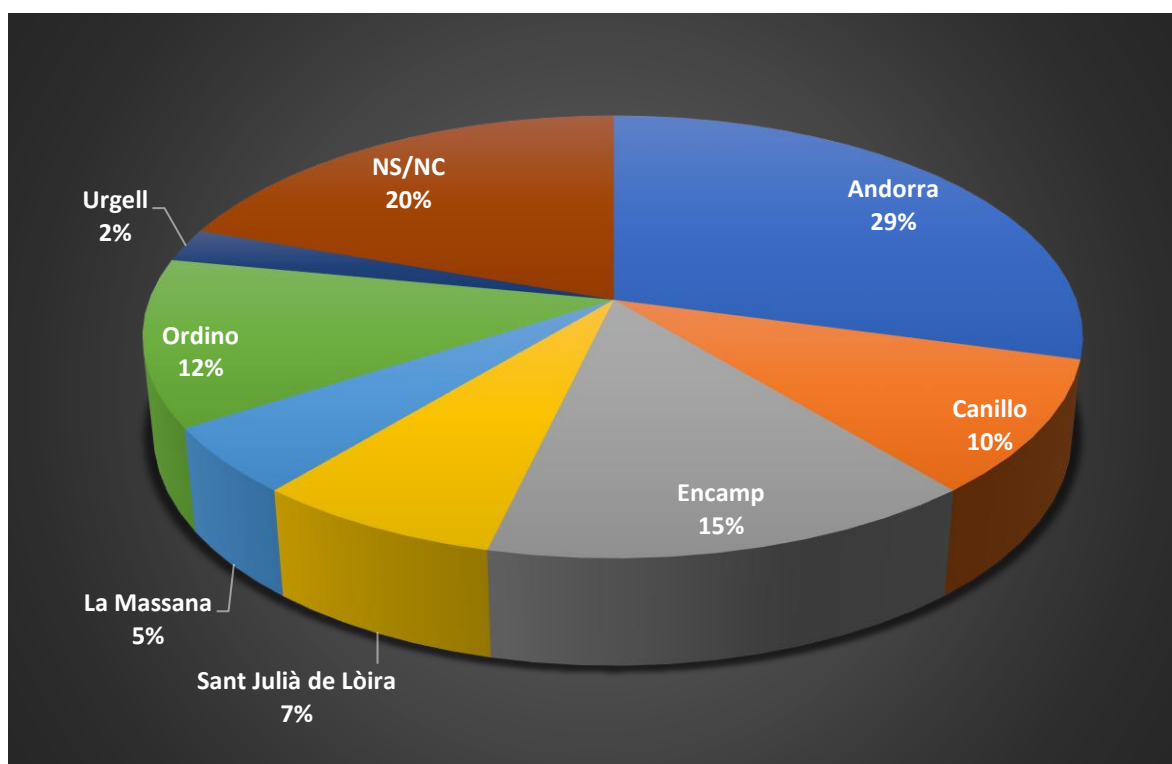
TC-N, 8. Procedència dels autors per parròquies**TC-N, 8. Procedència dels destinataris per parròquies**

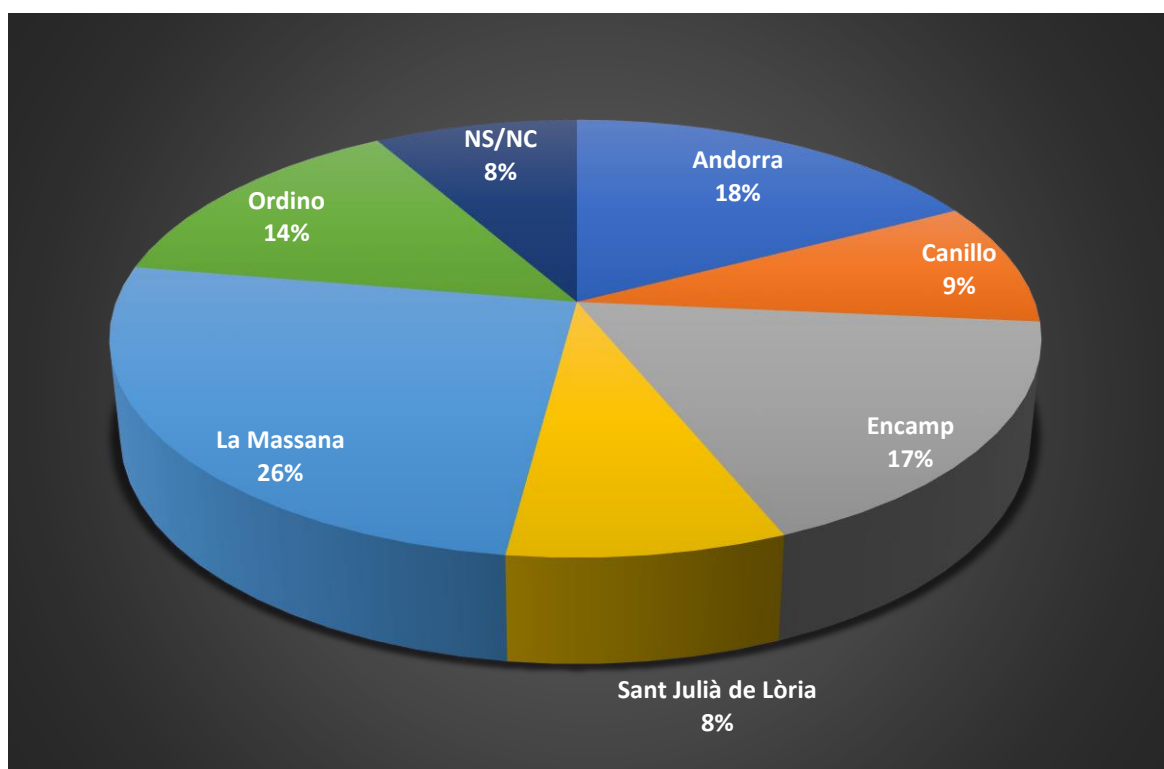
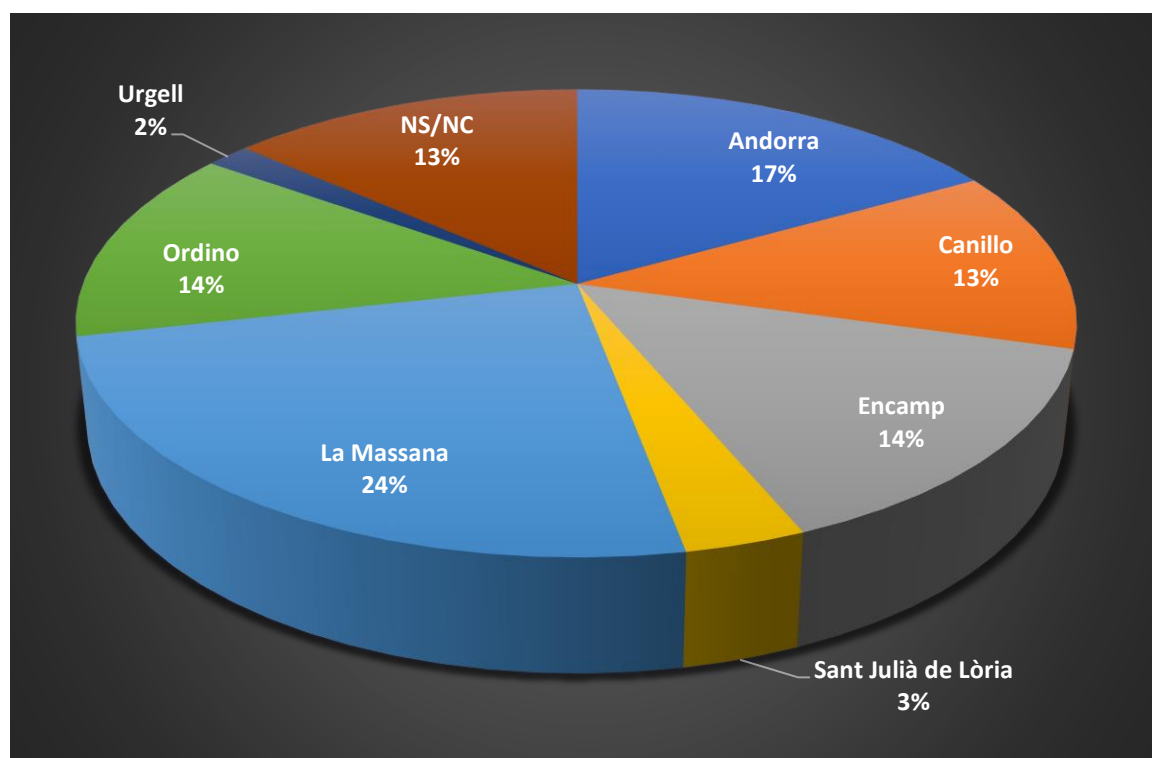
TC-N, 9. Procedència dels autors per parròquies**TC-N, 9. Procedència dels destinataris per parròquies**

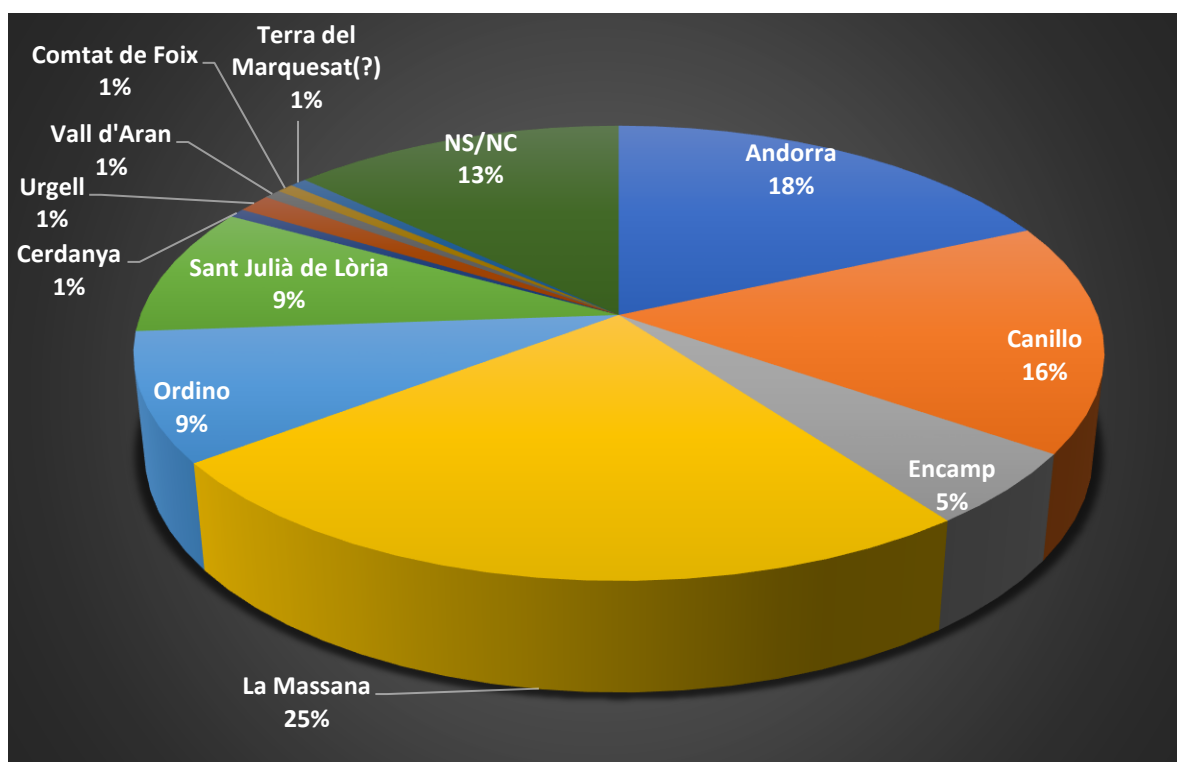
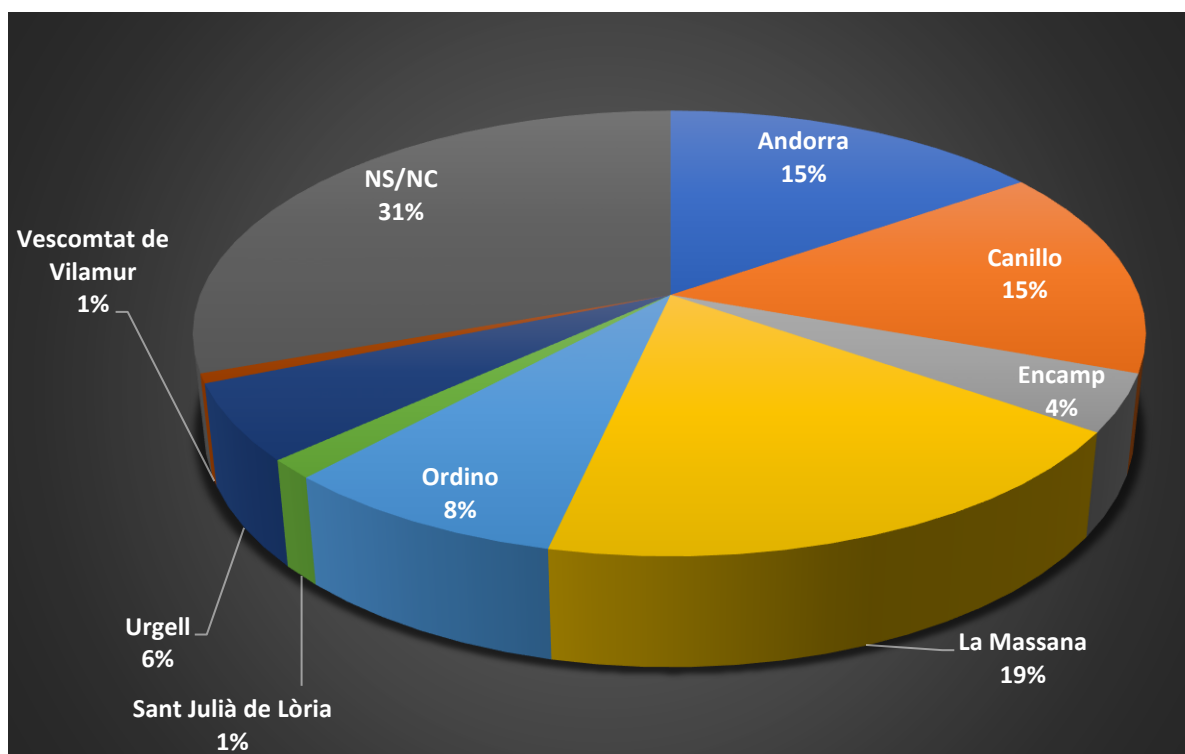
TC-N, 10. Procedència dels autors per parròquies**TC-N, 10. Procedència dels destinataris per parròquies**

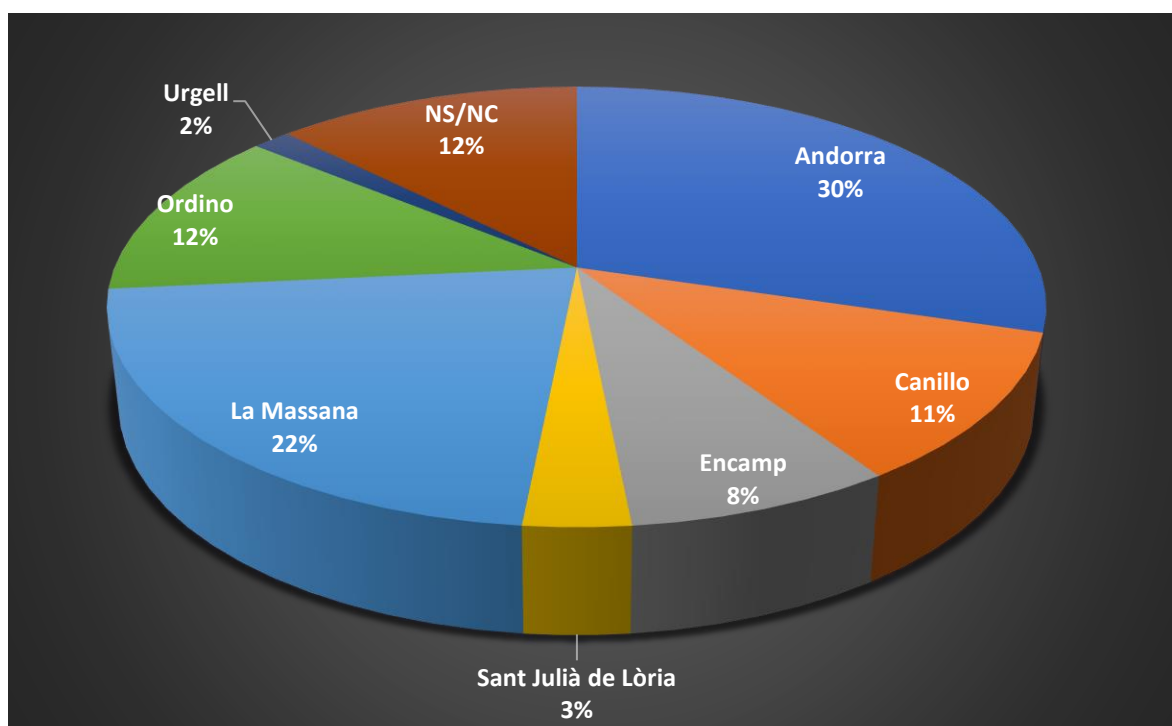
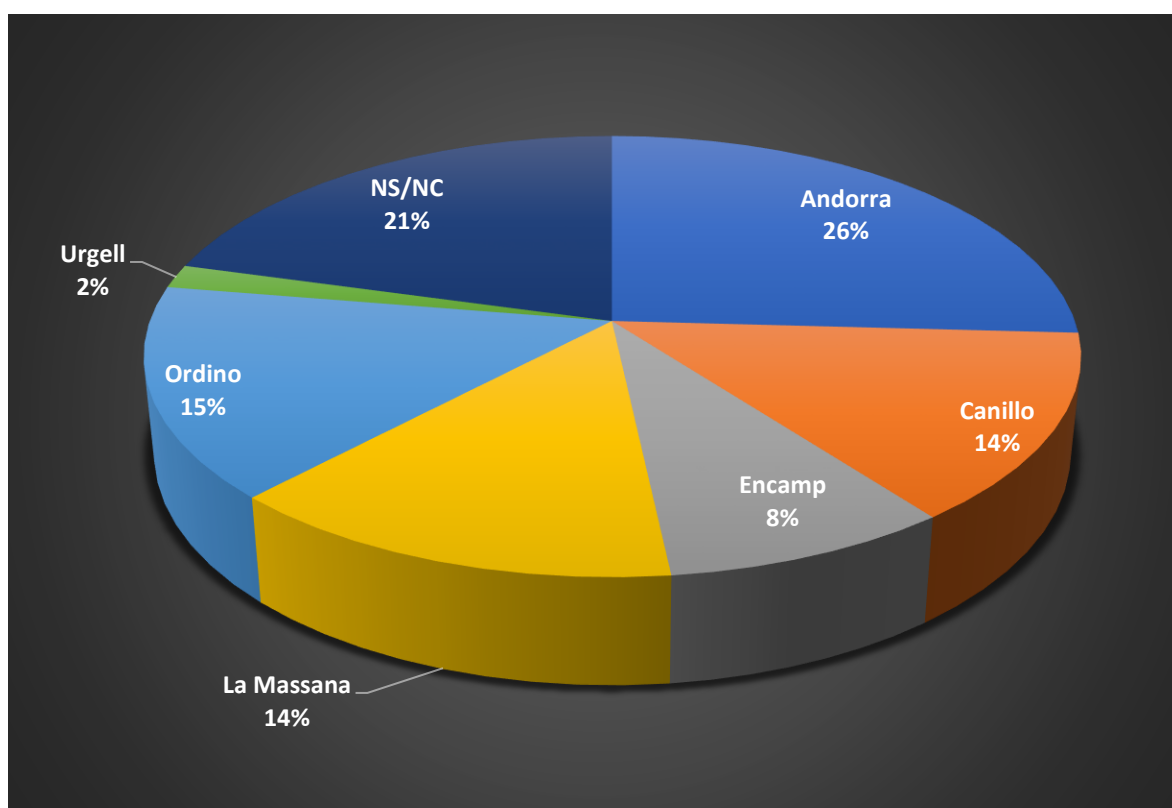
TC-N, 11. Procedència dels autors per parròquies**TC-N, 11. Procedència dels destinataris per parròquies**

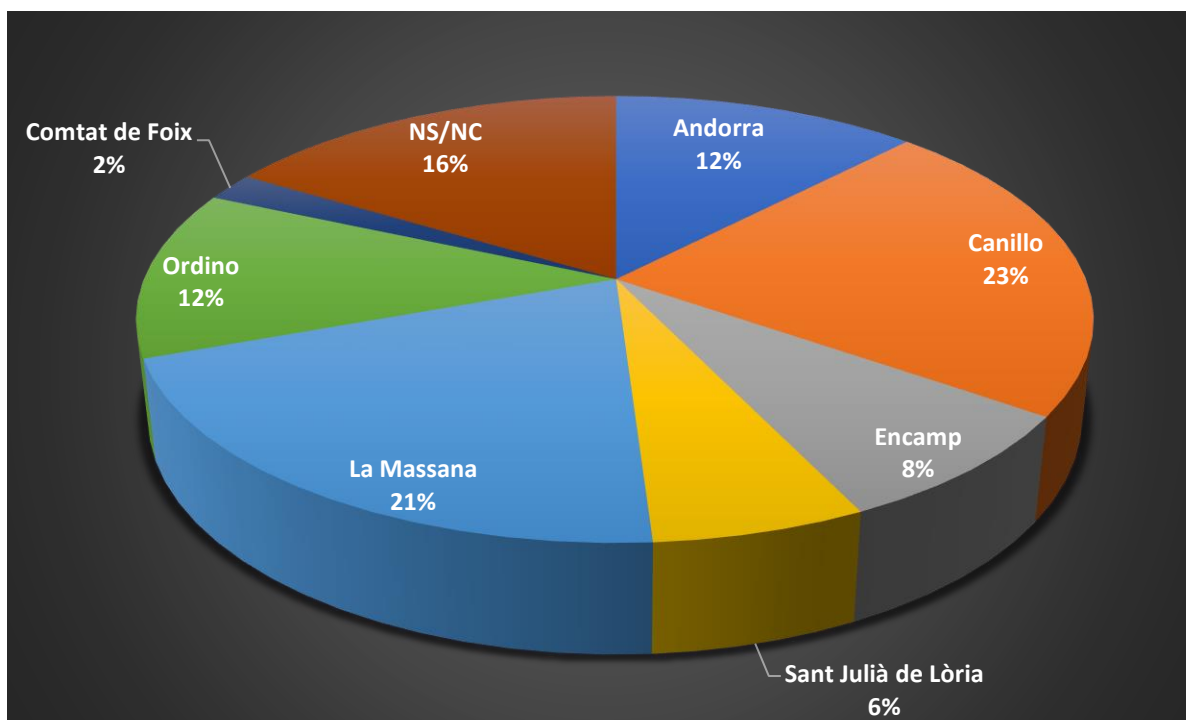
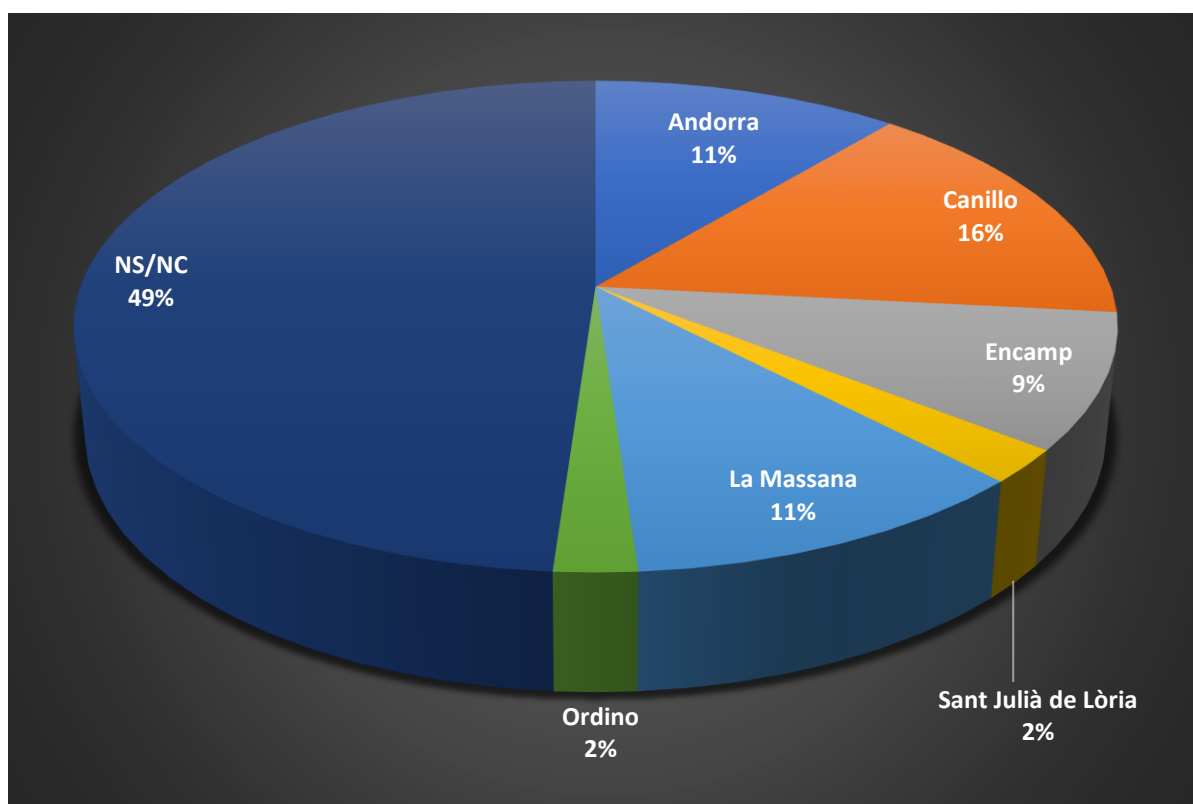
TC-N, 12. Procedència dels autors per parròquies**TC-N, 12. Procedència dels destinataris per parròquies**

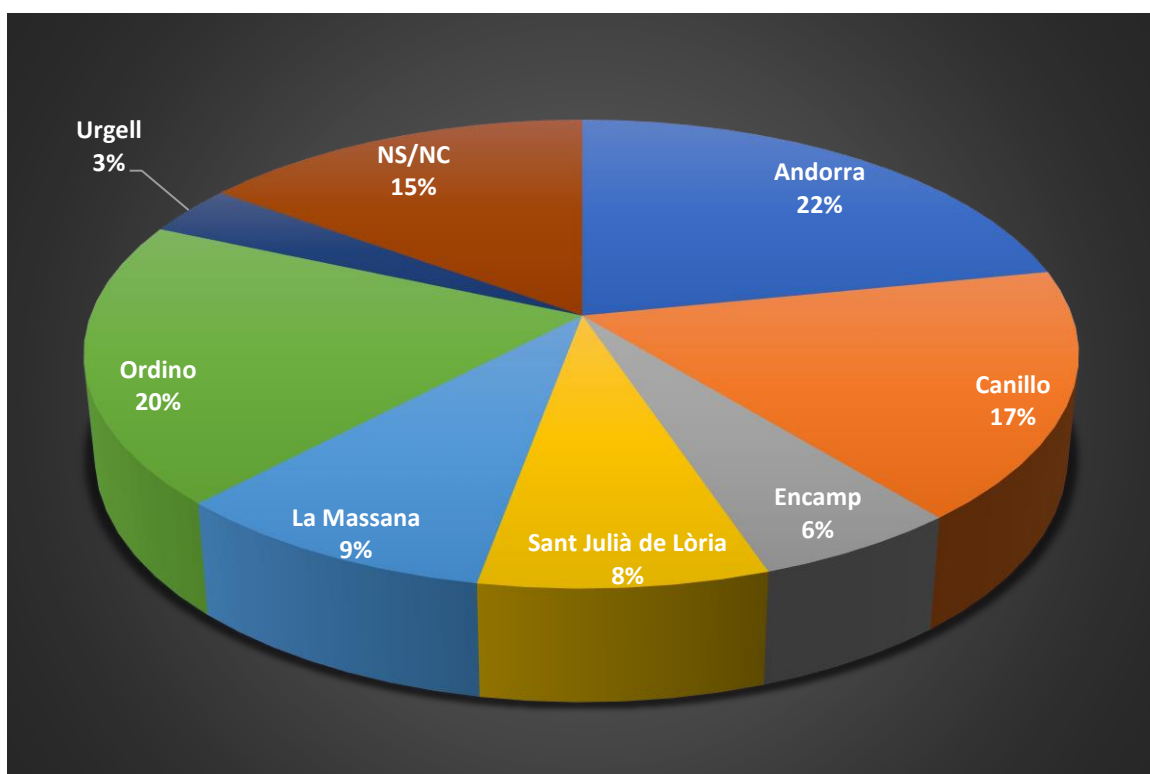
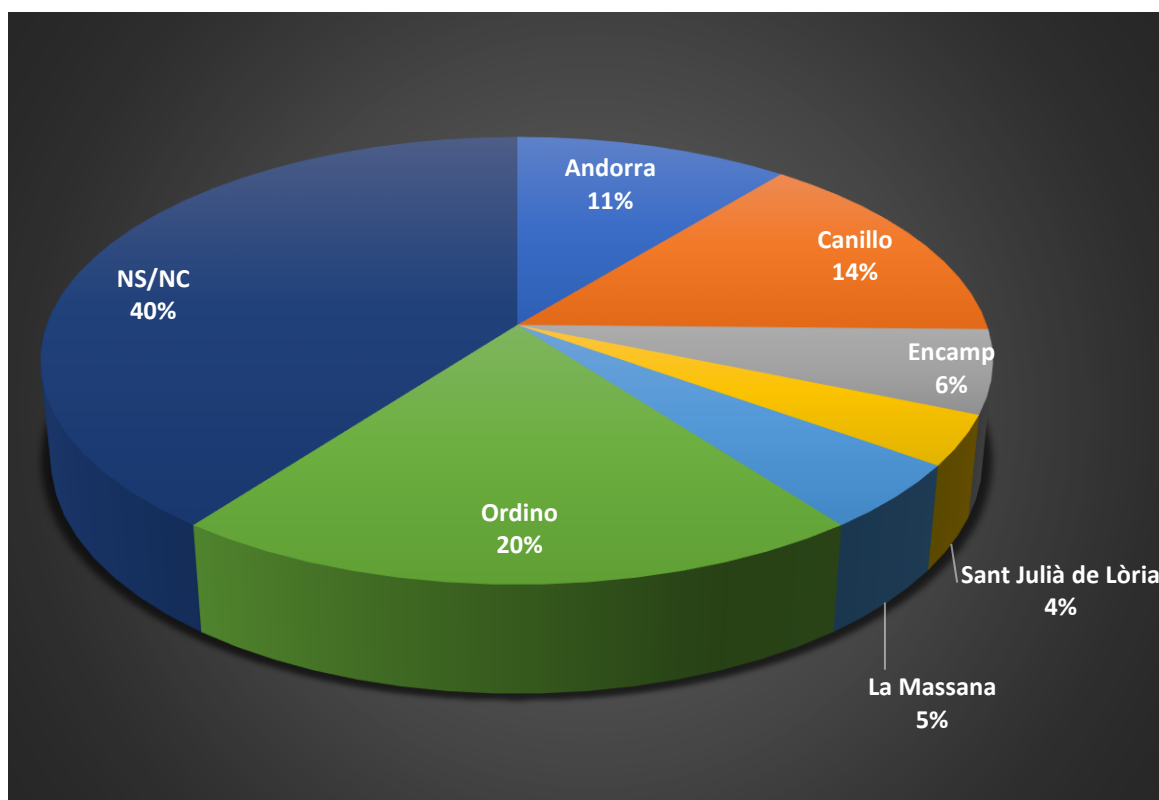
TC-N, 13. Procedència dels autors per parròquies**TC-N, 13. Procedència dels destinataris per parròquies**

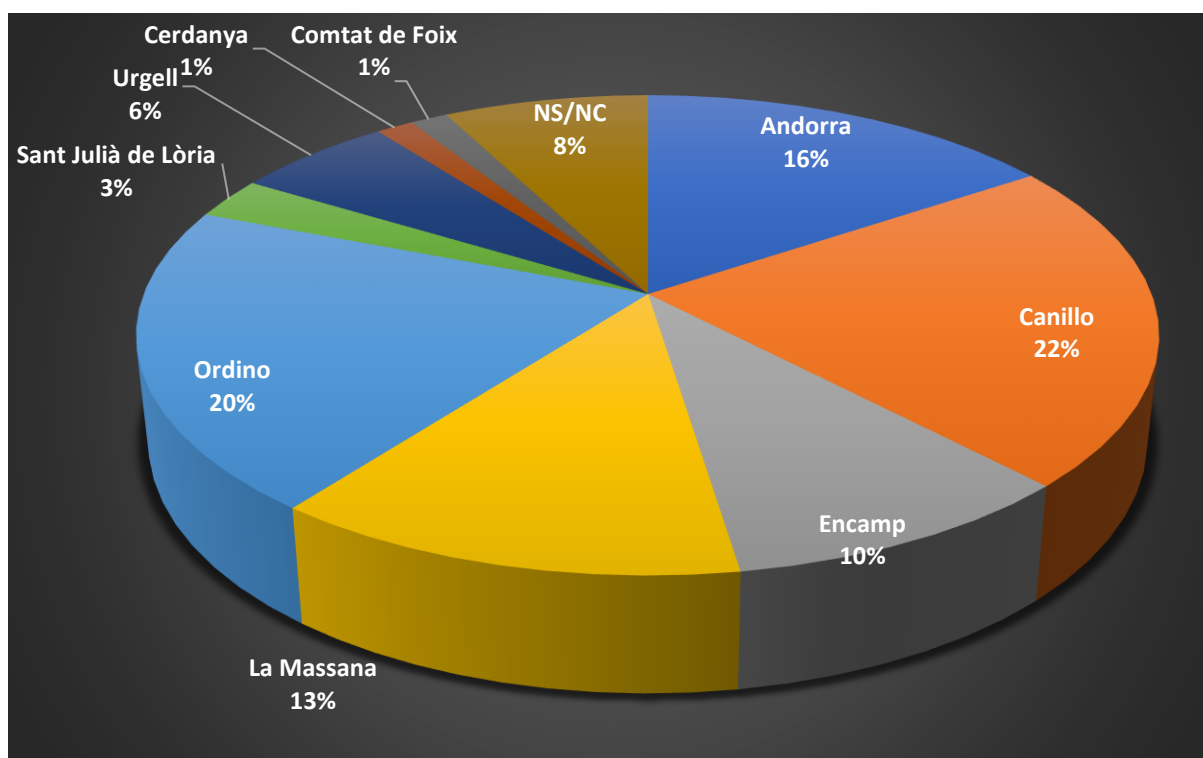
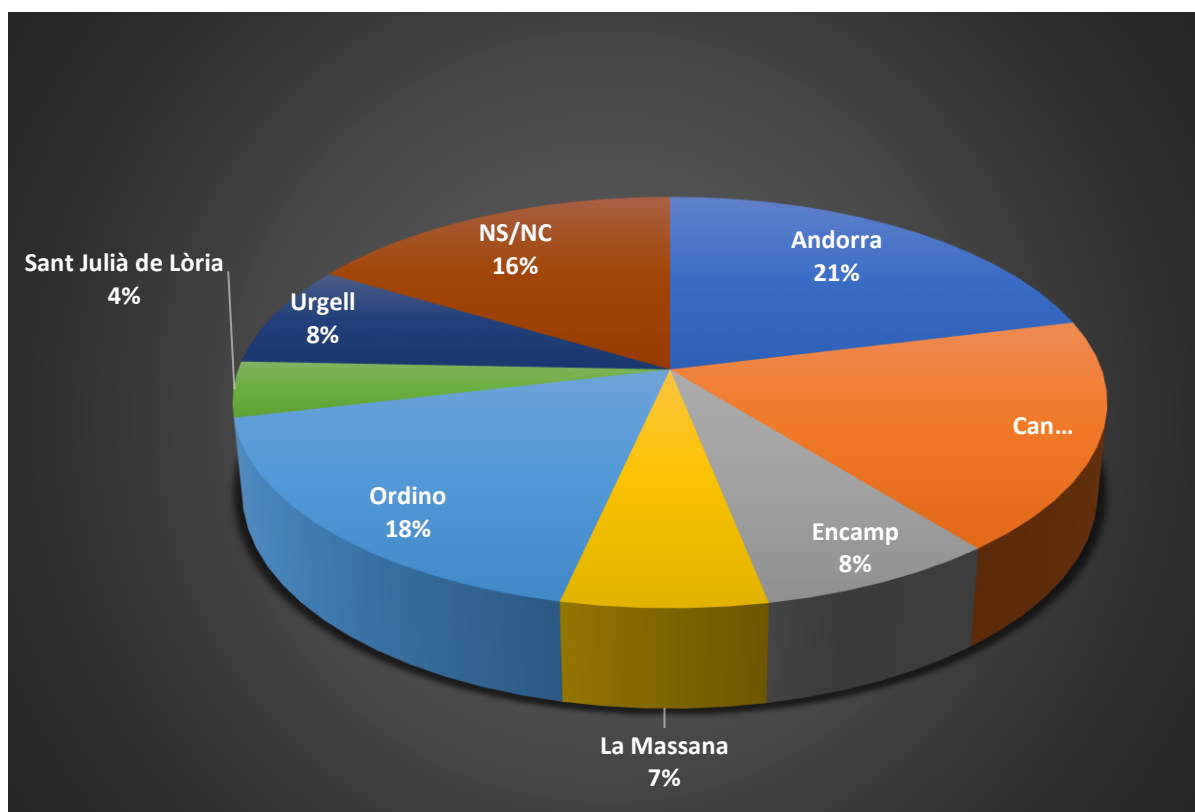
TC-N, 14. Procedència dels autors per parròquies**TC-N, 14. Procedència dels destinataris per parròquies**

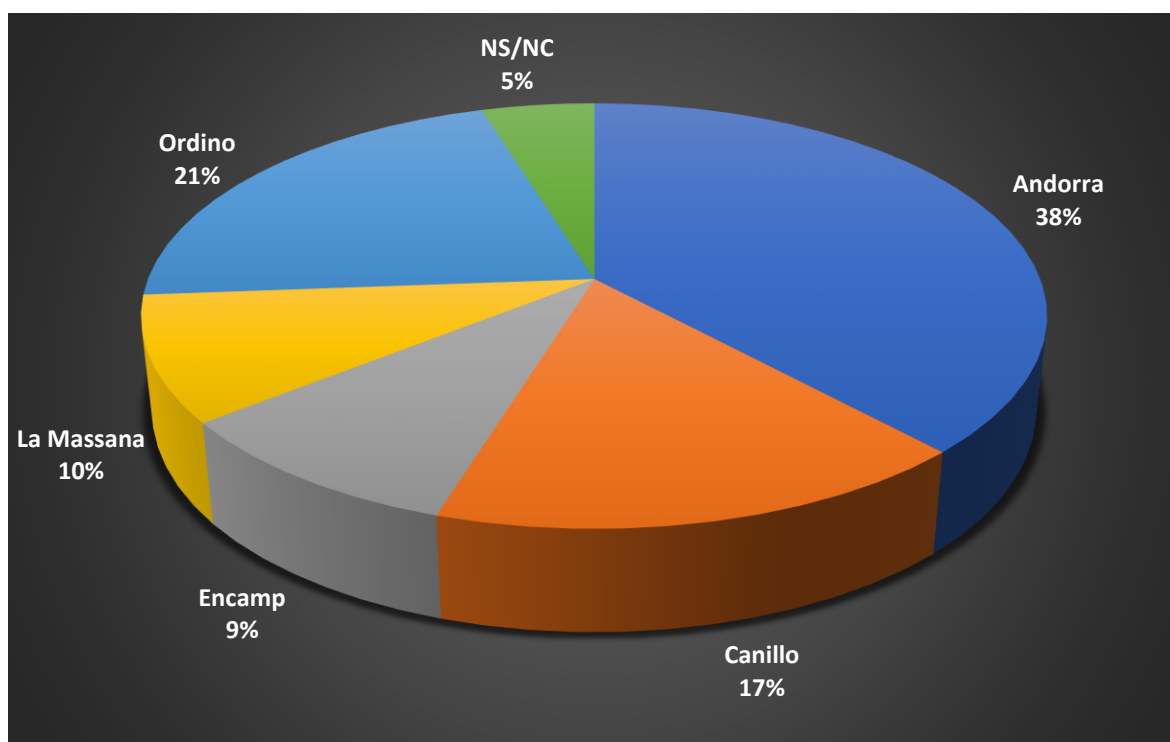
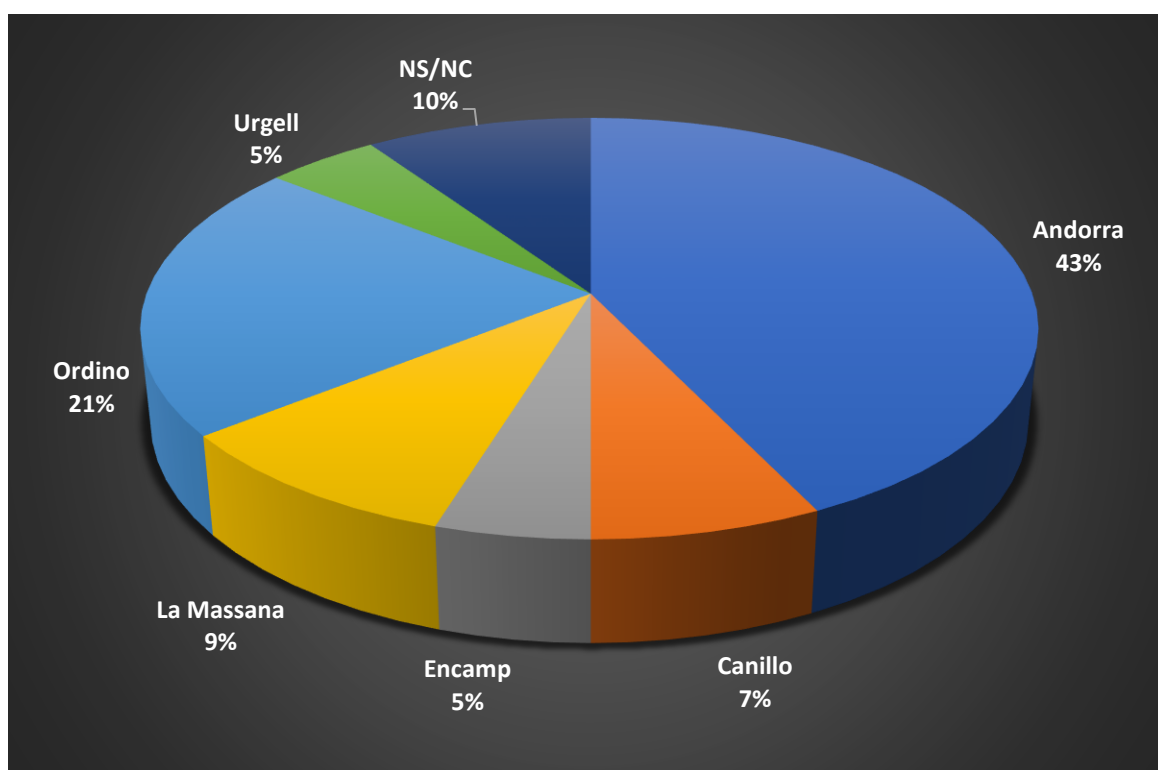
ACA, Diversos, Vària 24, vol. 20. Procedència dels autors per parròquies**ACA, Diversos, Vària 24, vol. 20. Procedència dels destinataris per parròquies**

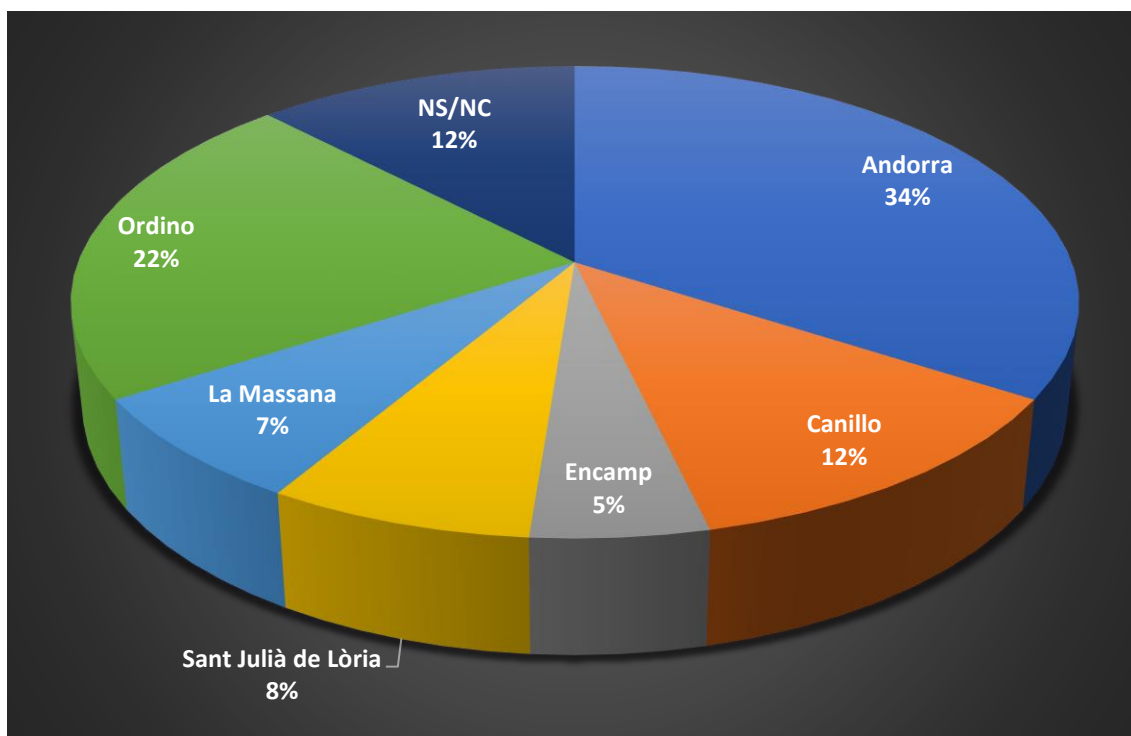
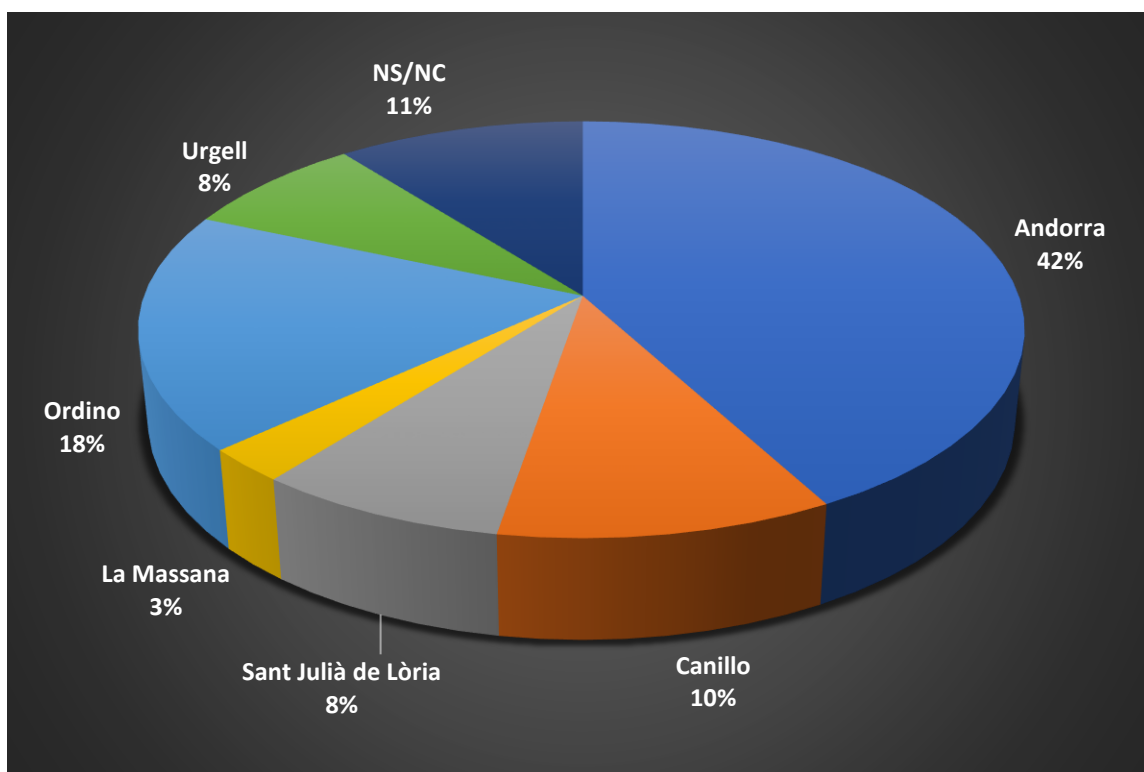
TC-N, 15. Procedència dels autors per parròquies**TC-N, 15. Procedència dels destinataris per parròquies**

TC-N, 16. Procedència dels autors per parròquies**TC-N, 16. Procedència dels destinataris per parròquies**

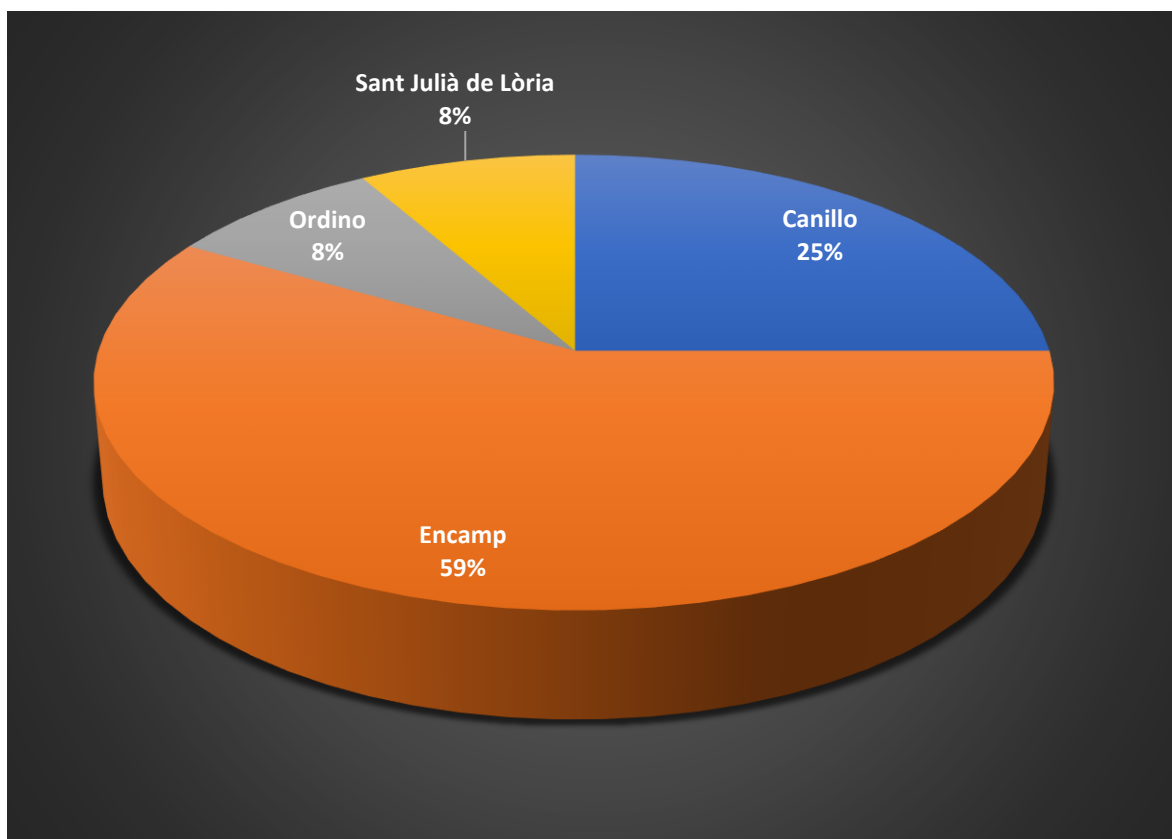
TC-N, 17. Procedència dels autors per parròquies**TC-N, 17. Procedència dels destinataris per parròquies**

TC-N, 18. Procedència dels autors per parròquies**TC-N, 18. Procedència dels destinataris per parròquies**

TC-N, 19. Procedència dels autors per parròquies**TC-N, 19. Procedència dels destinataris per parròquies**

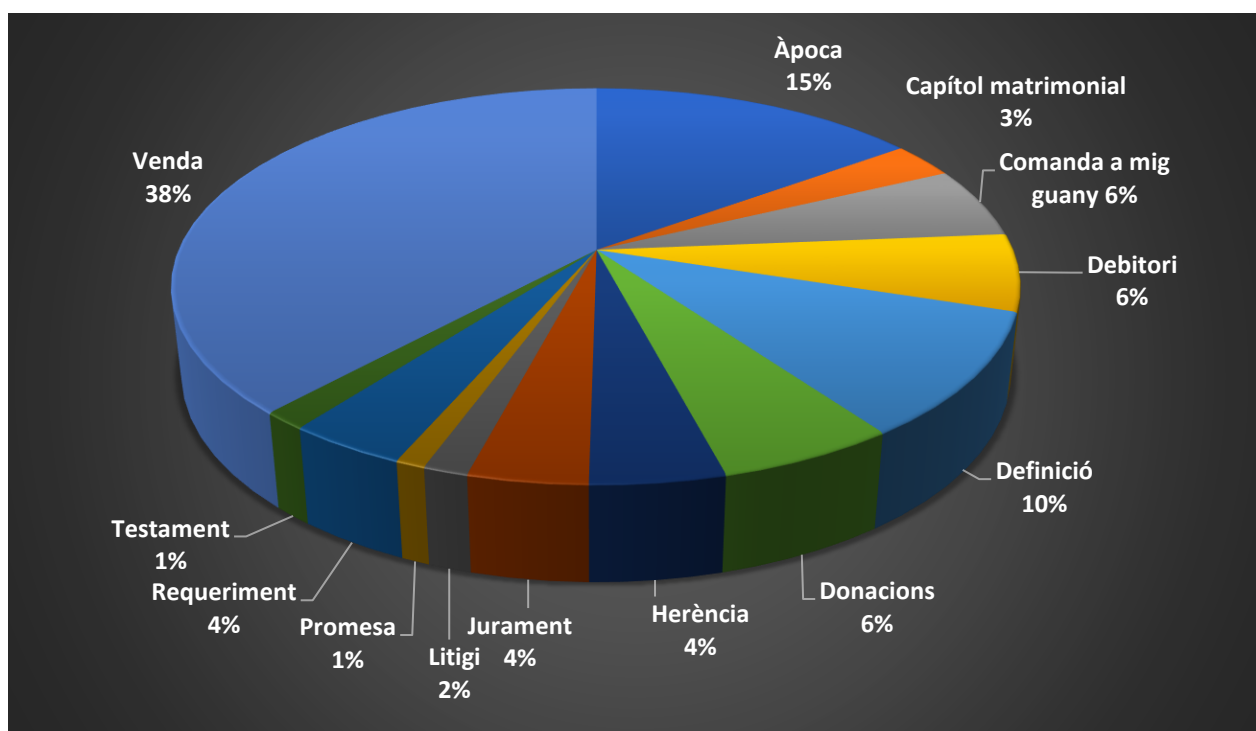
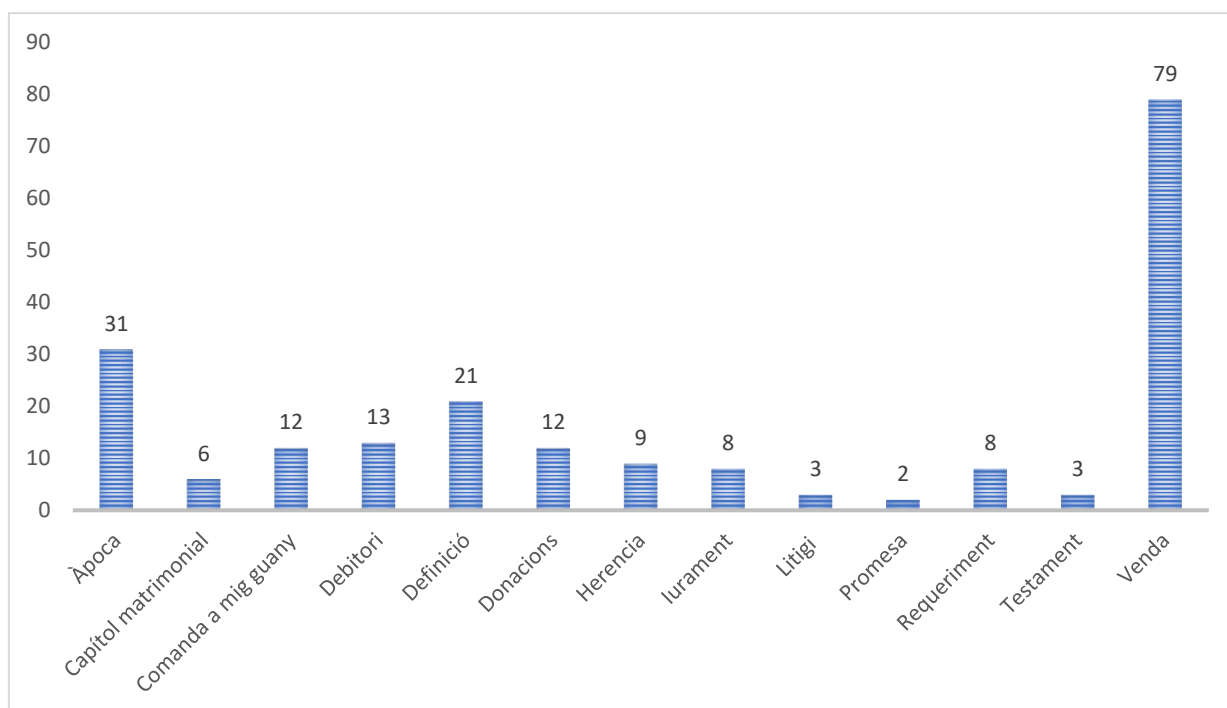
TC-N, 20. Procedència dels autors per parròquies**TC-N, 20. Procedència dels destinataris per parròquies**

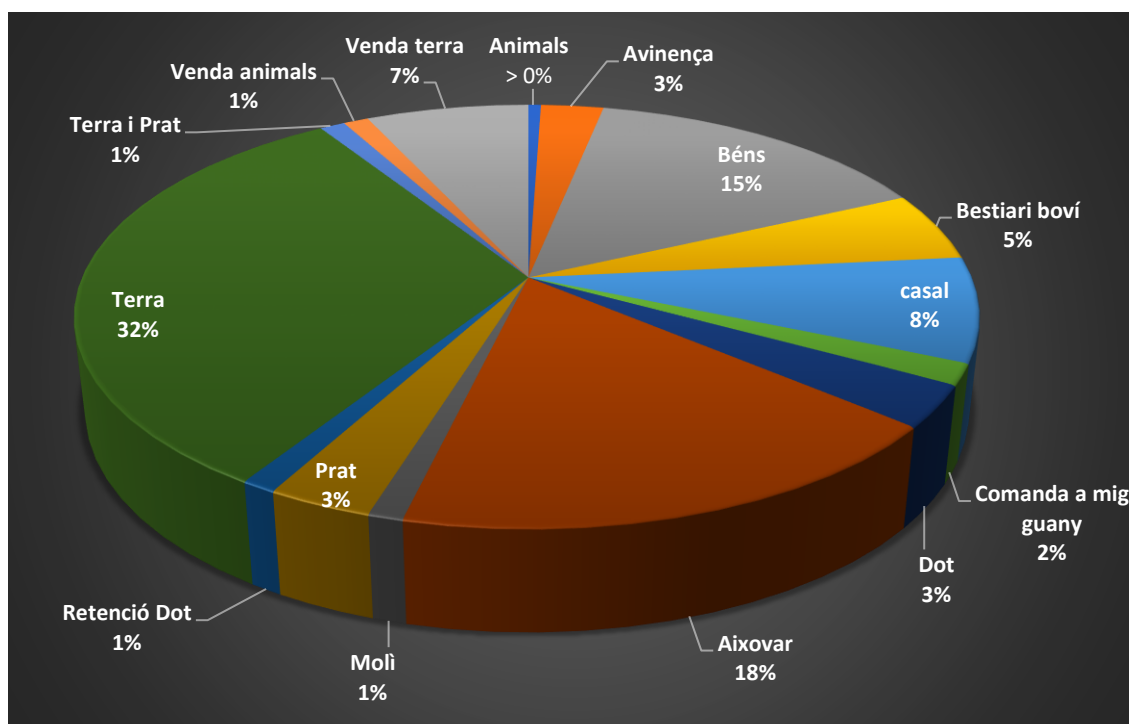
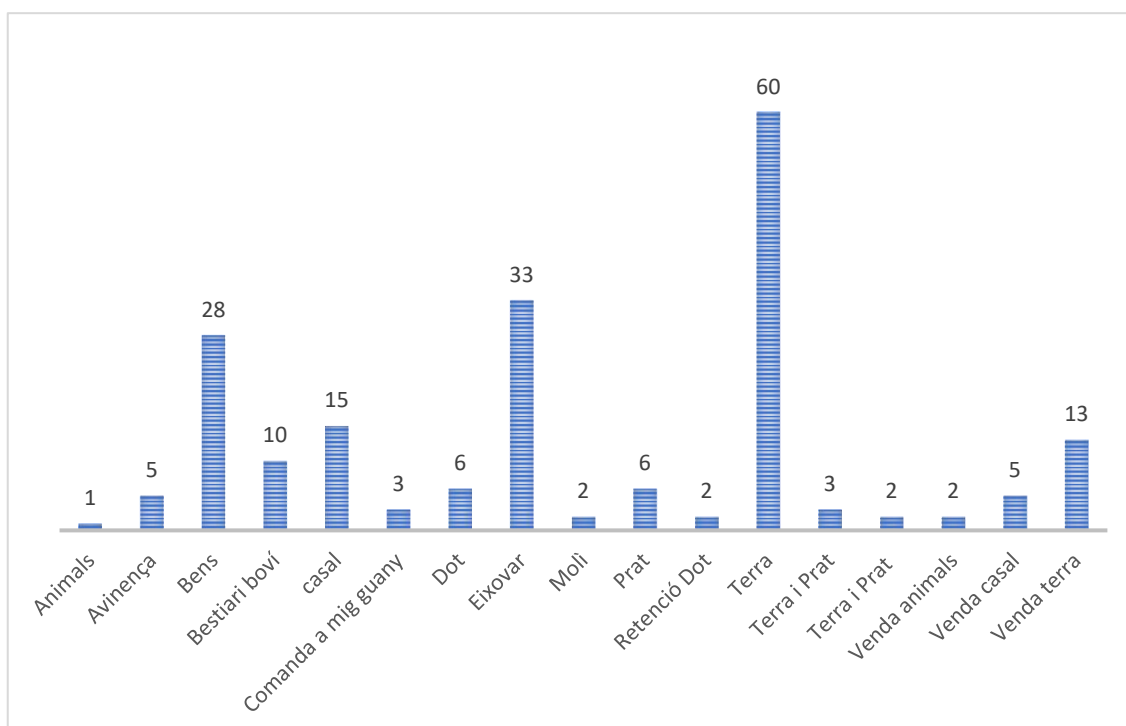
TC-N, 21. Procedència dels testadors per parròquies

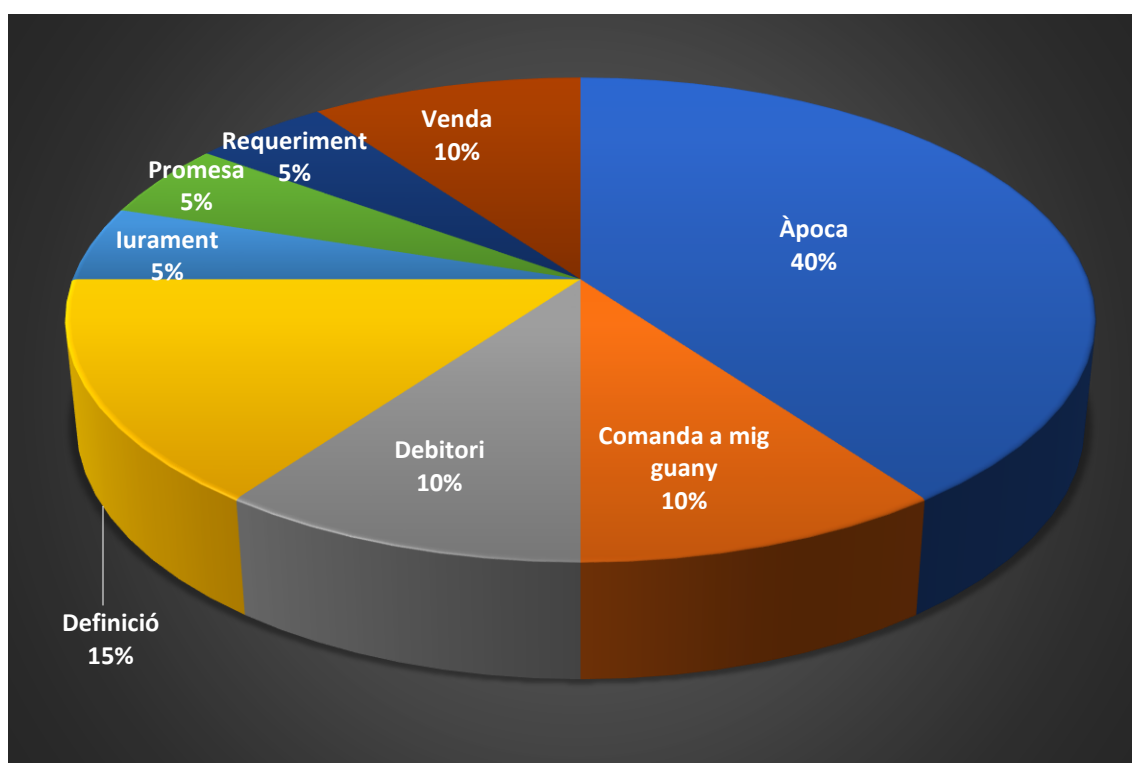
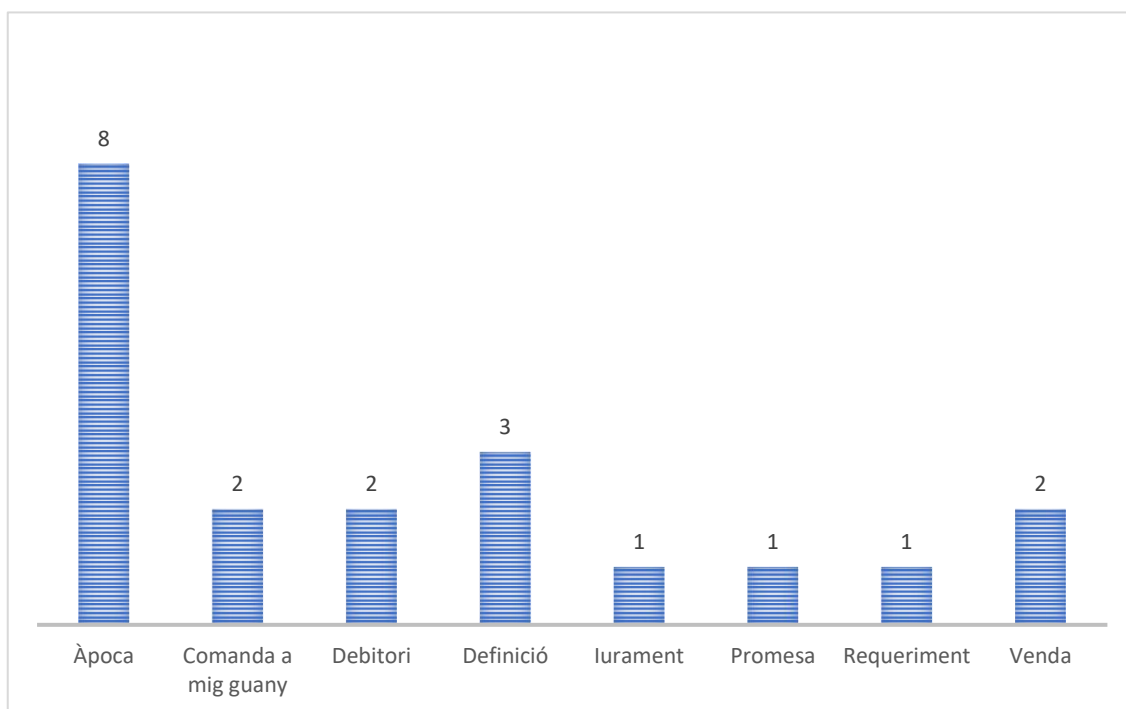

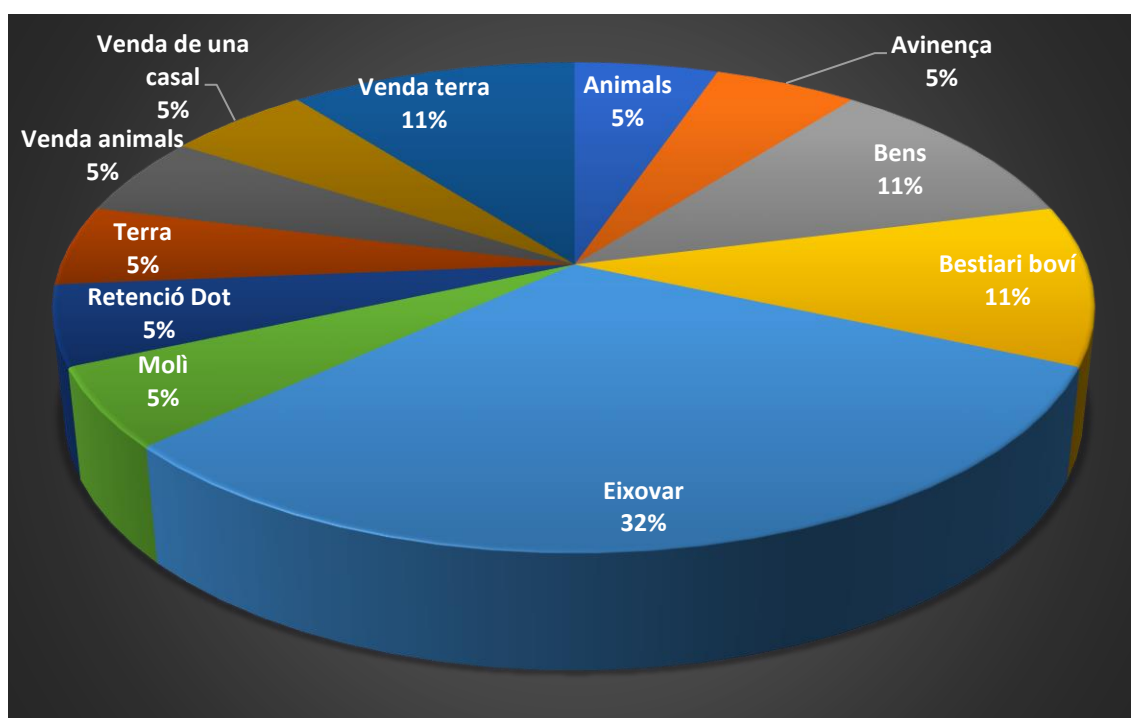
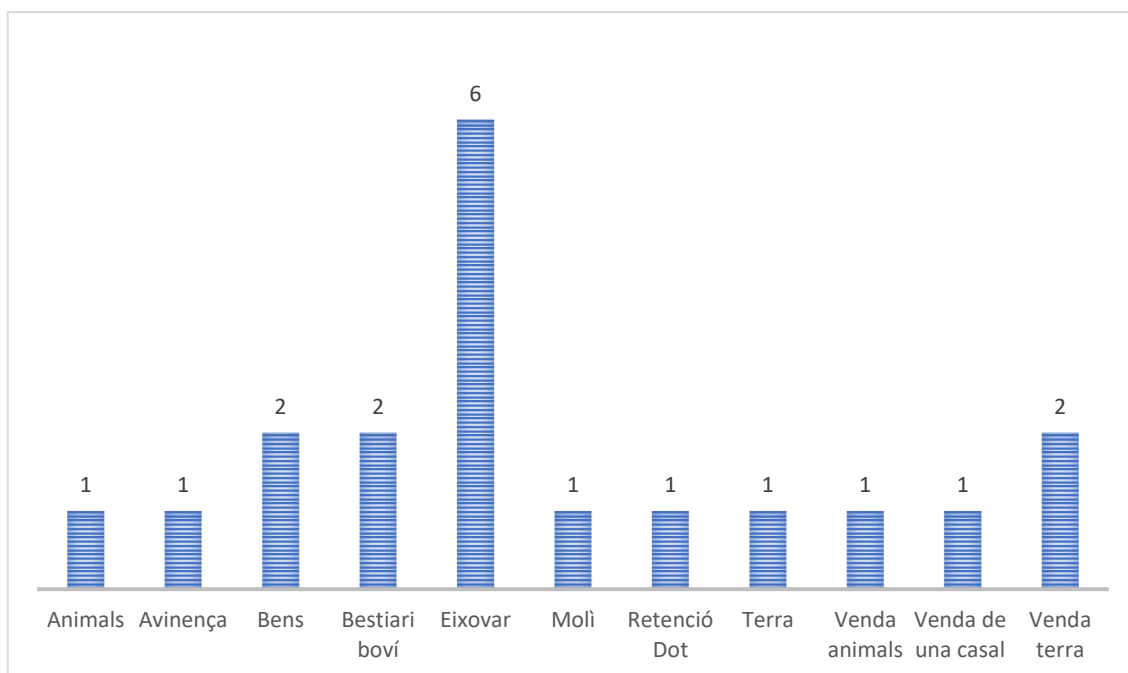
ANNEX 3

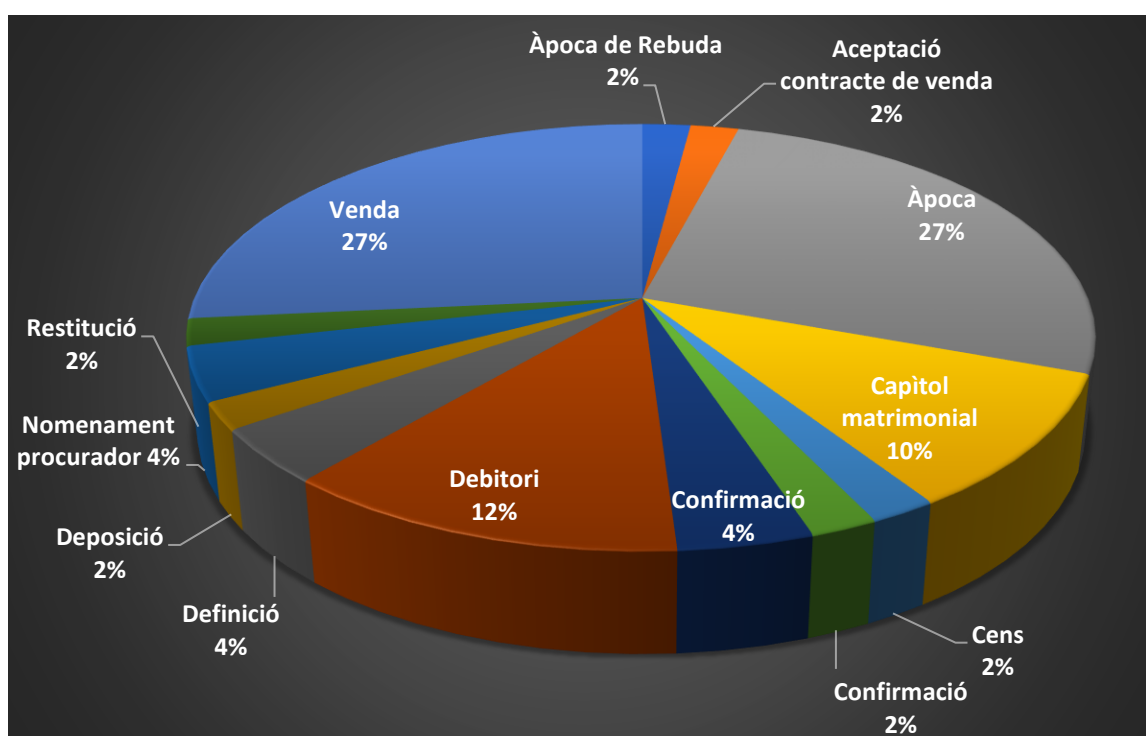
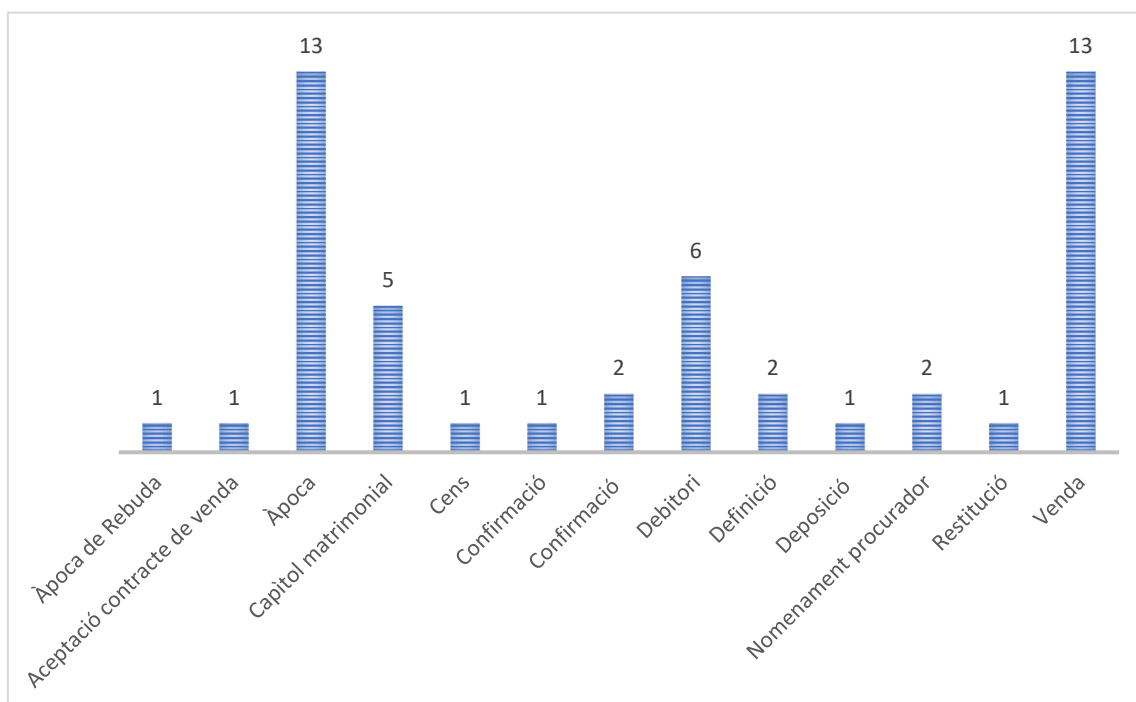
GRÀFICS DE LES TIPOLOGIES DOCUMENTALS PER MANUALS

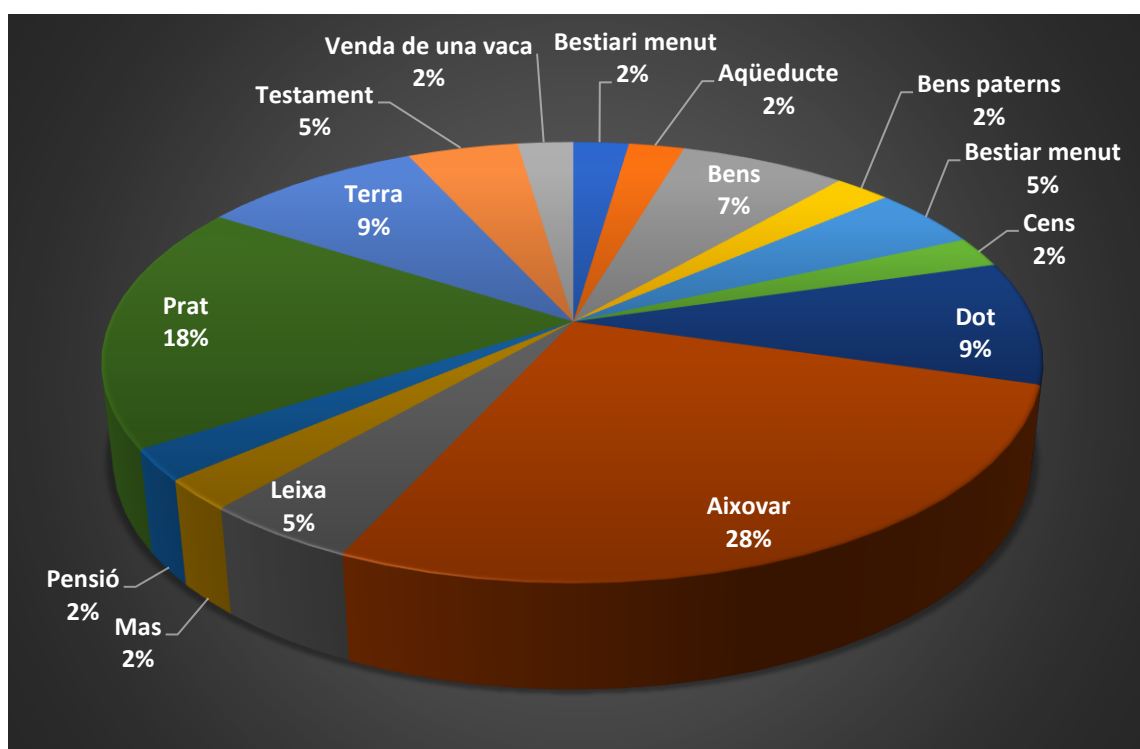
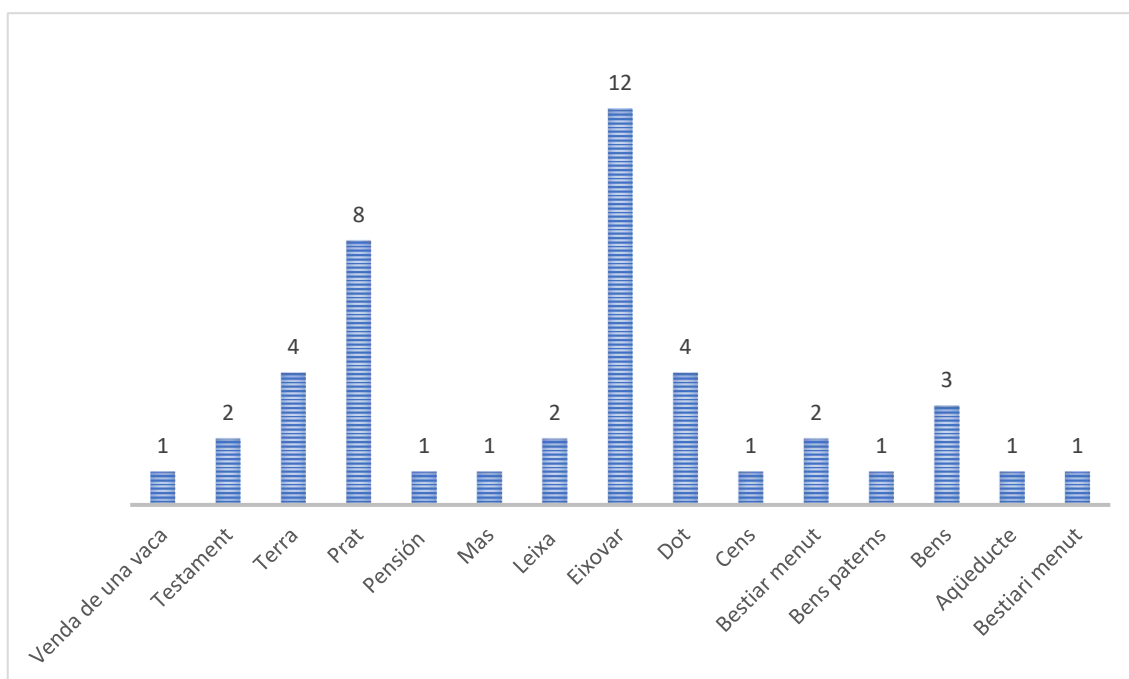
TC-N, 1. Tipologia Documental

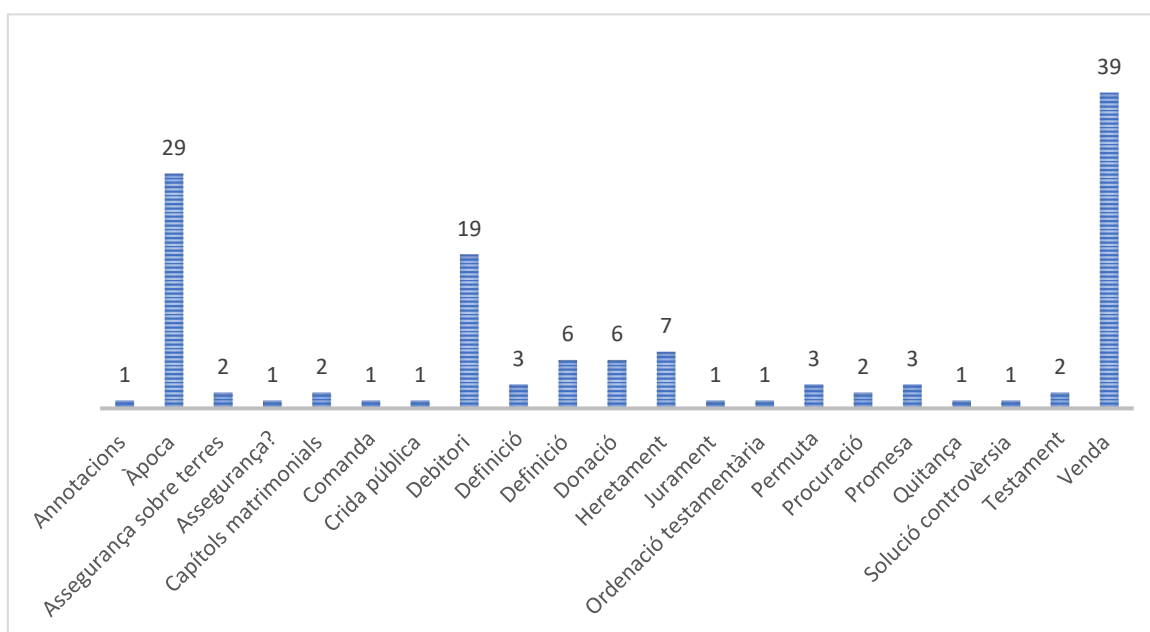
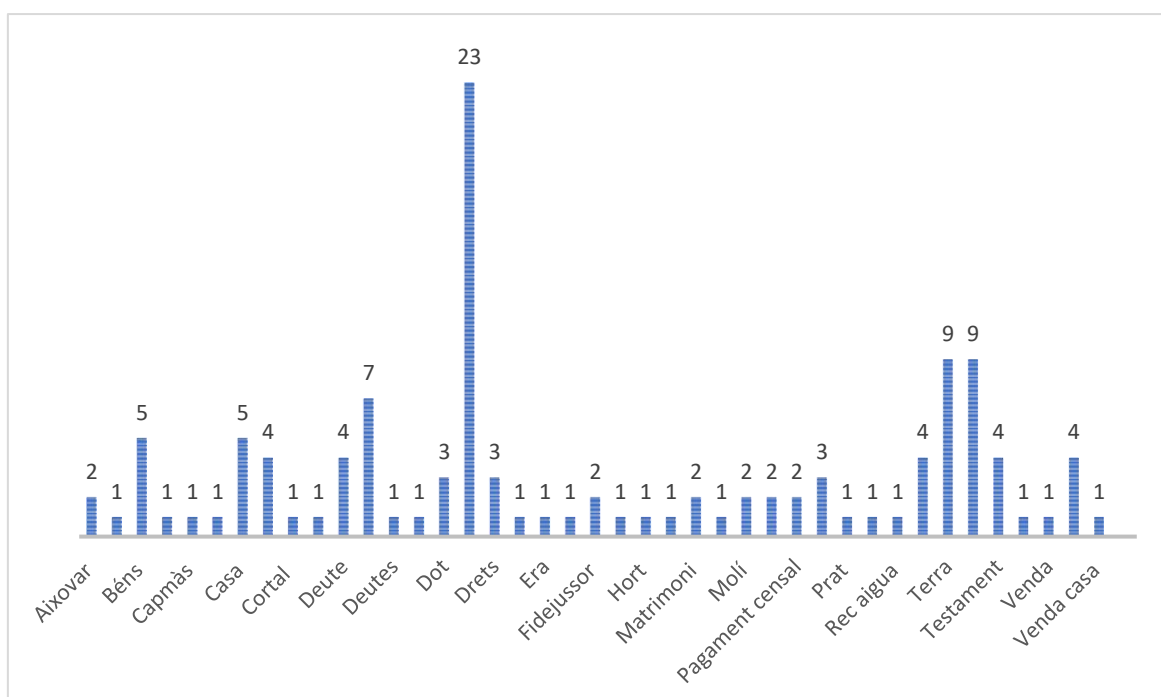
TC-N, 1. Tipologia Contracte

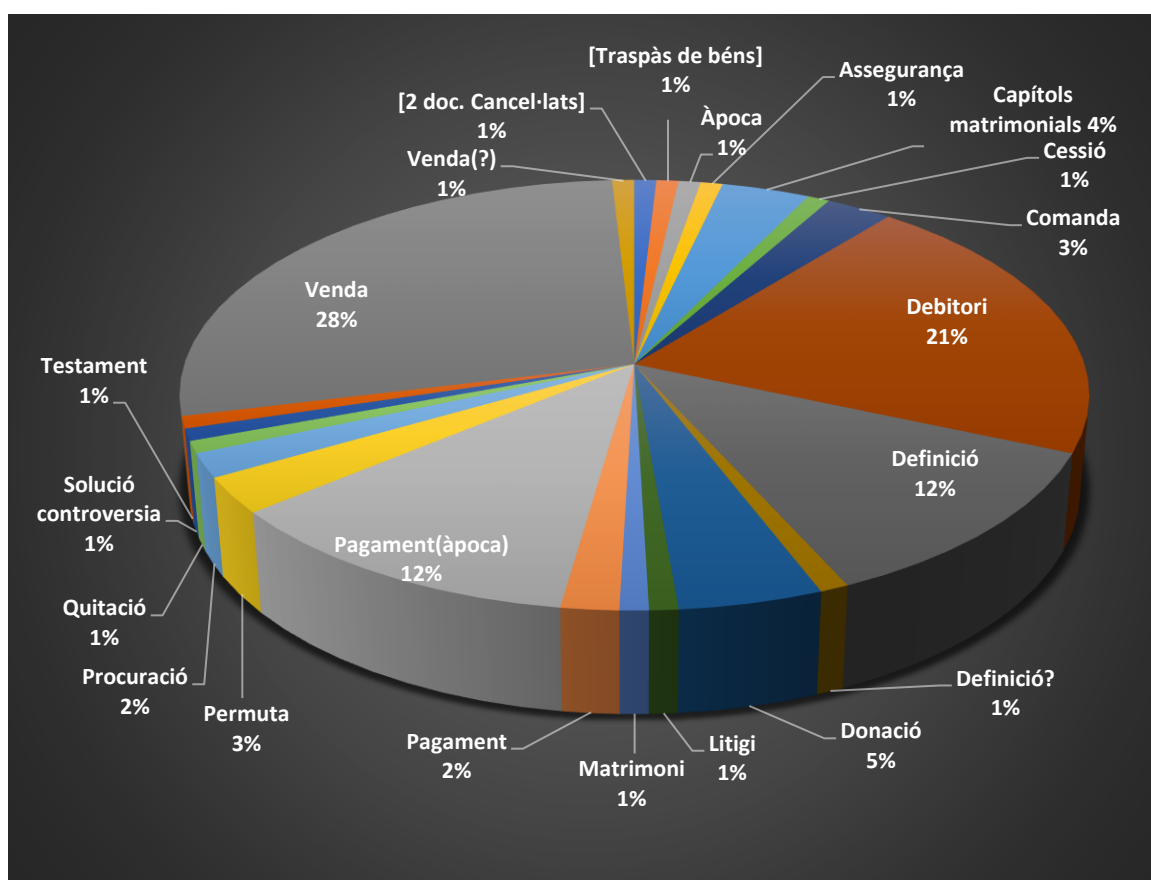
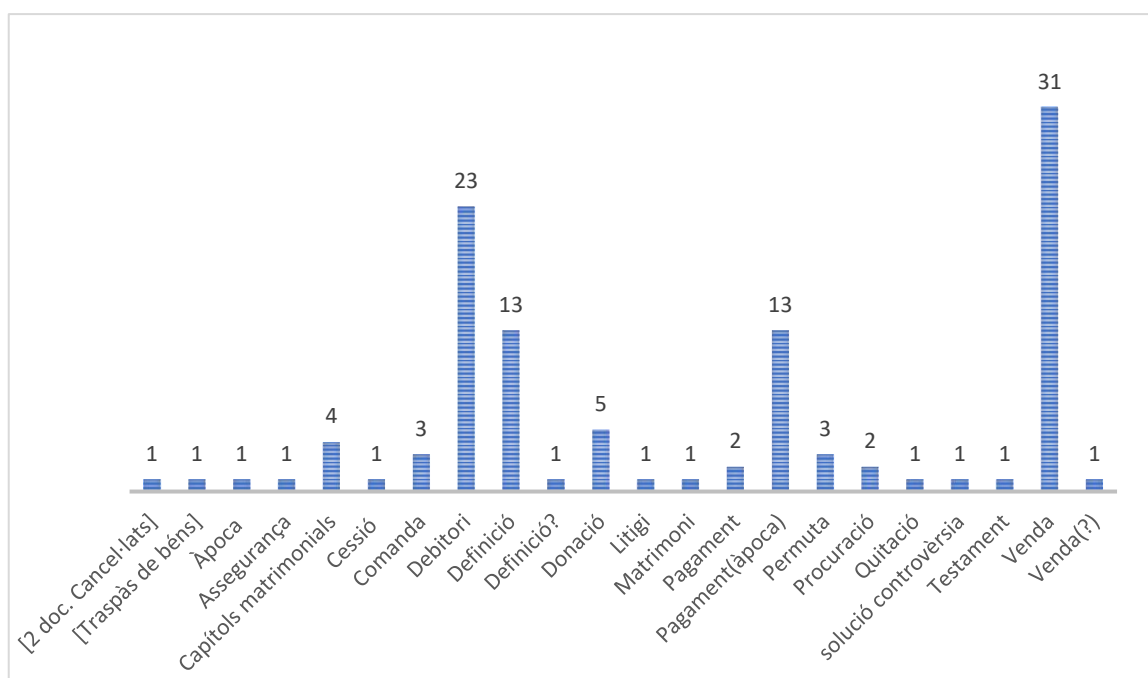
TC-N, 2. Tipologia Documental

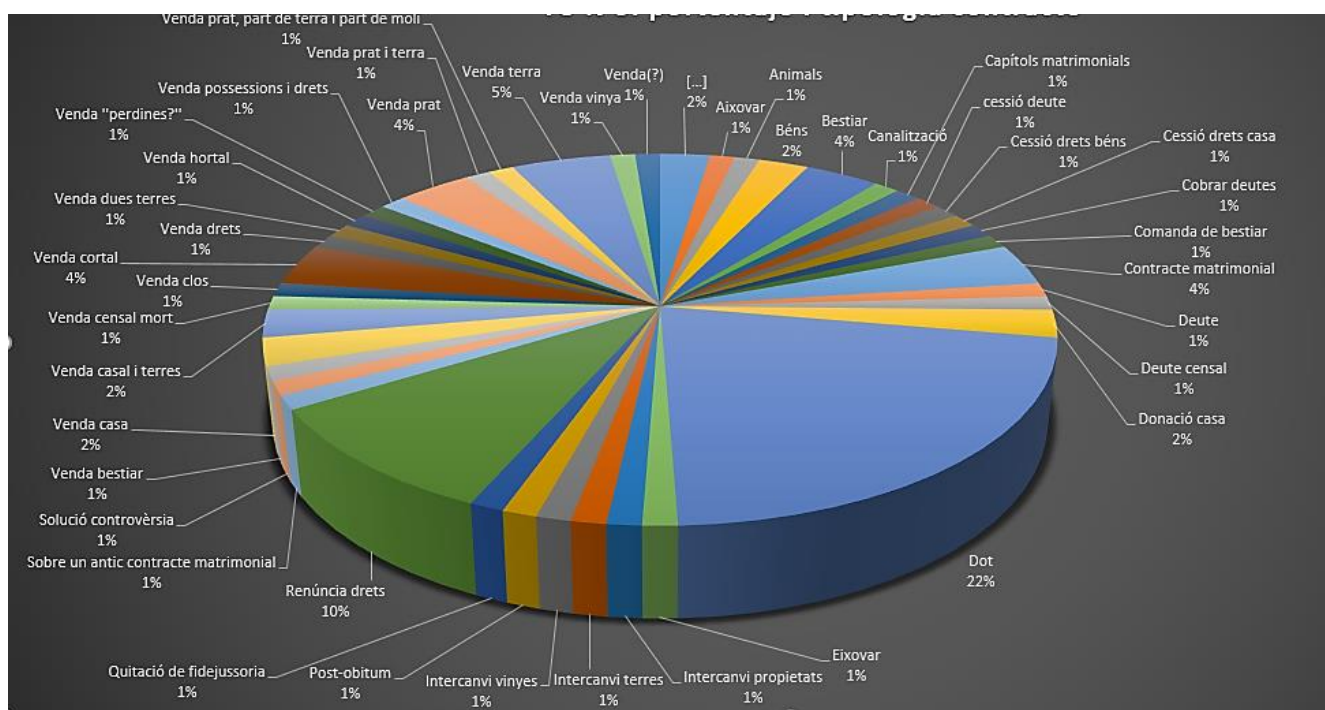
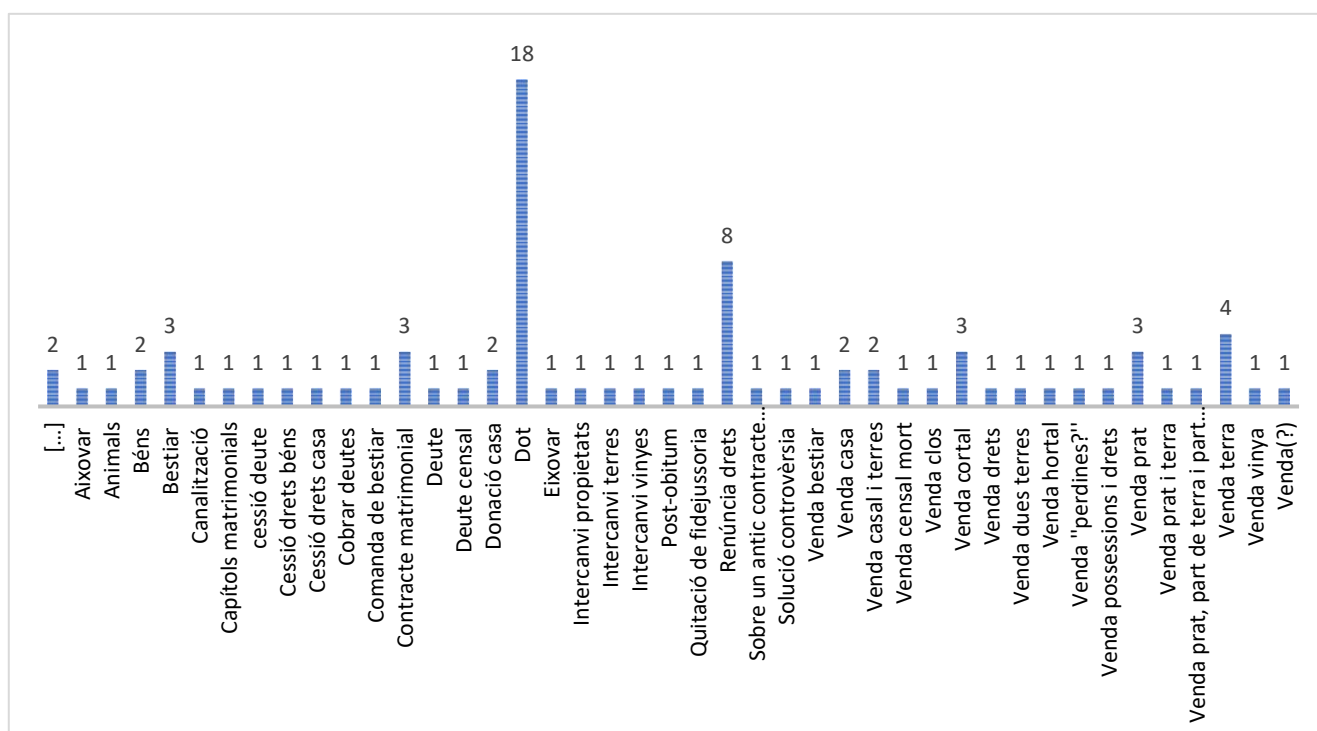
TC-N, 2. Tipologia Contracte

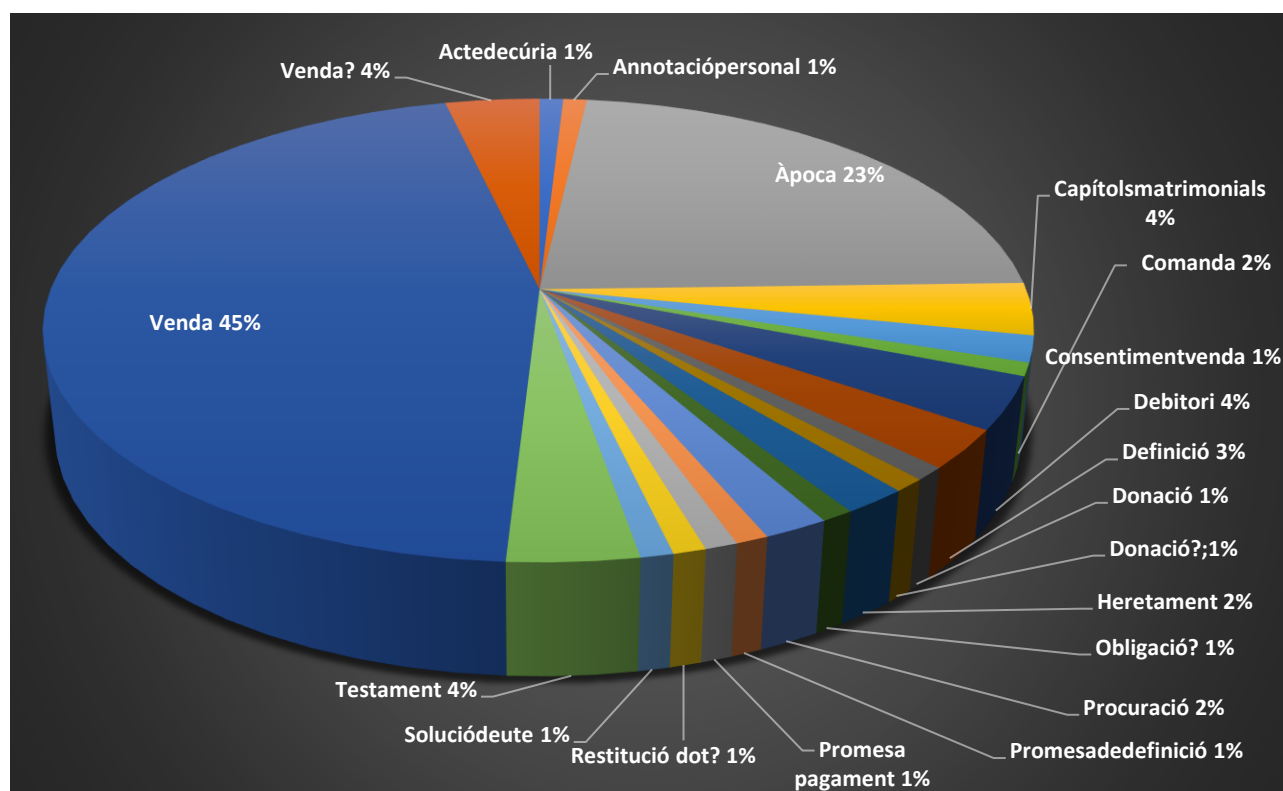
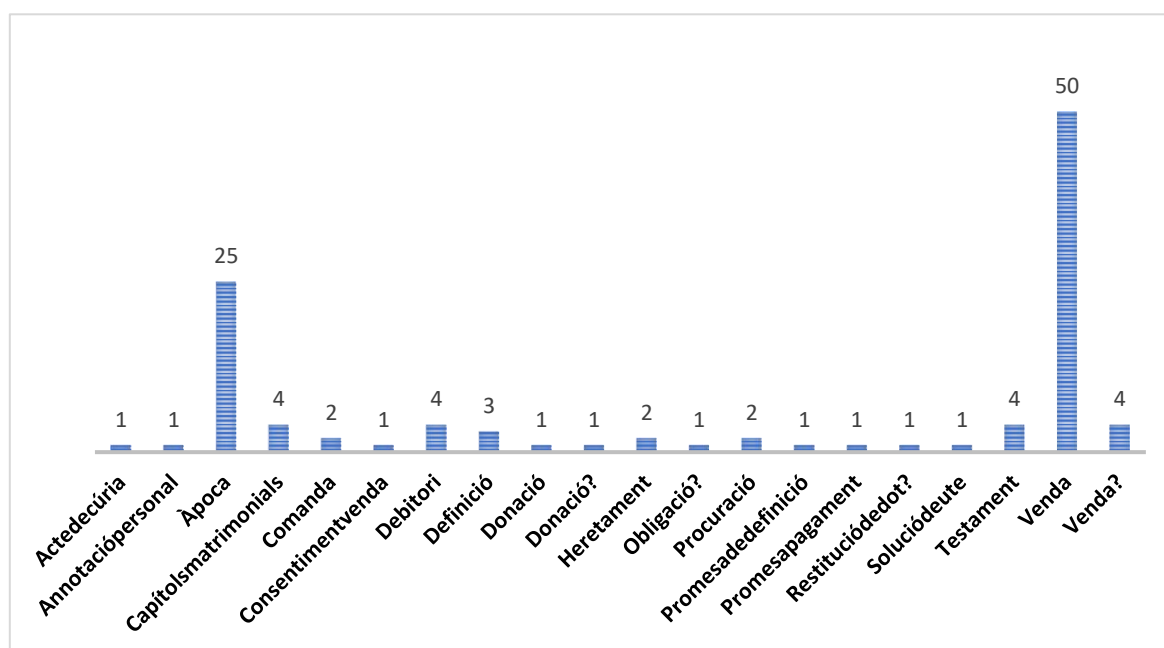
TC-N, 3. Tipologia Documental

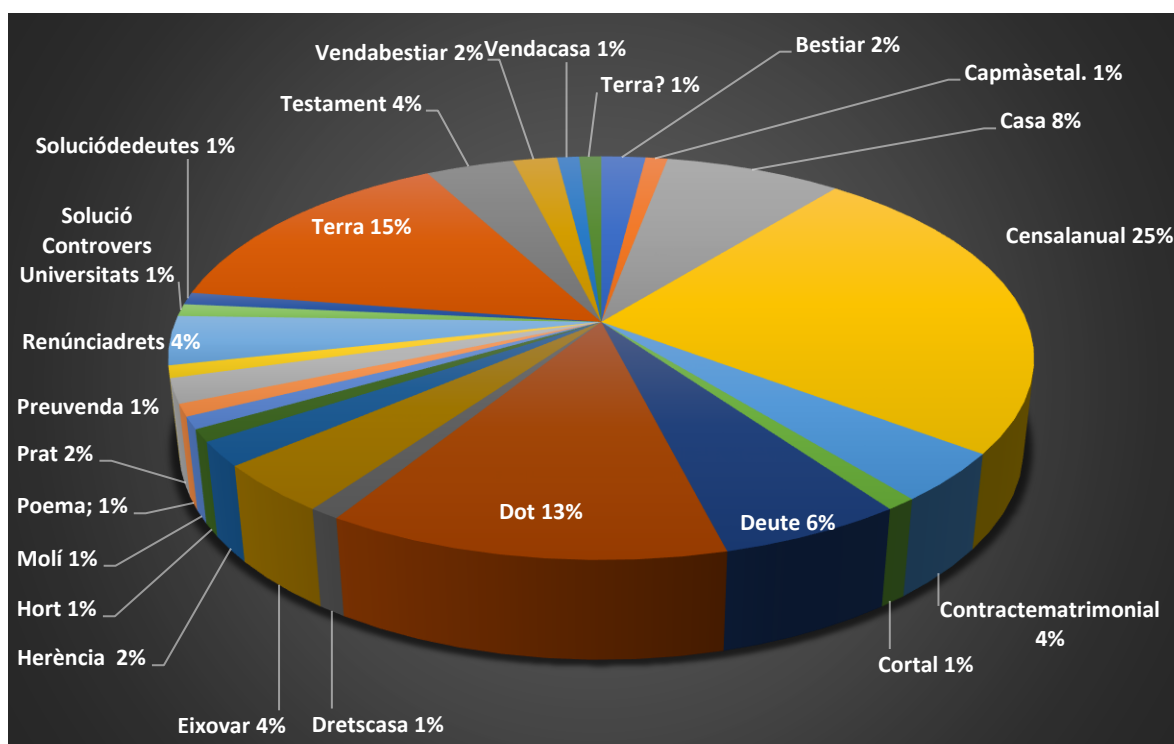
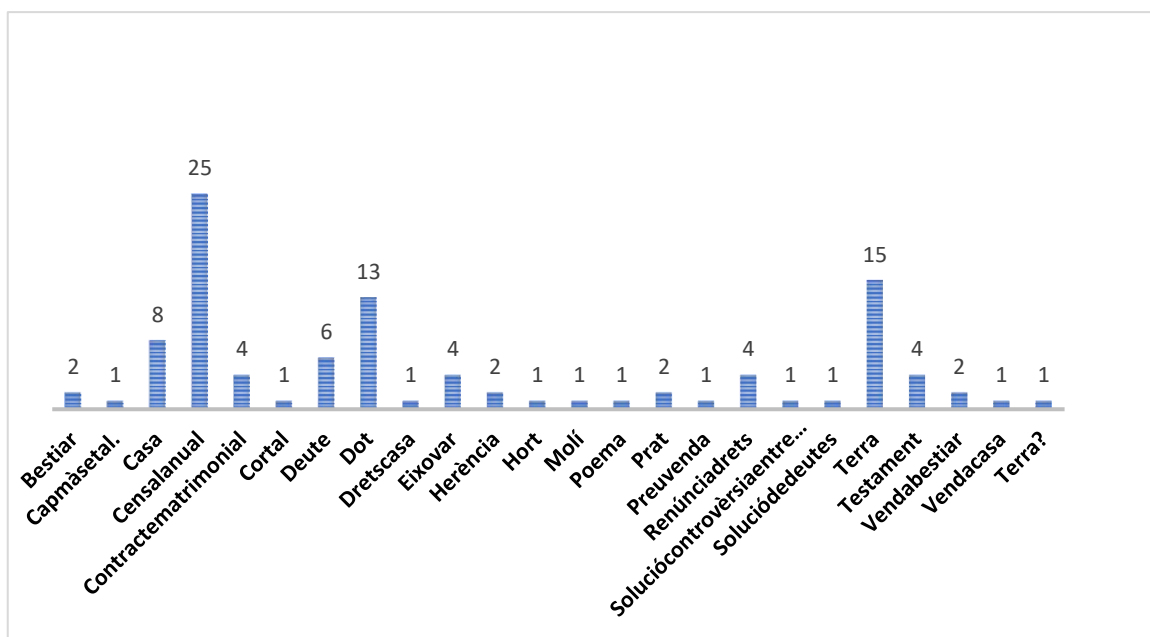
TC-N, 3. Tipologia Contracte

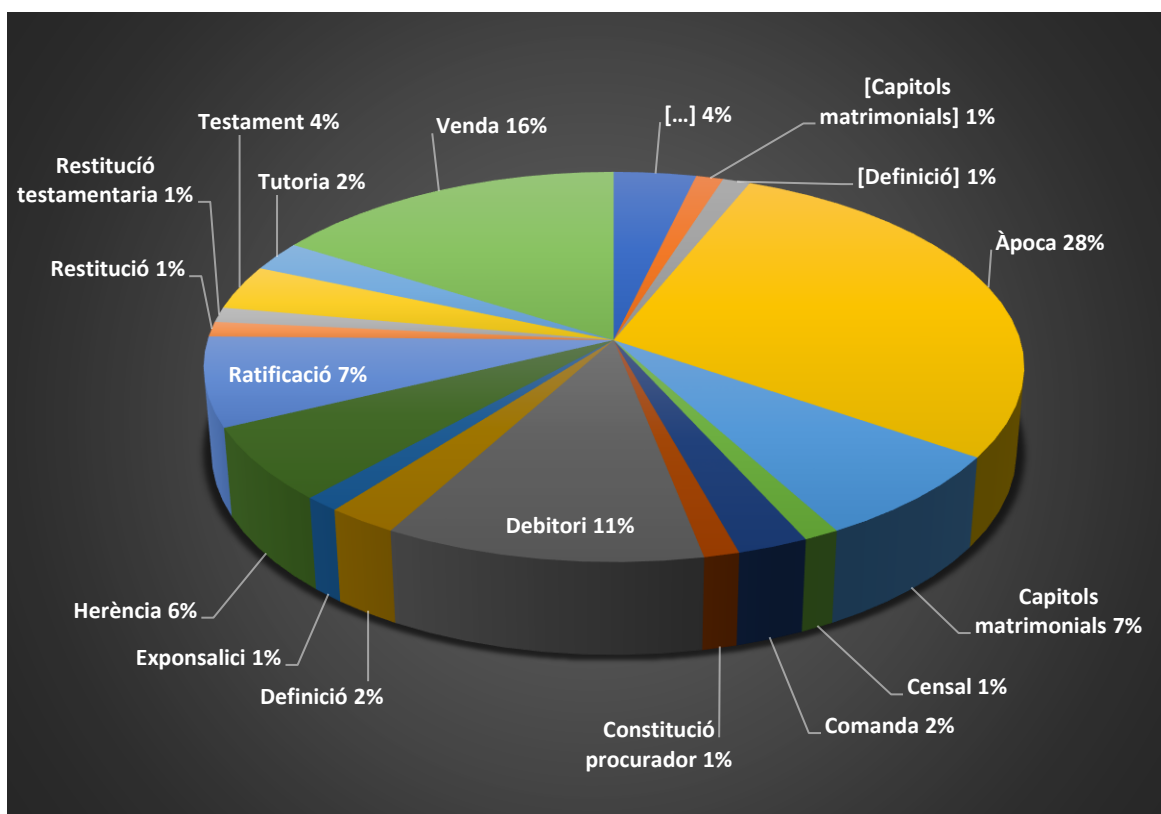
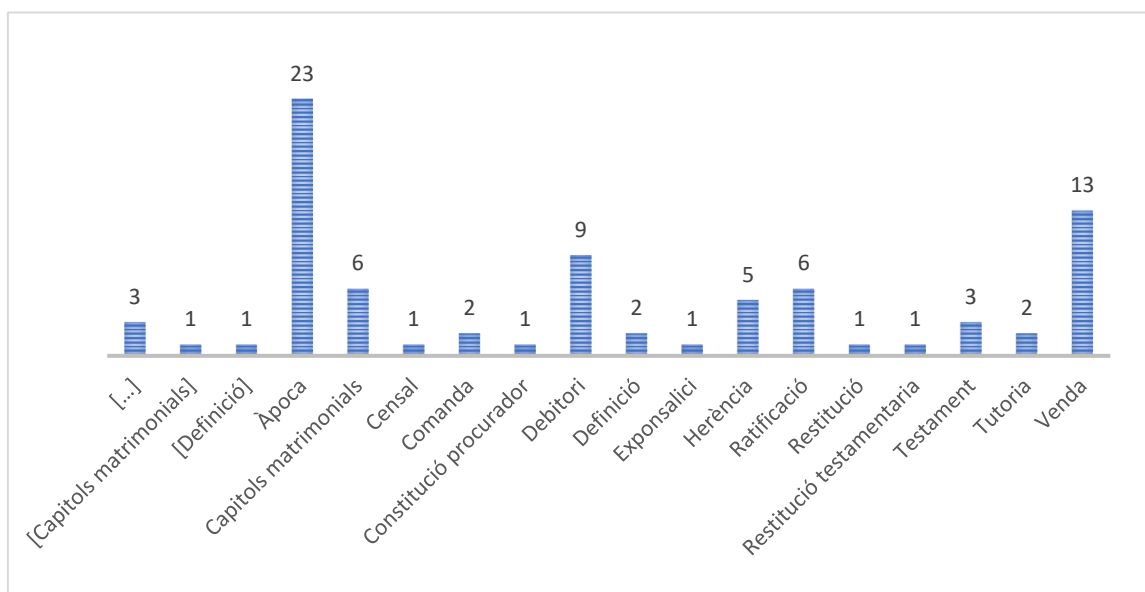
TC-N, 4. Tipologia Documental**TC-N, 4. Tipologia Contracte**

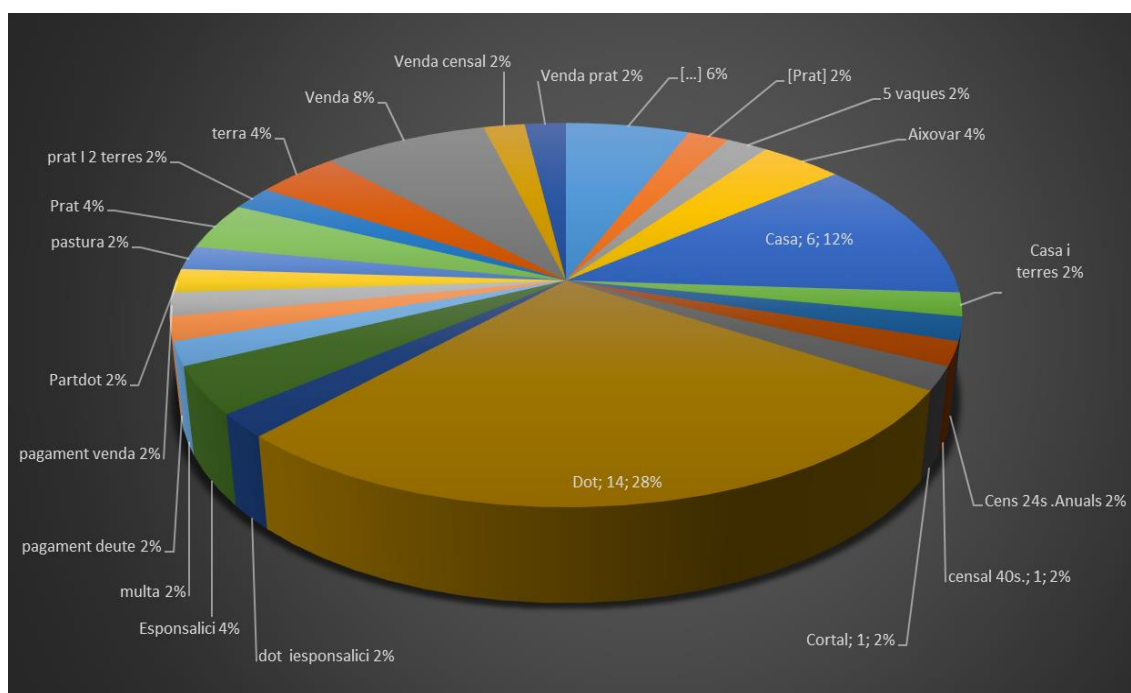
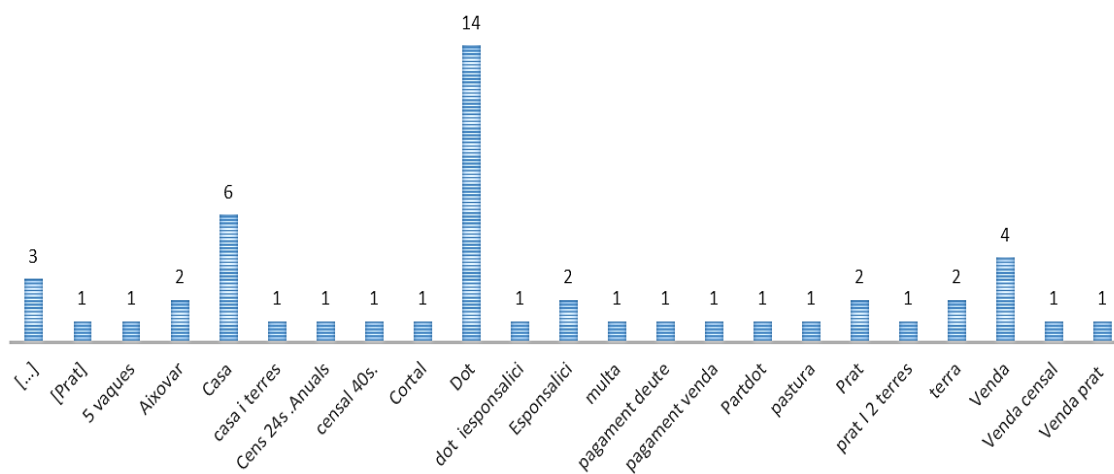
TC-N, 5. Tipologia Documental

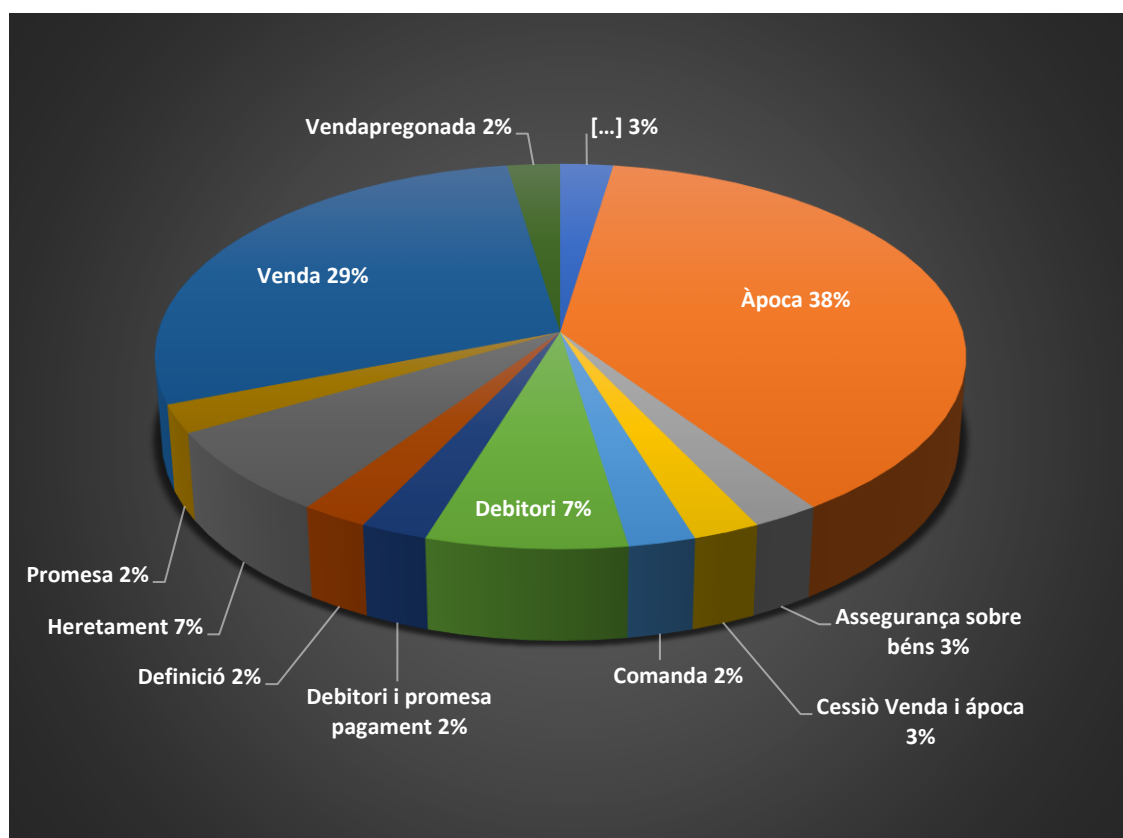
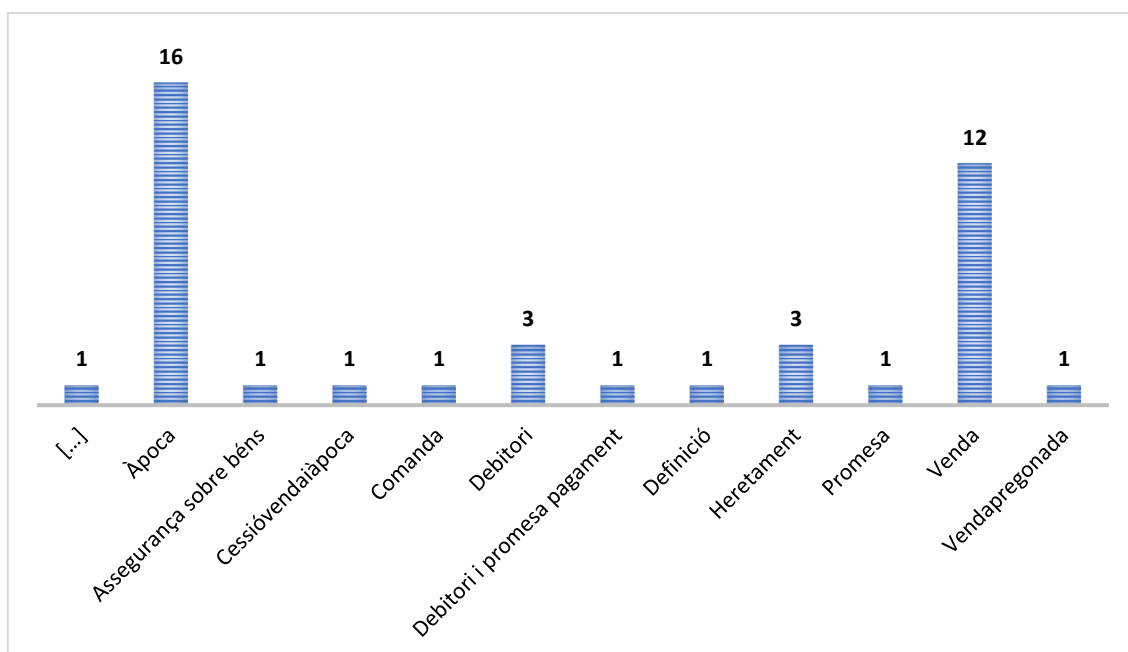
TC-N, 5. Tipologia Contracte

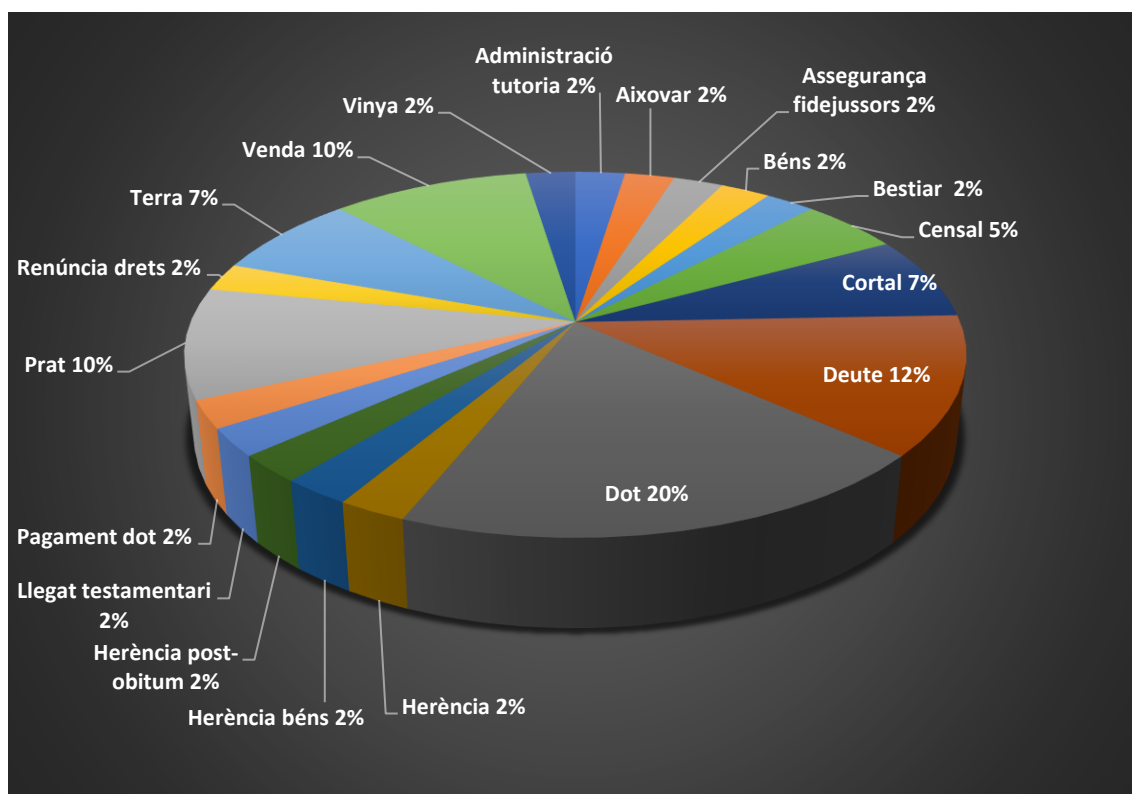
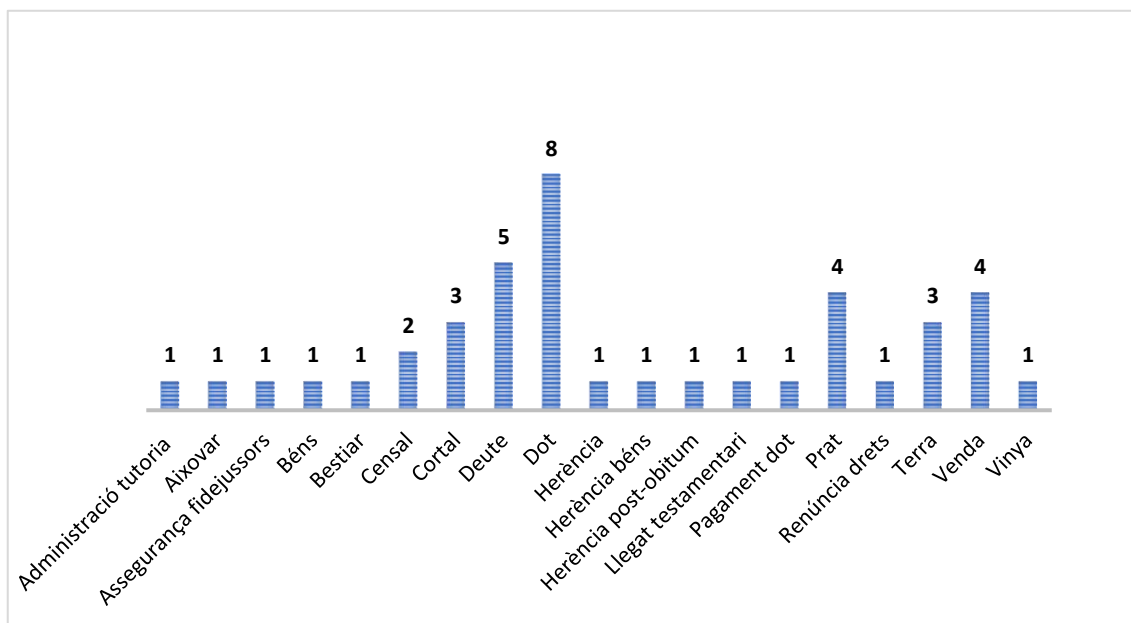
TC-N, 6. Tipologia Documental

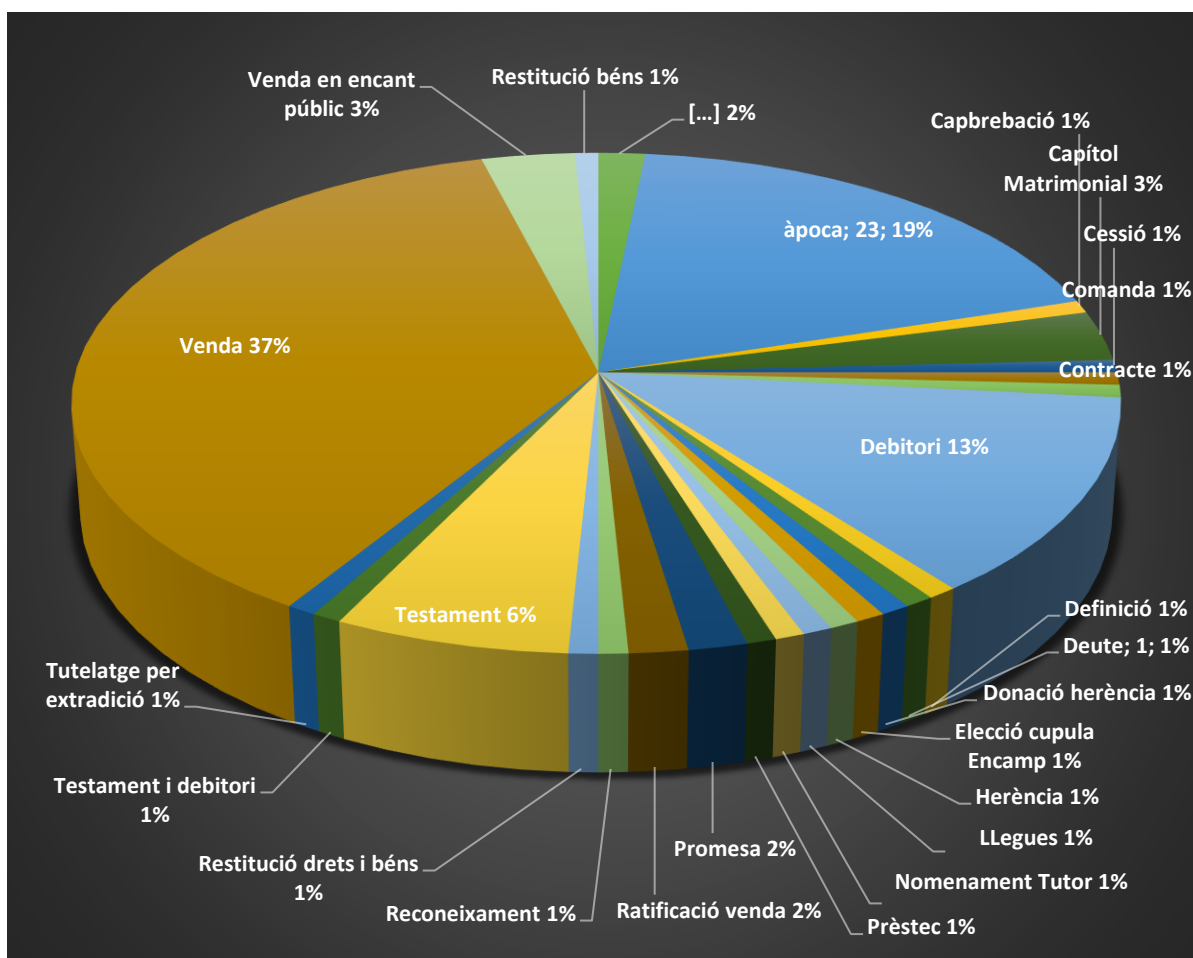
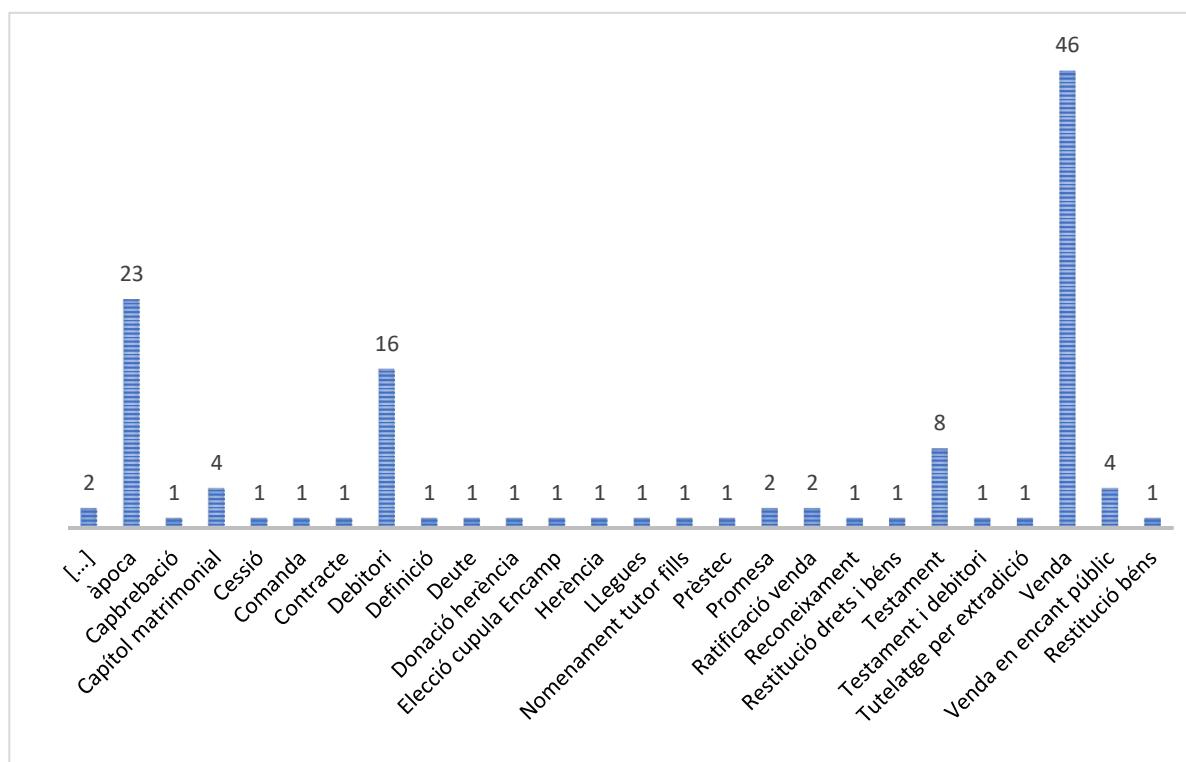
TC-N, 6. Tipologia Contractes

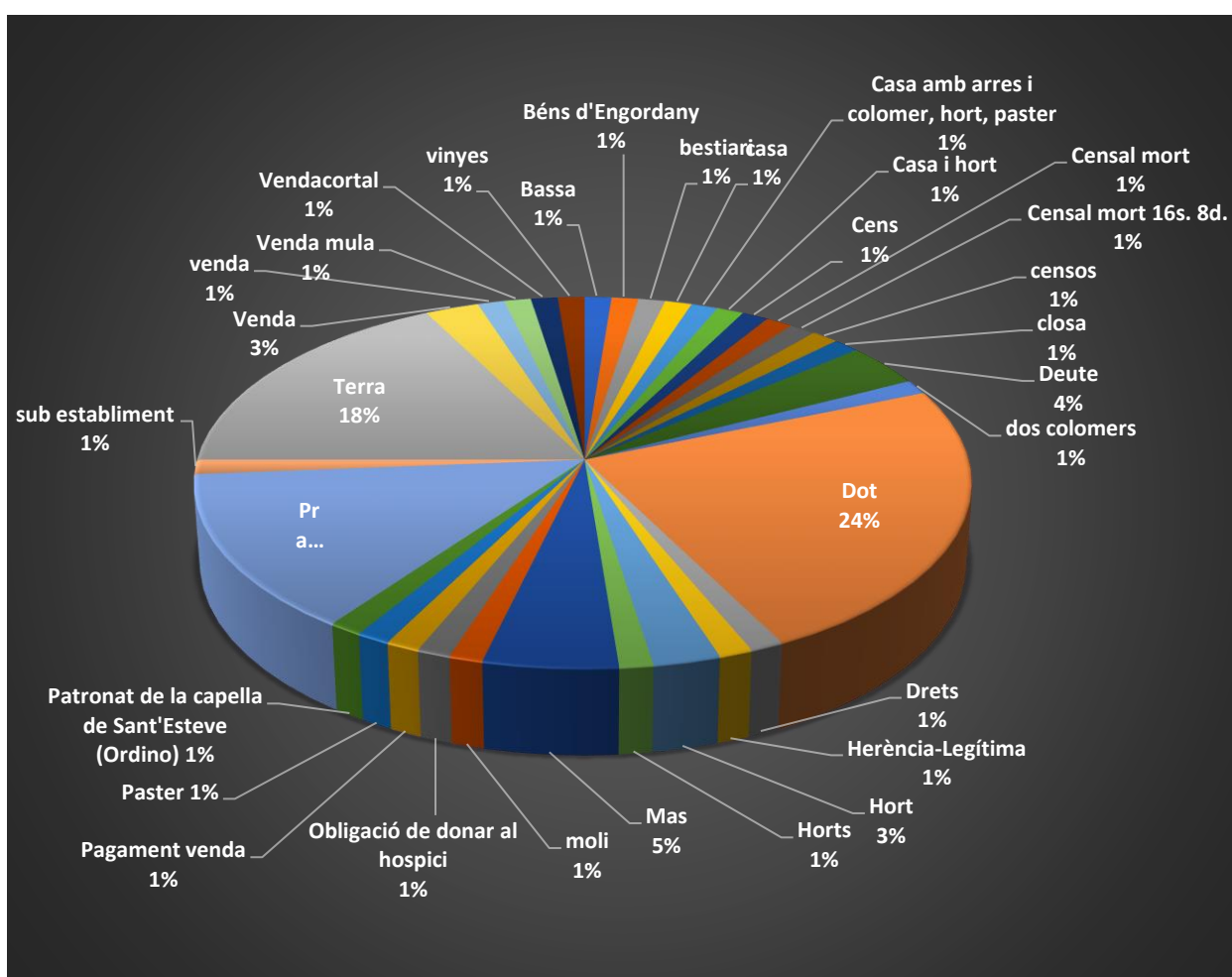
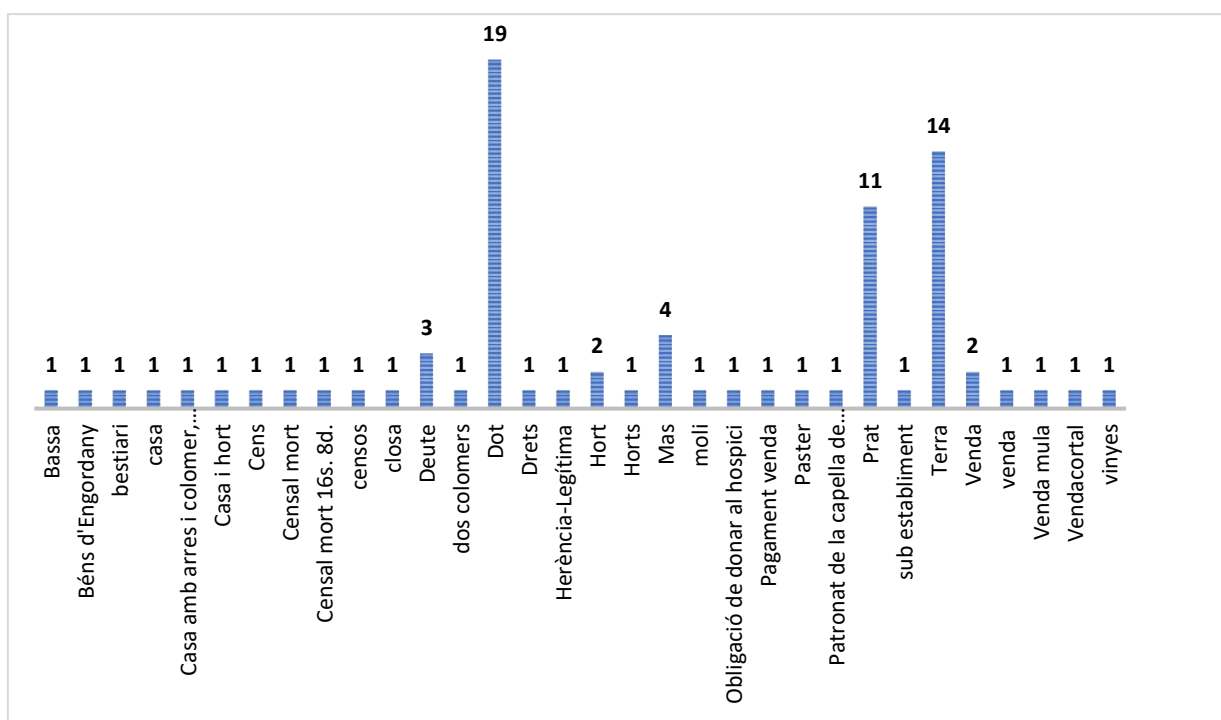
TC-N, 7. Tipologia Documental

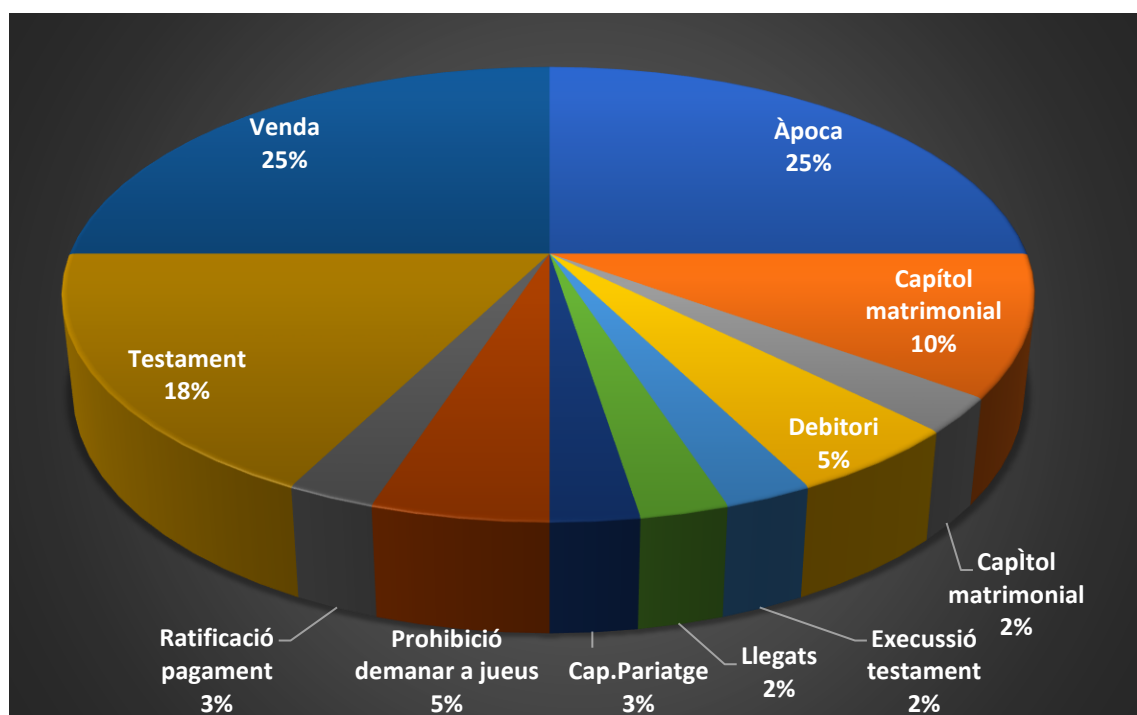
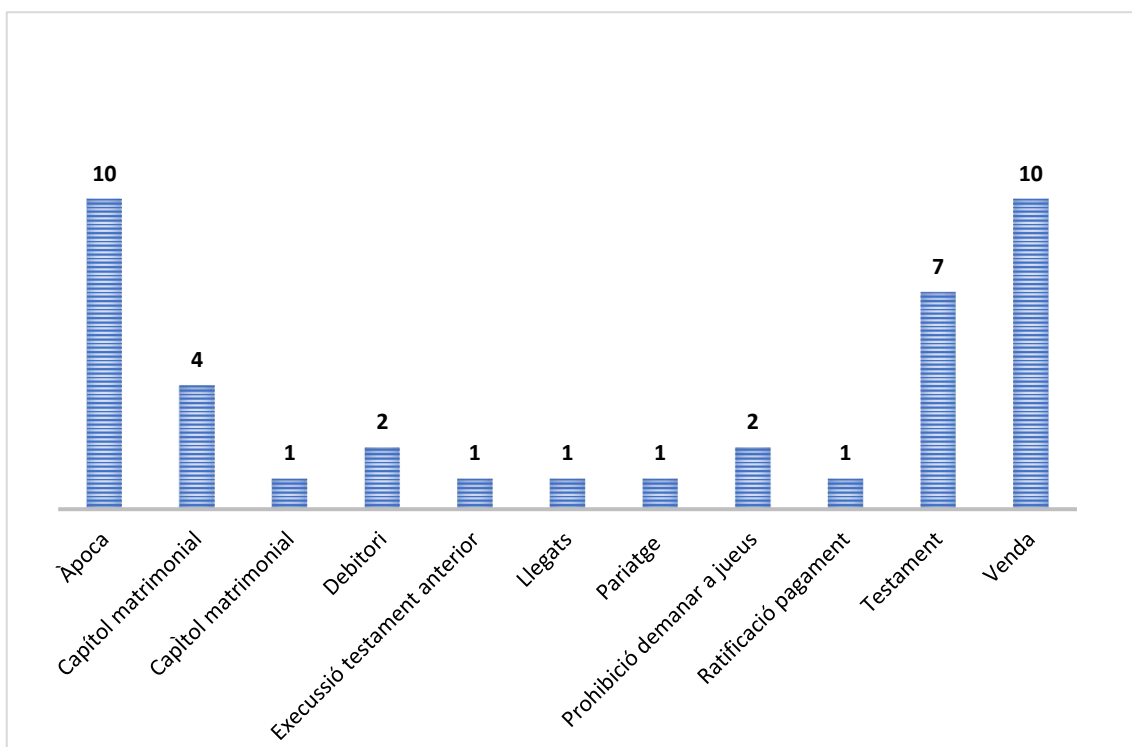
TC-N, 7. Tipologia Contracte

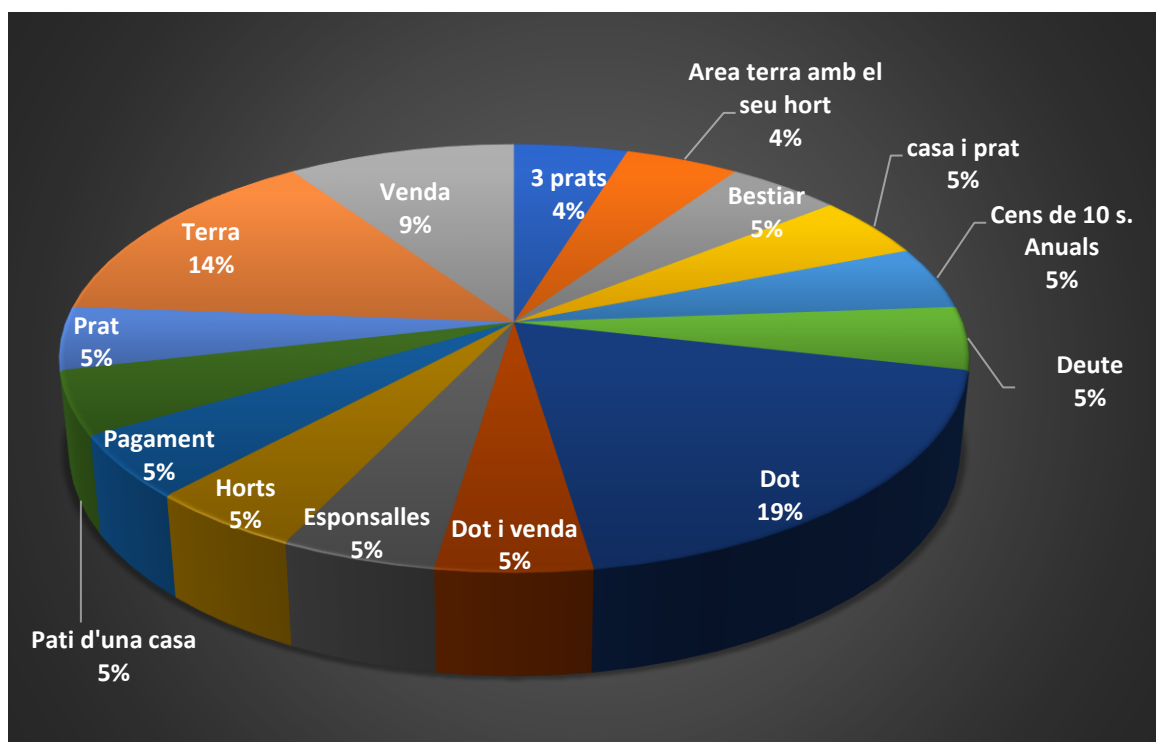
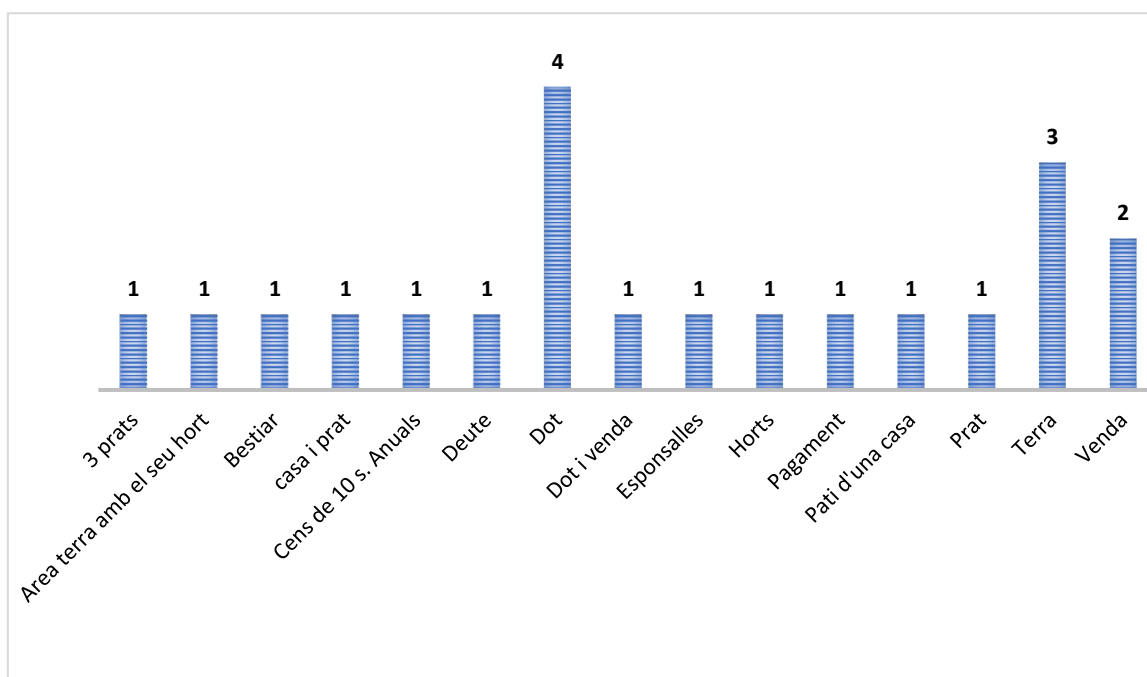
TC-N, 8. Tipologia Documental

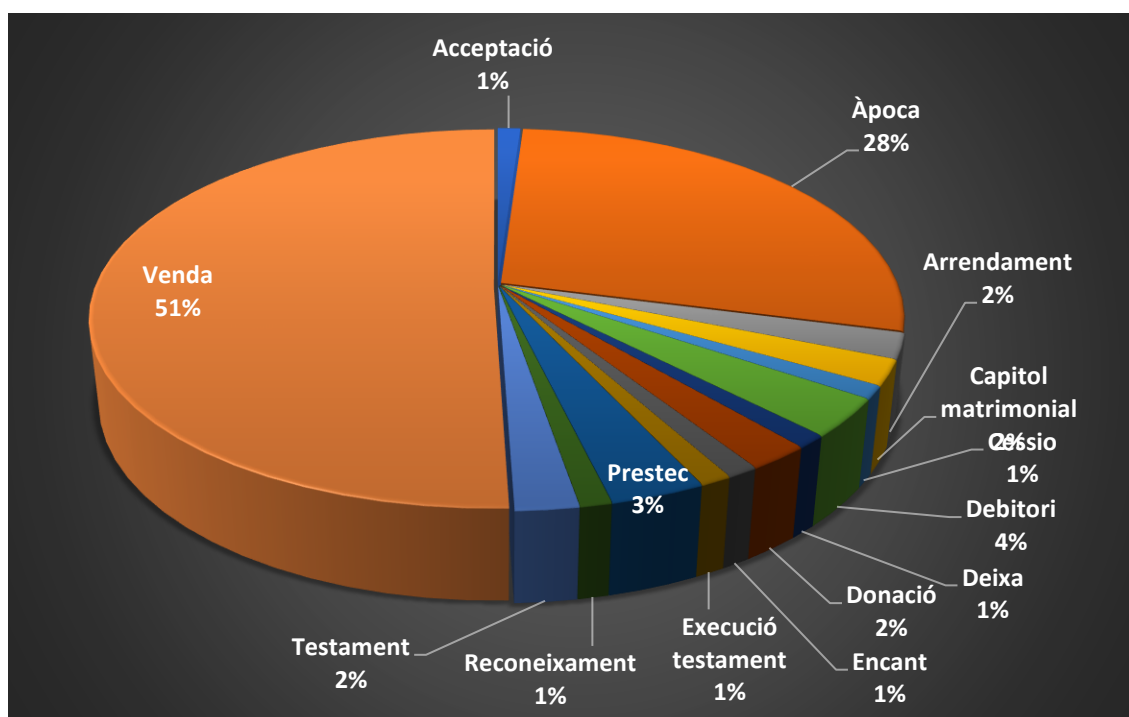
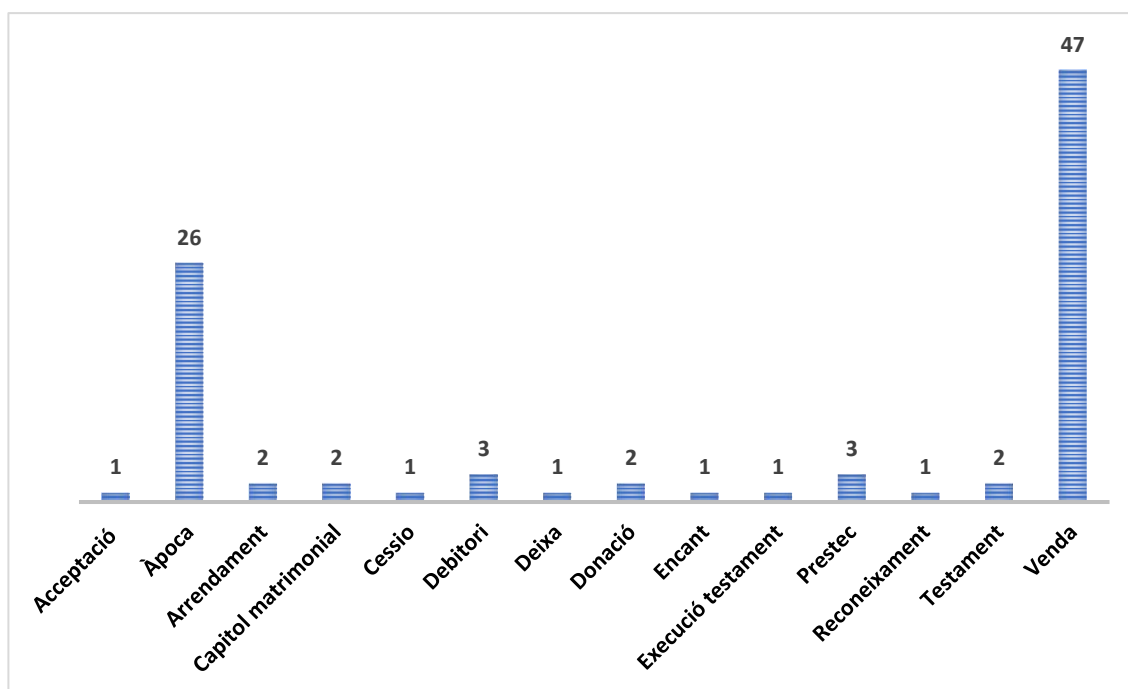
TC-N, 8. Tipologia Contracte

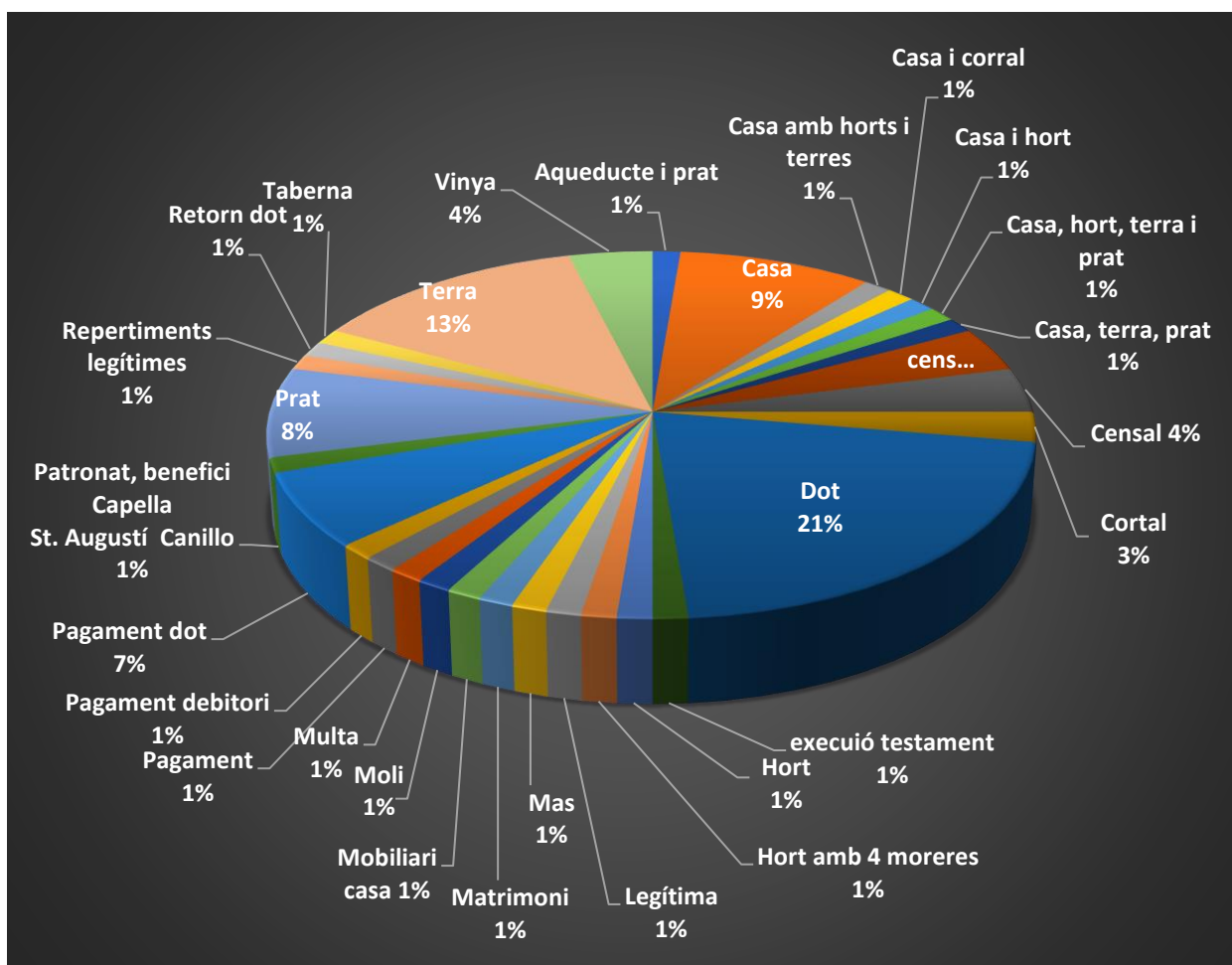
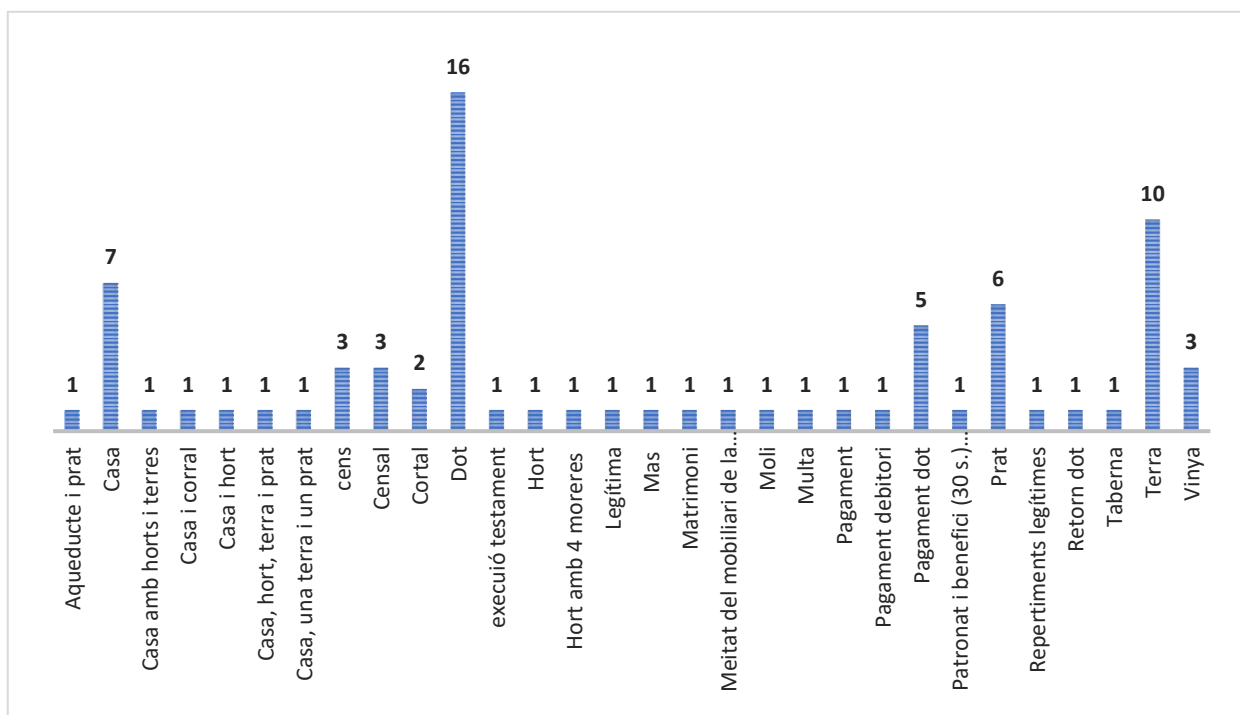
TC-N, 9. Tipologia Documental

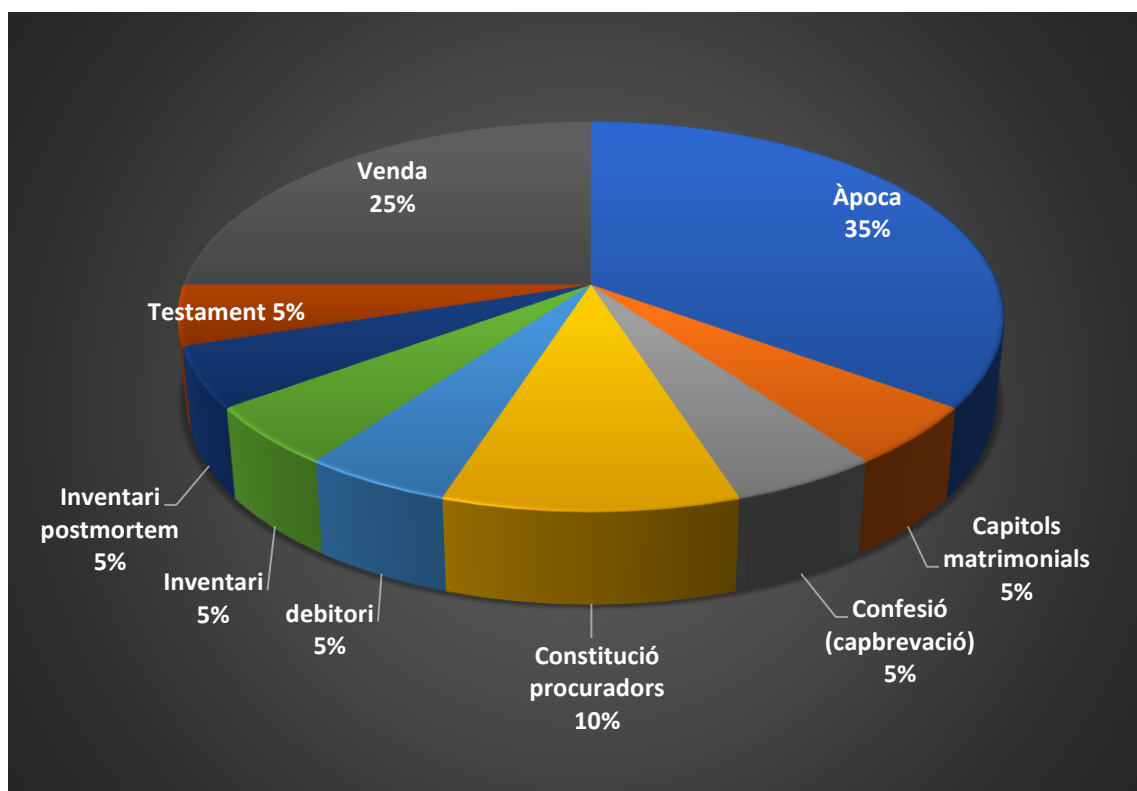
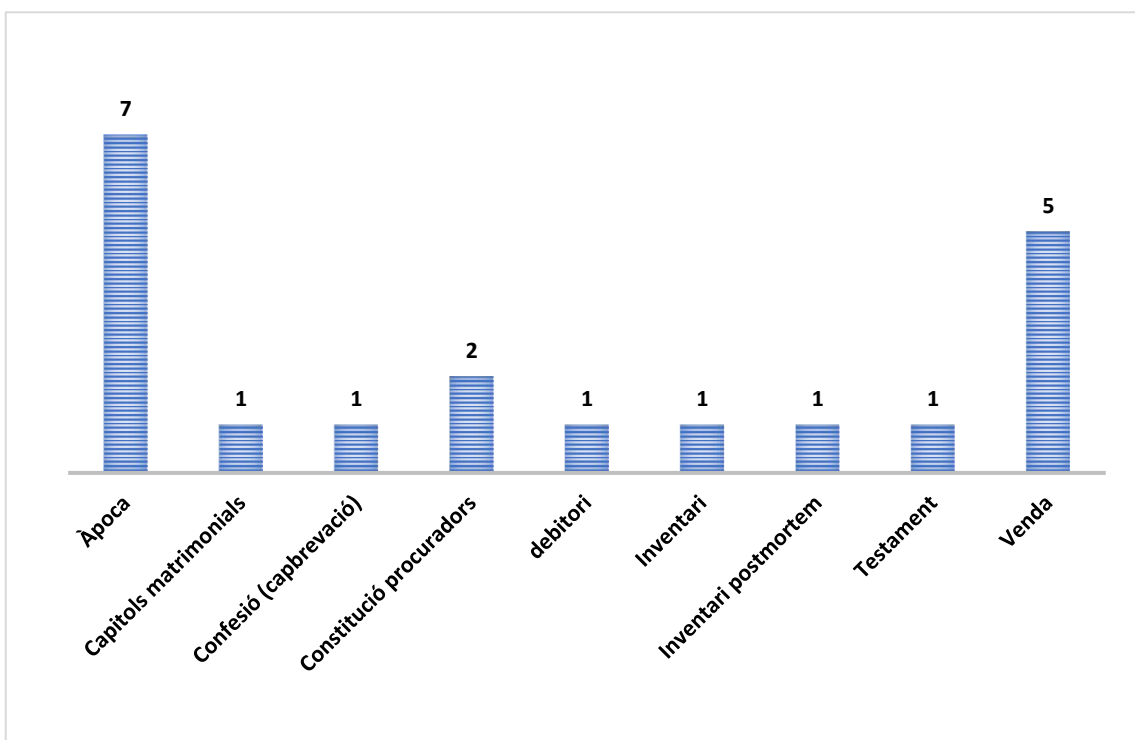
TC-N, 9. Tipologia Contracte

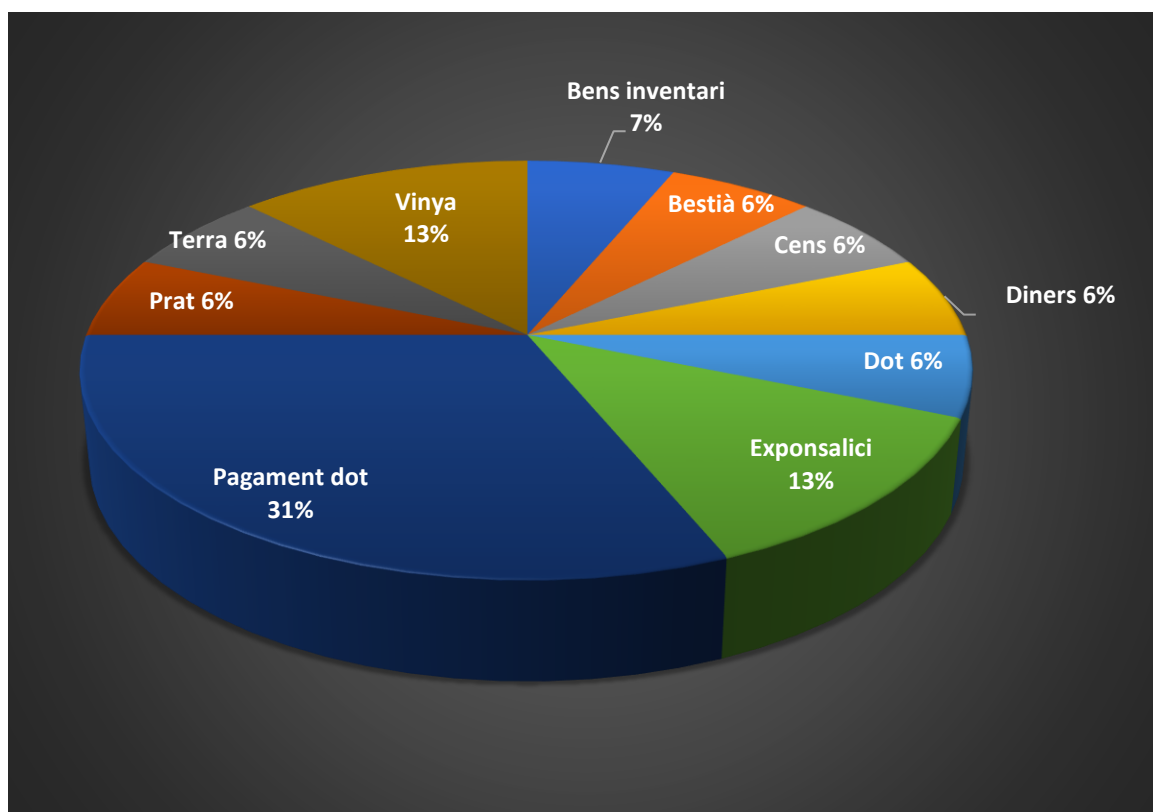
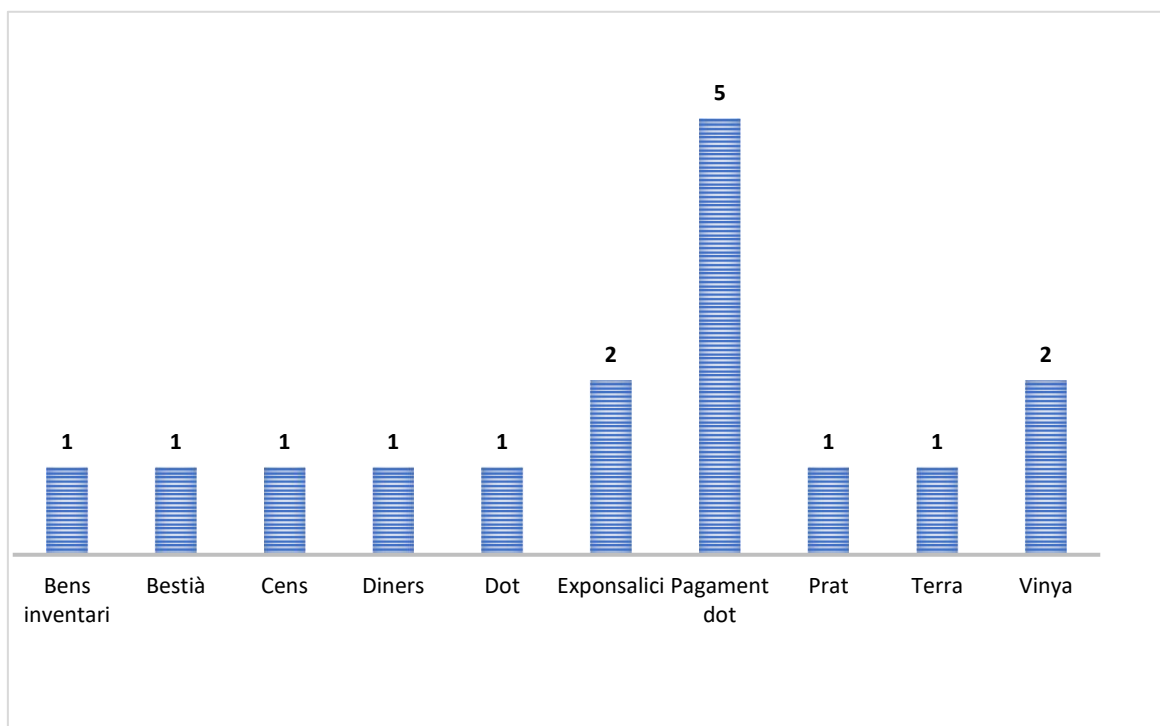
TC-N, 10. Tipologia Documental

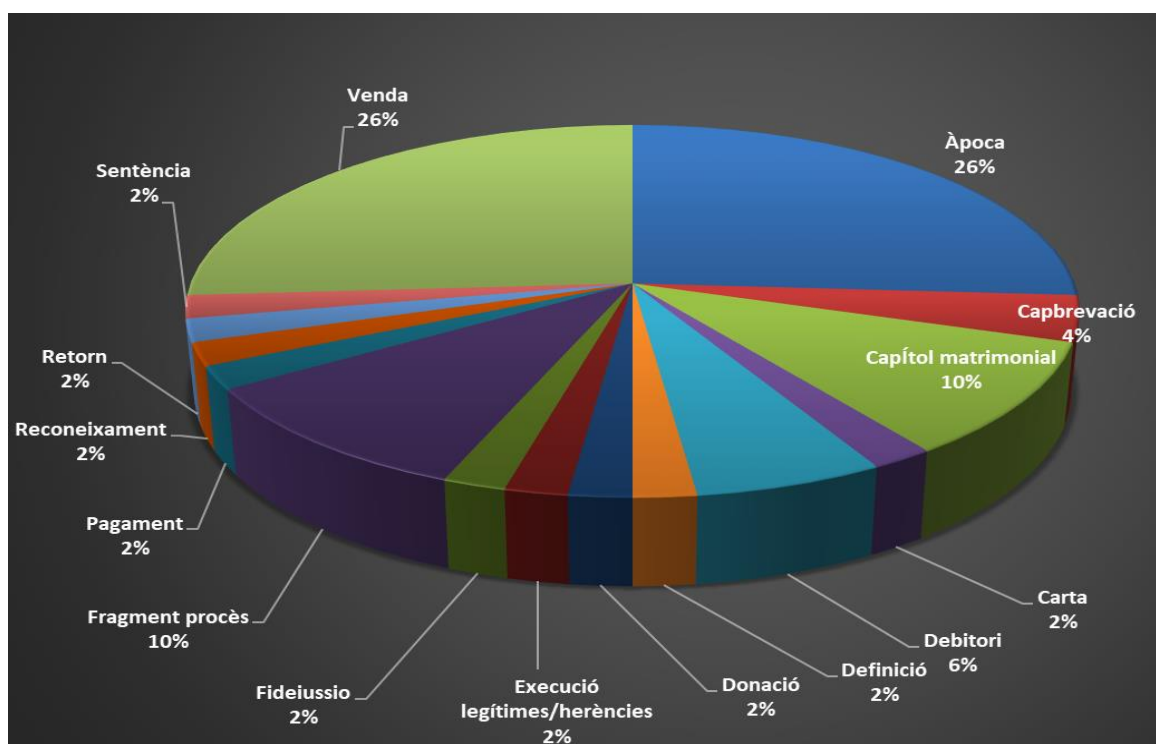
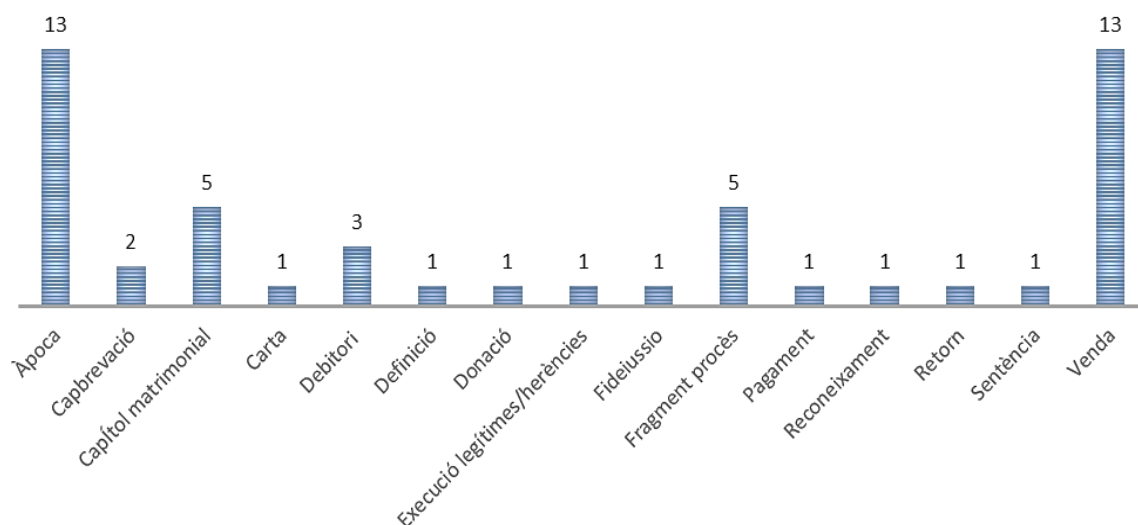
TC-N, 10. Tipologia Contracte

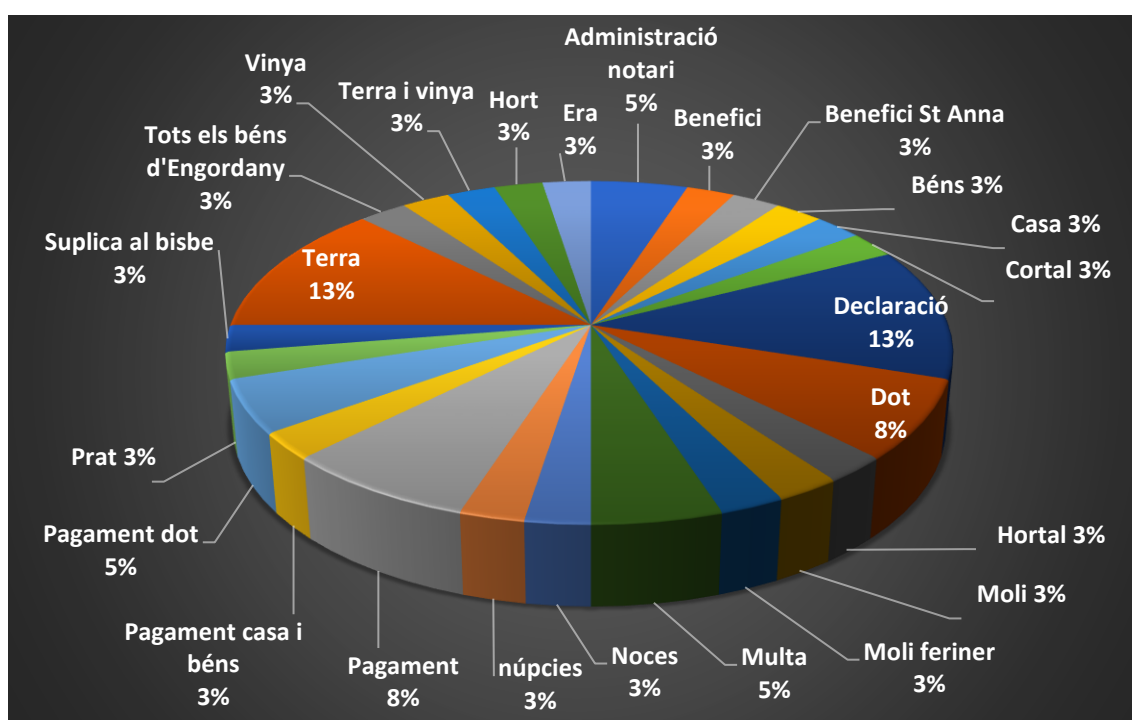
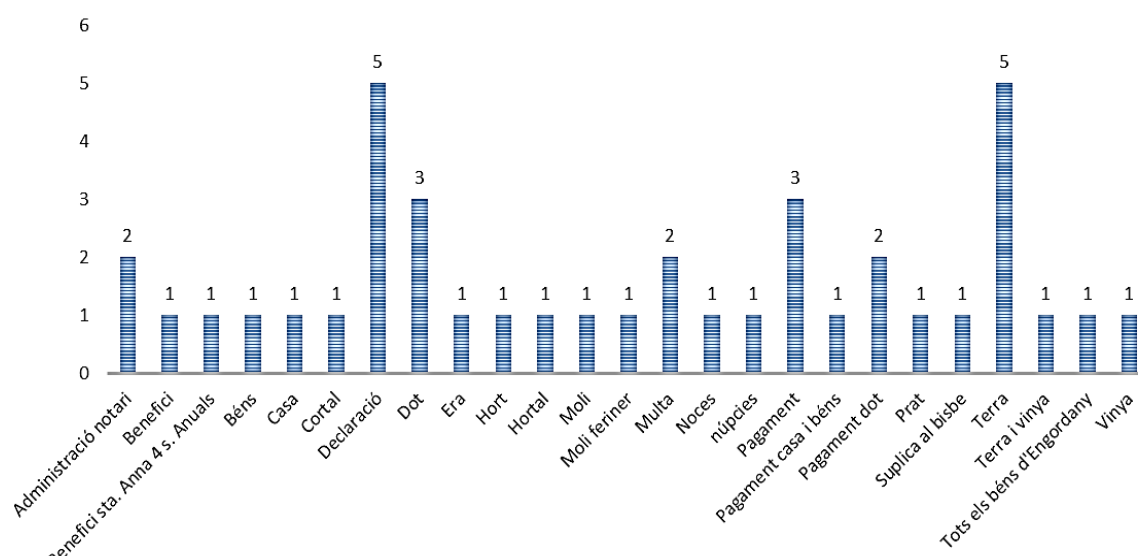
TC-N, 11. Tipologia Documental

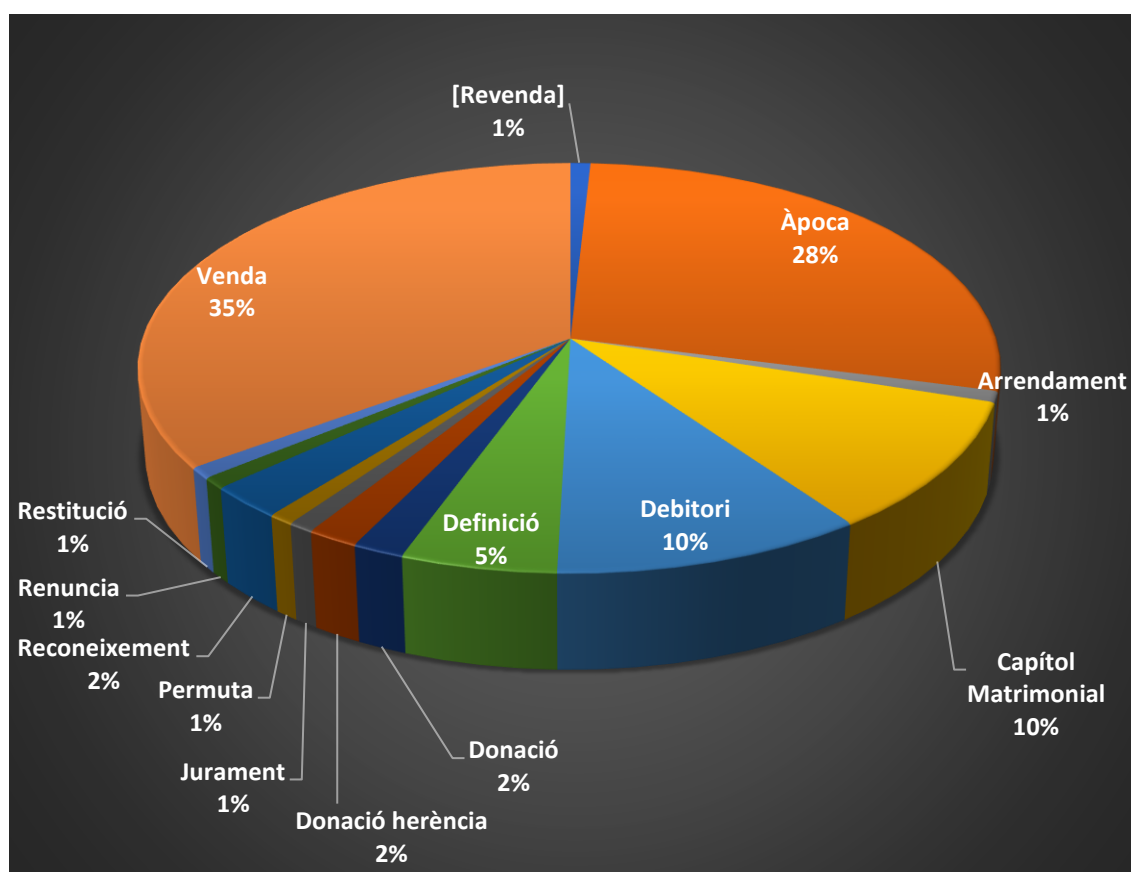
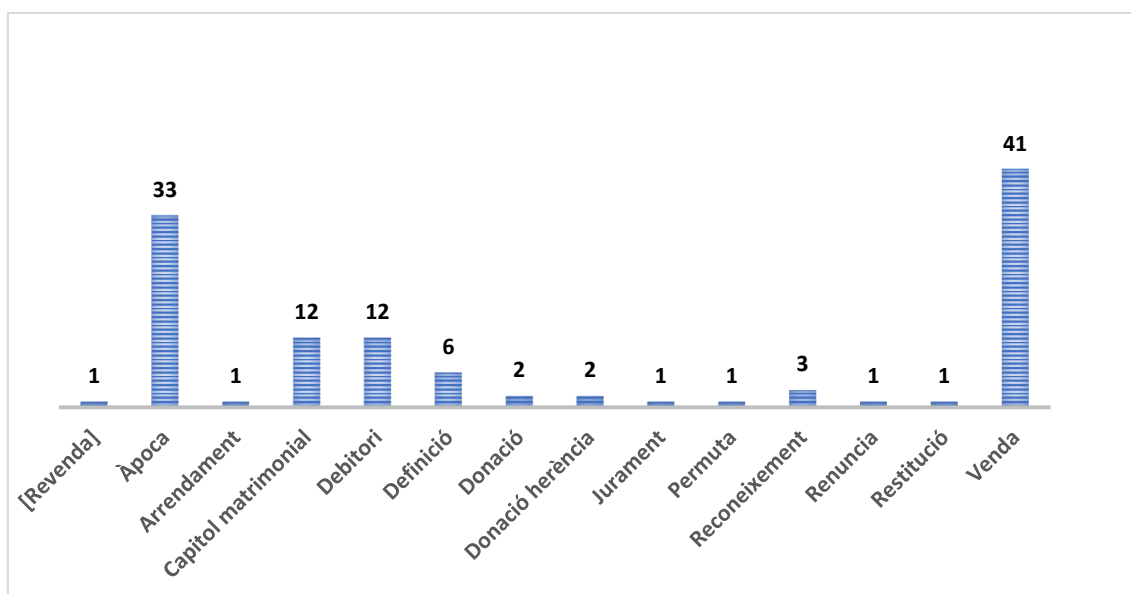
TC-N, 11. Tipologia Contacte

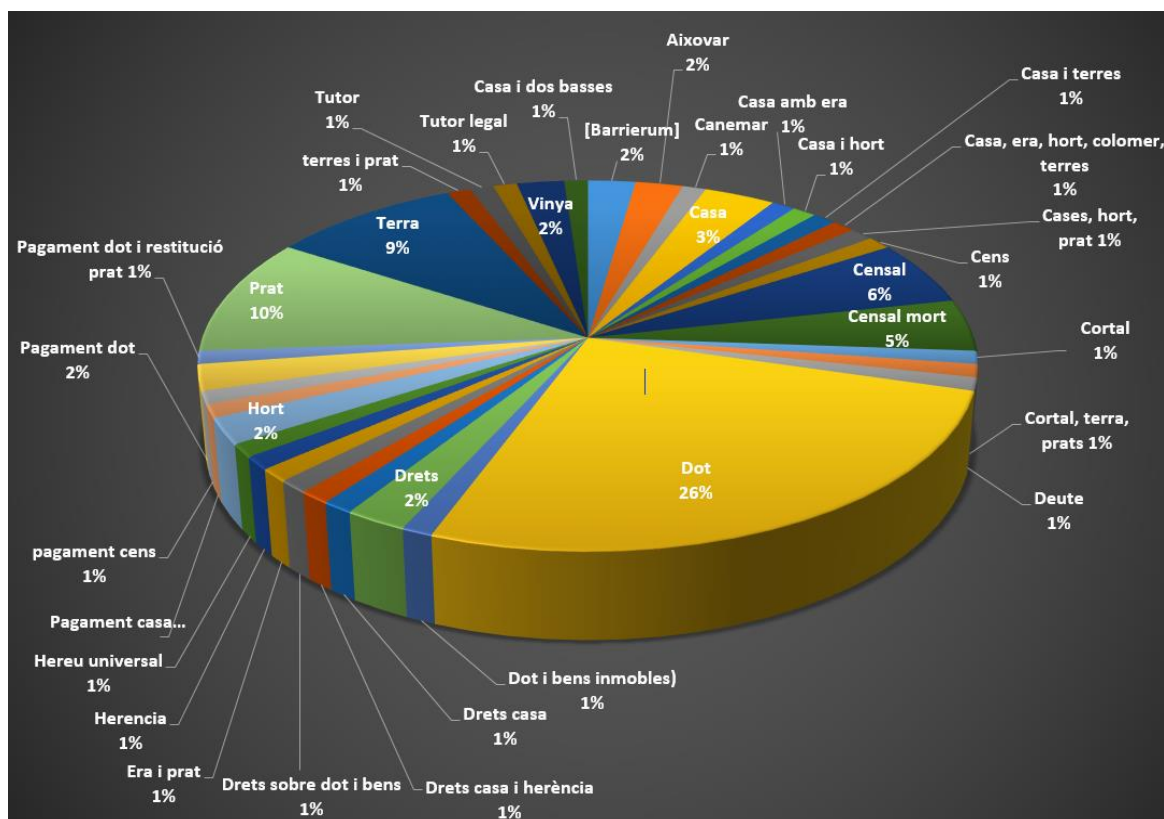
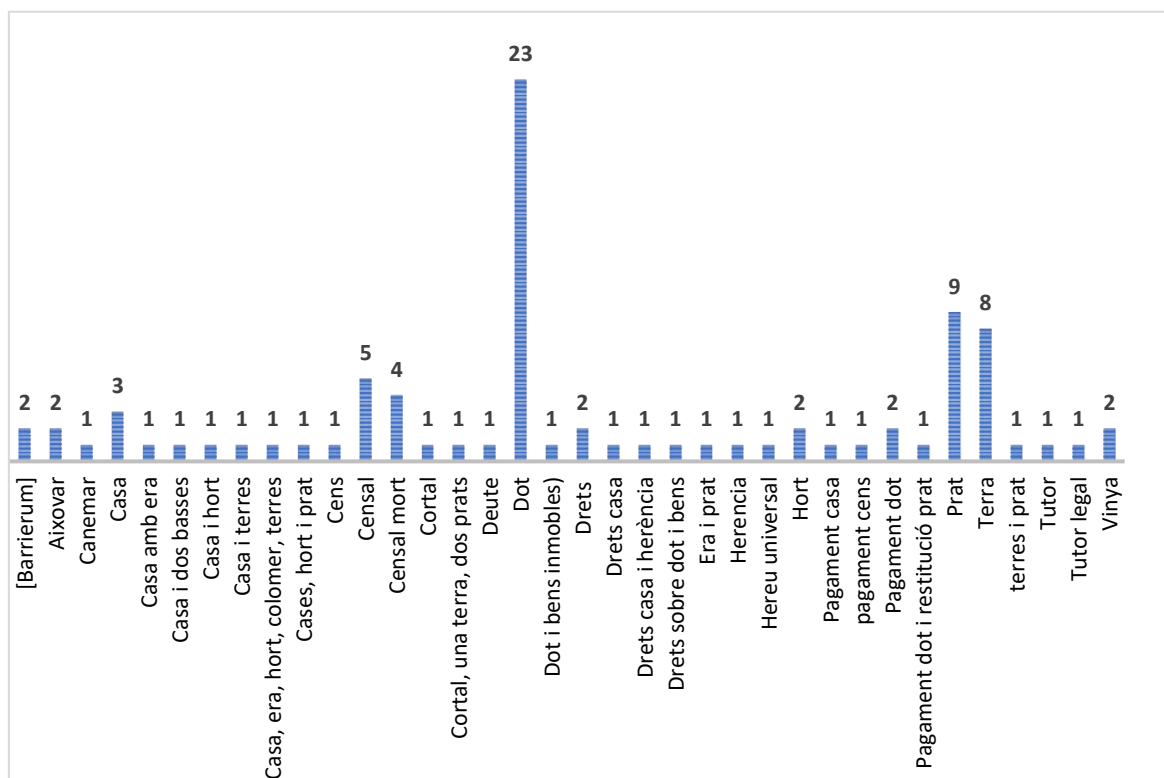
TC-N, 12. Tipologia Documental

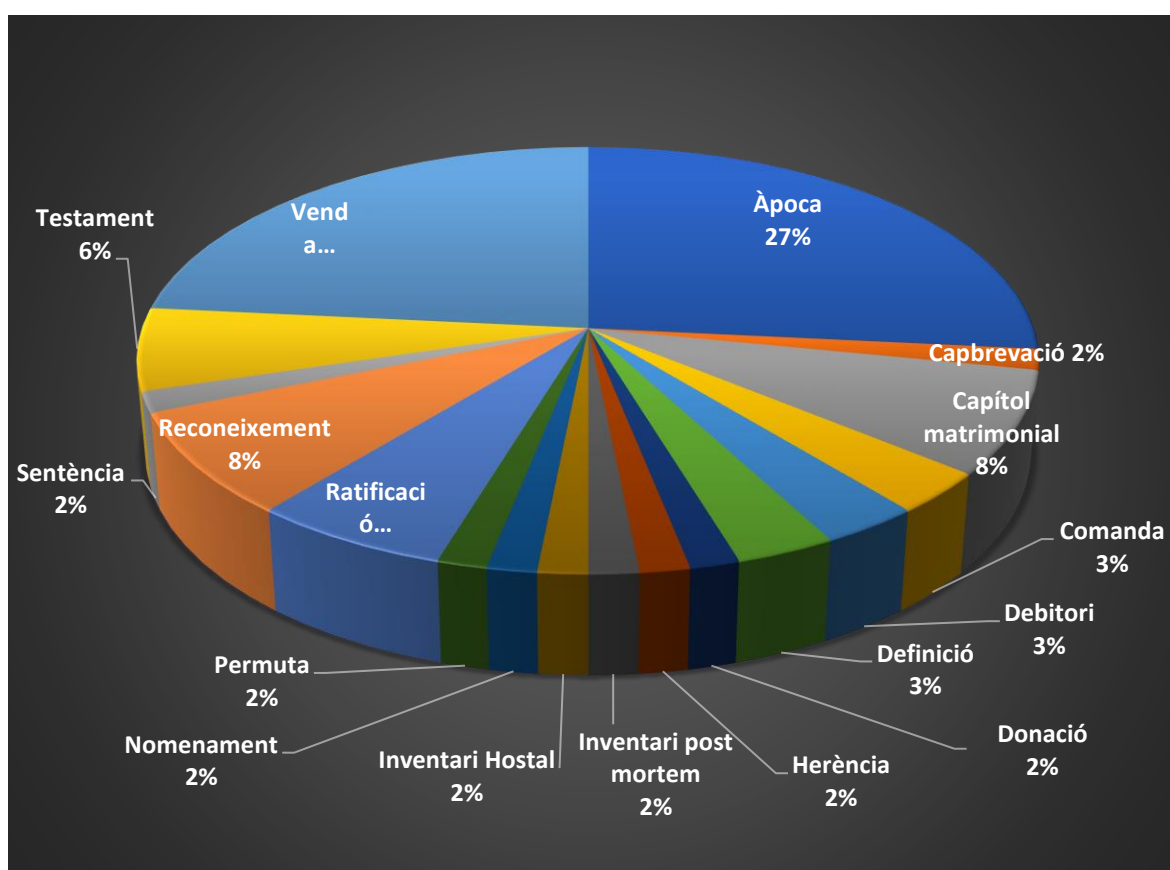
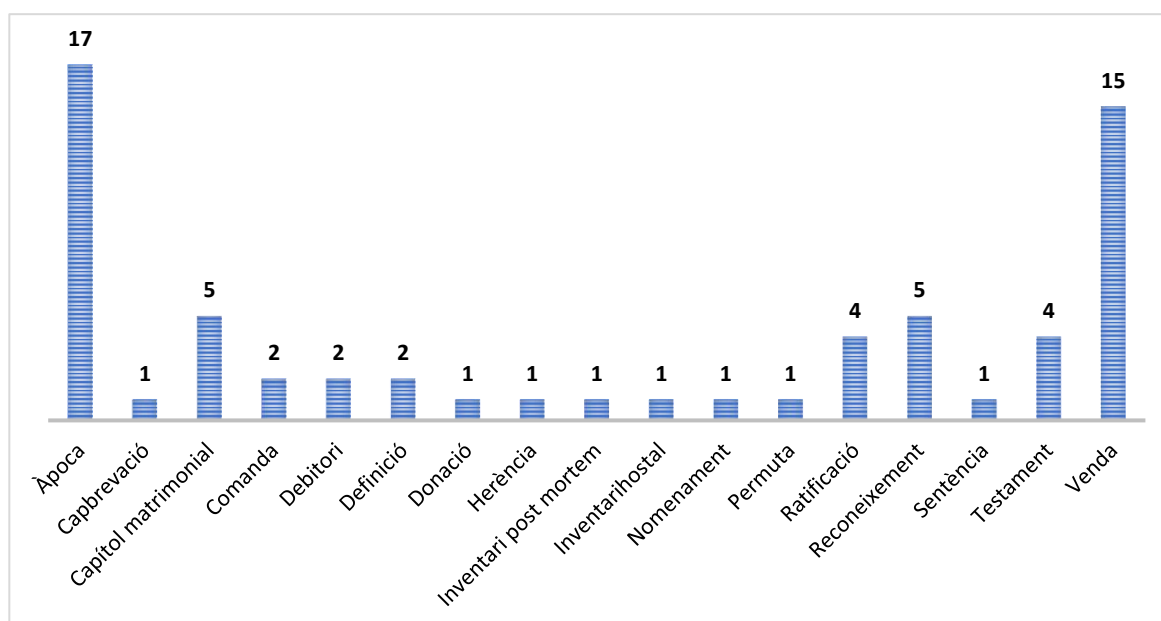
TC-N, 12. Tipologia Contracte

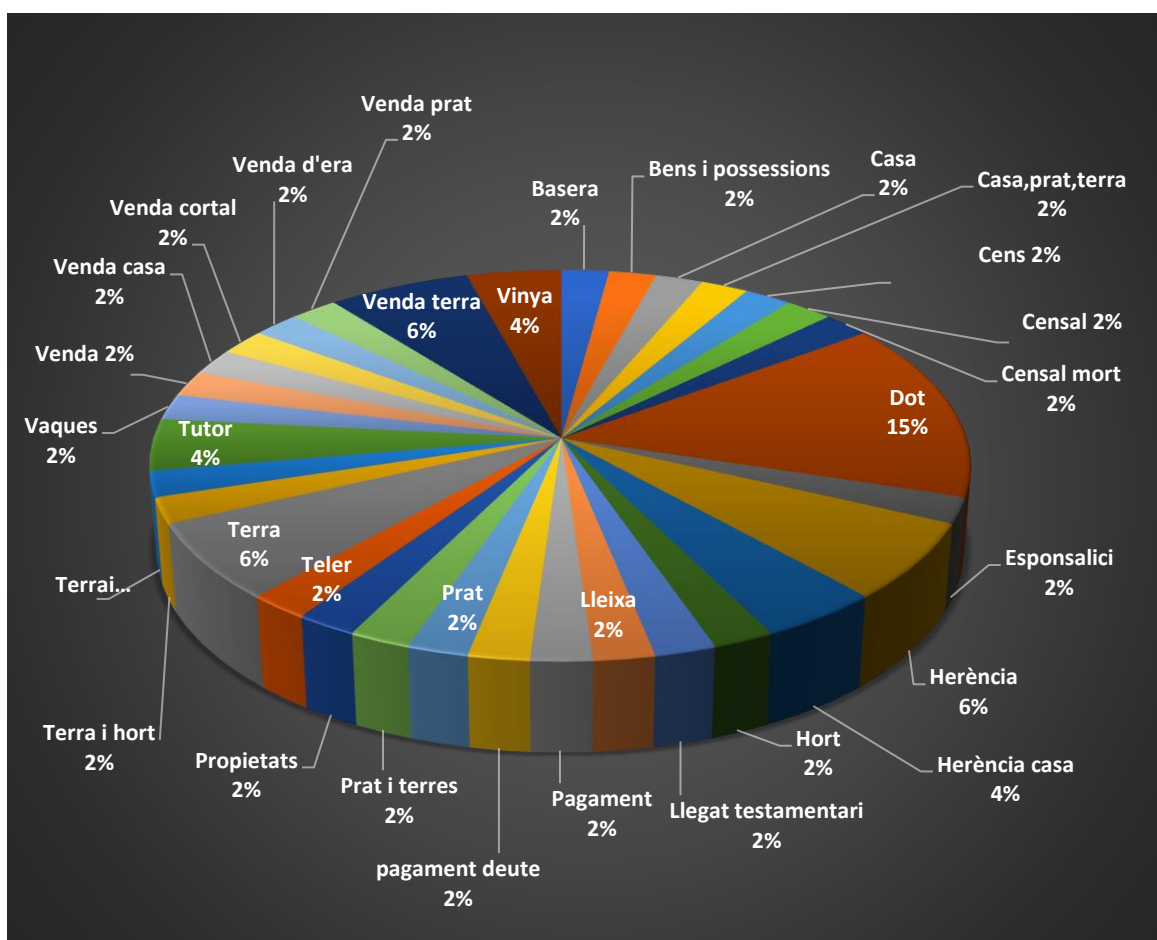
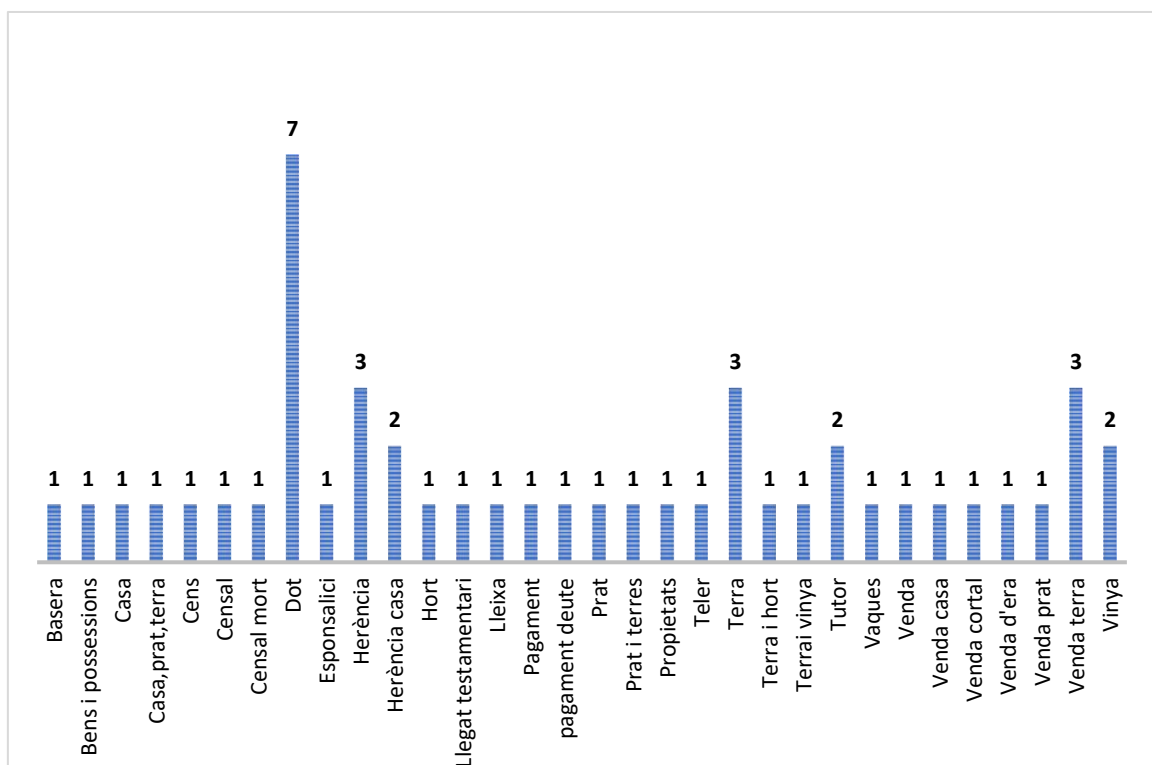
TC-N, 13. Tipologia Documental

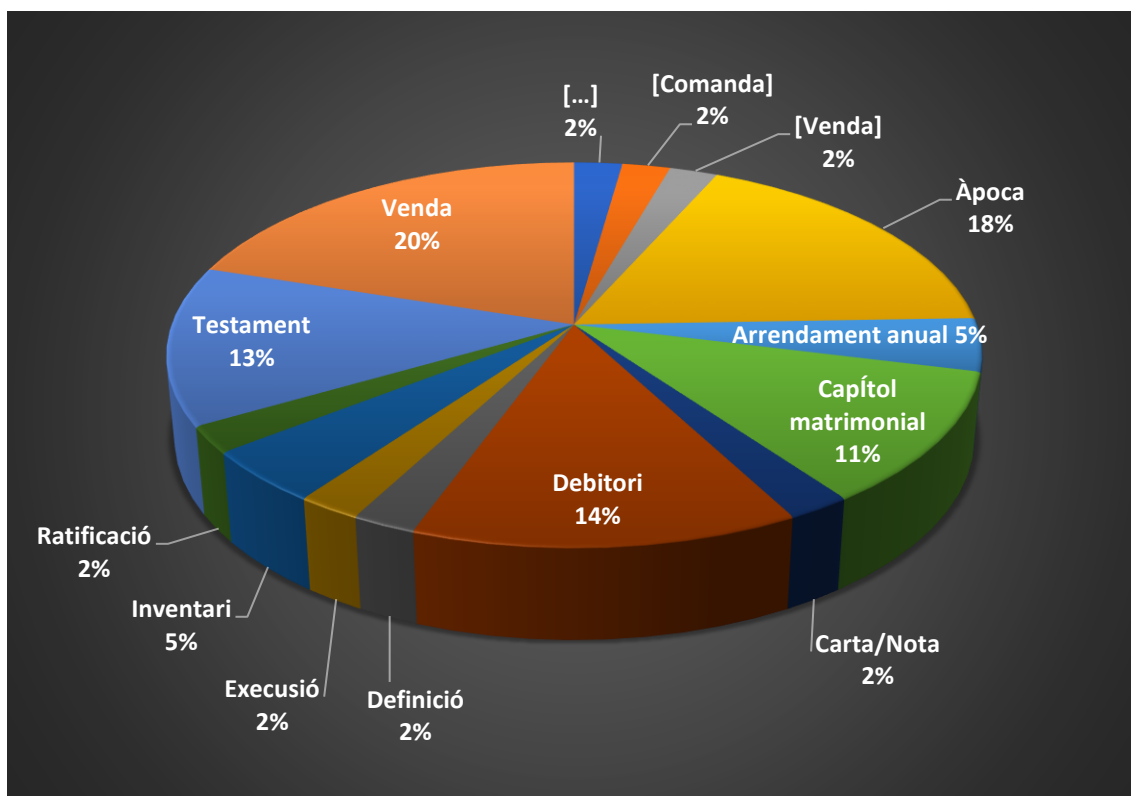
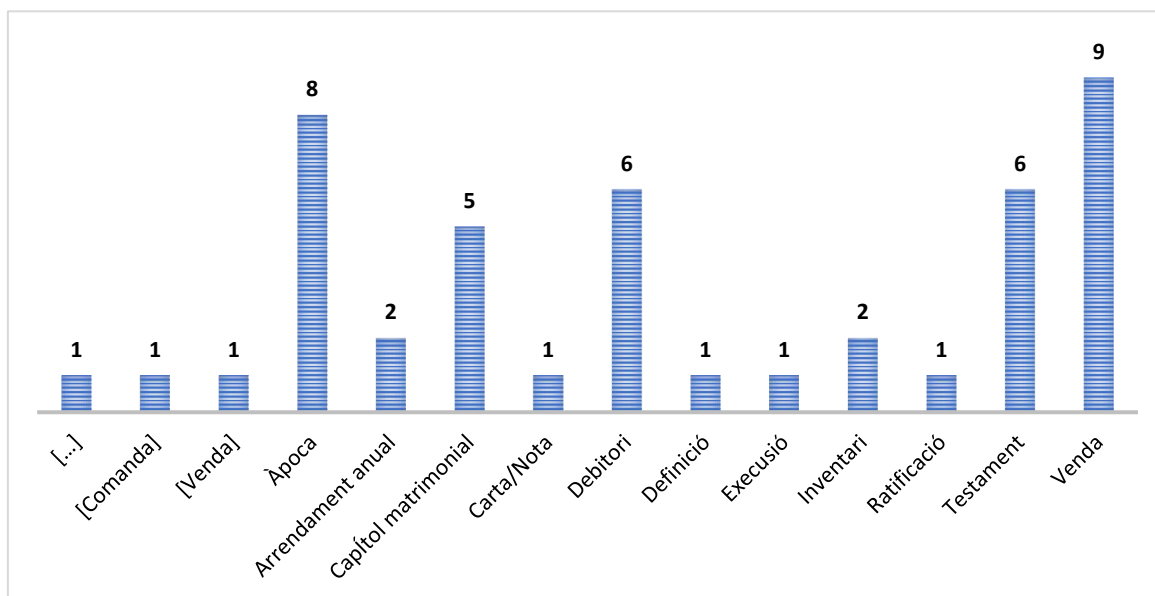
TC-N, 13. Tipologia Contracte

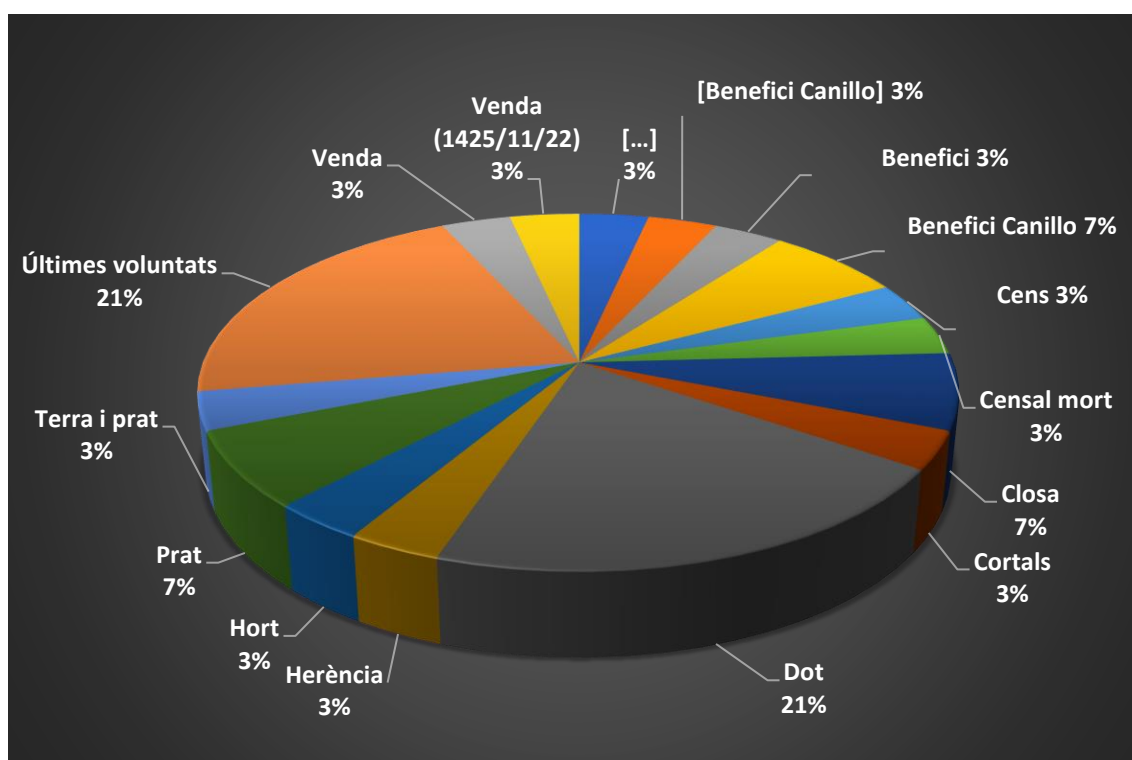
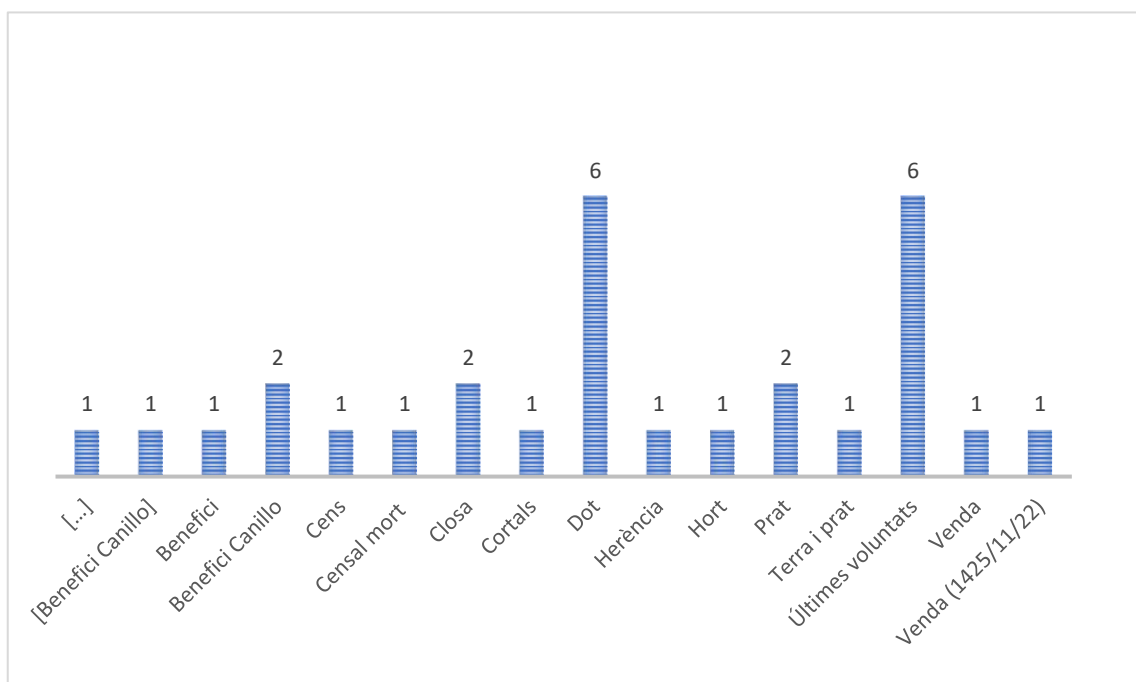
TC-N, 14. Tipologia Documental

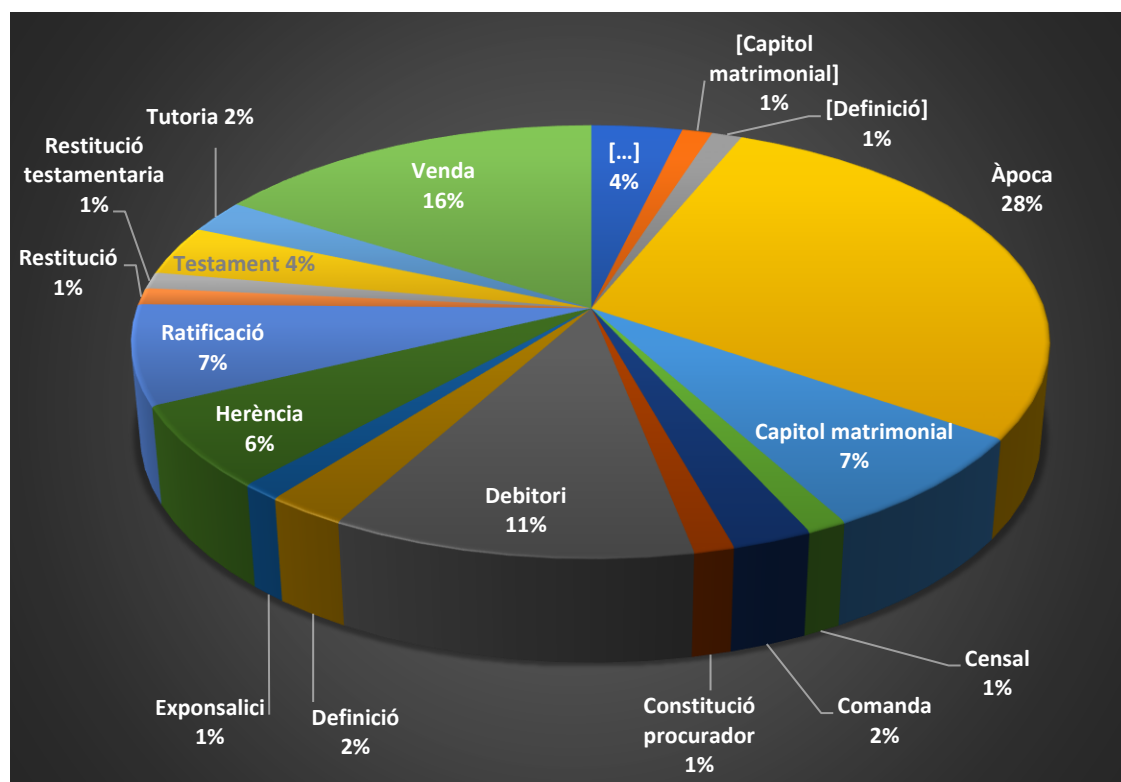
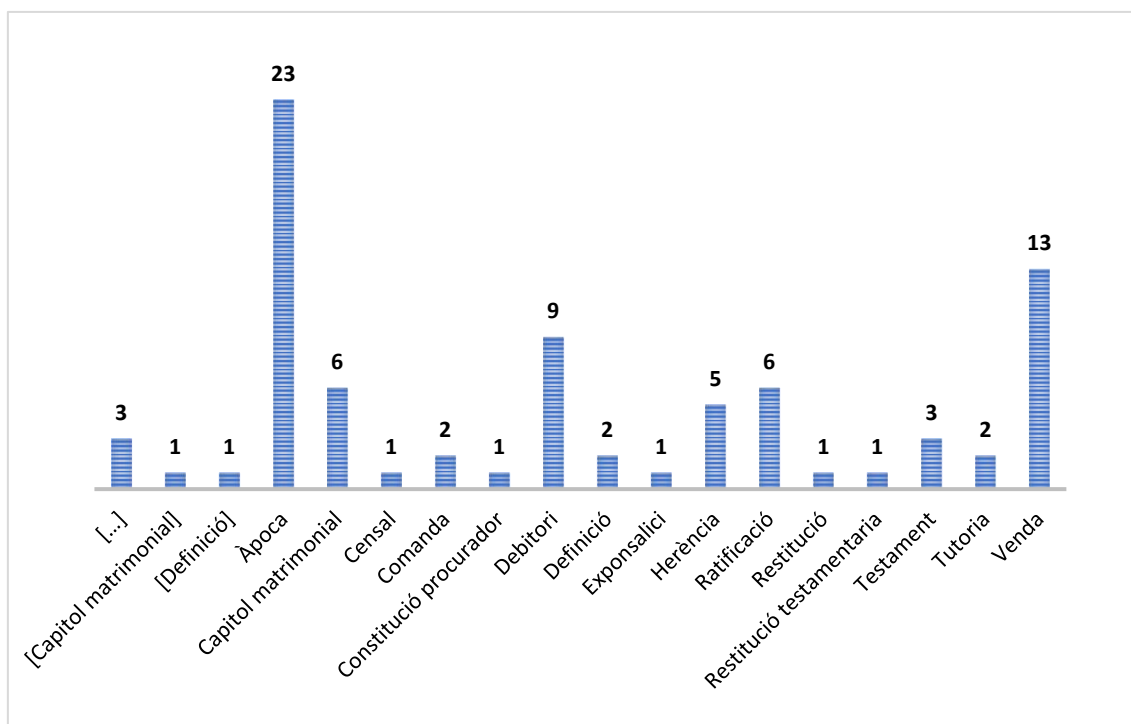
TC-N, 14. Tipologia Contracte

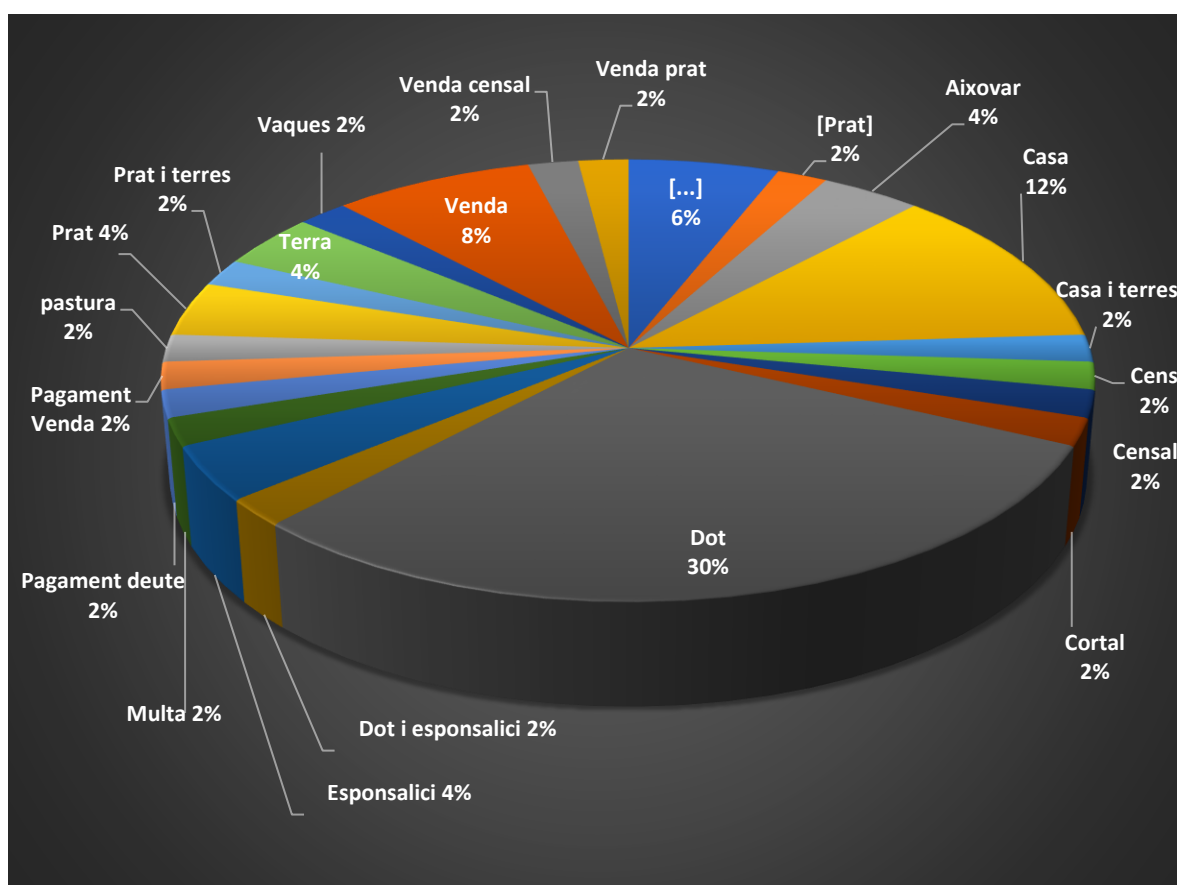
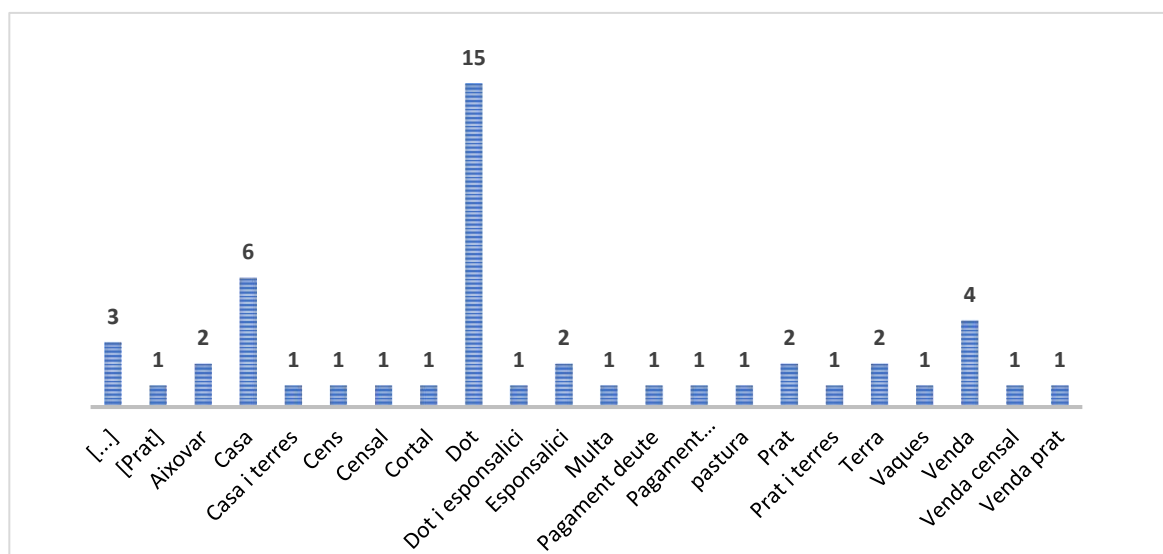
TC-N, 15. Tipologia Documental

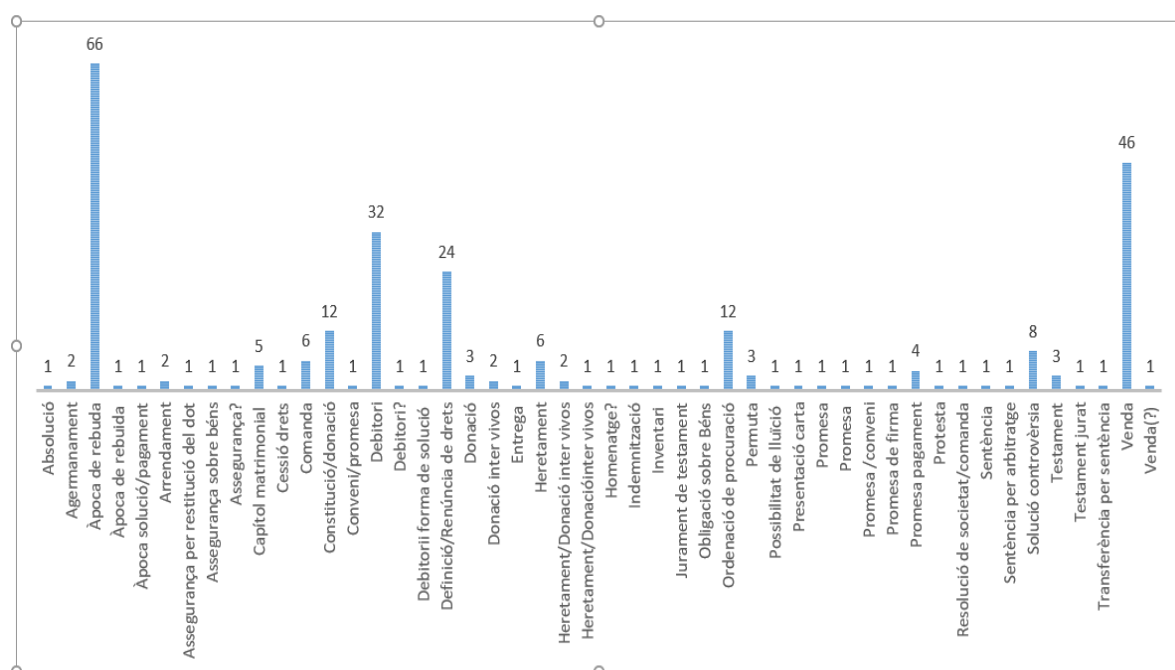
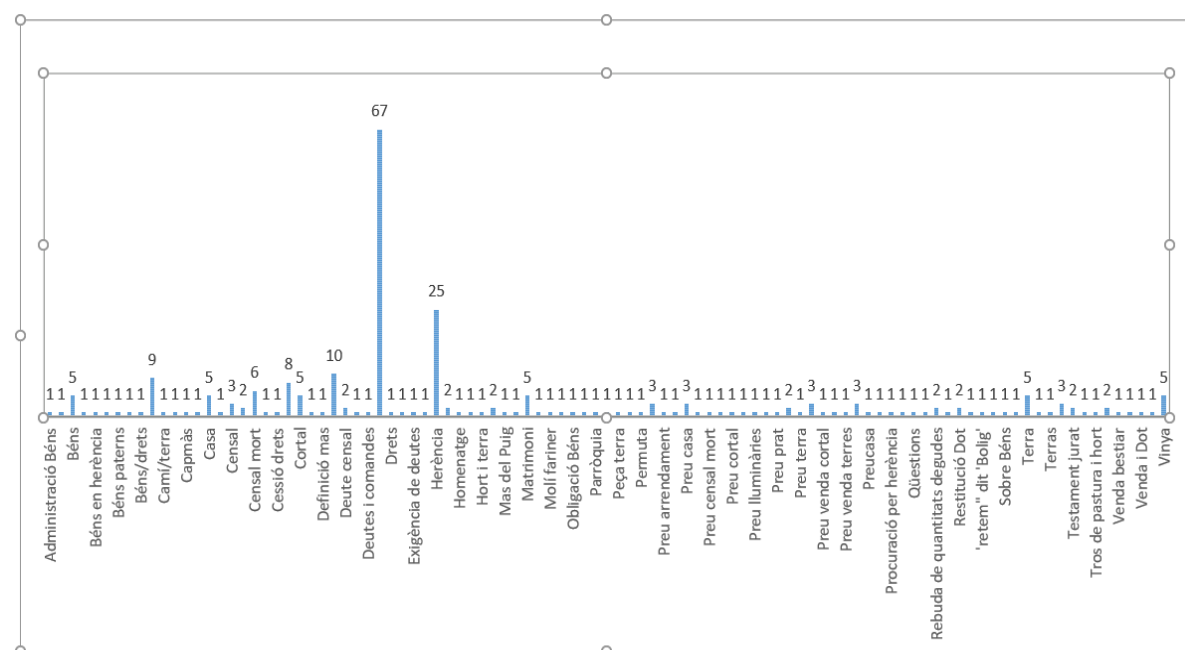
TC-N, 15. Tipologia Contracte

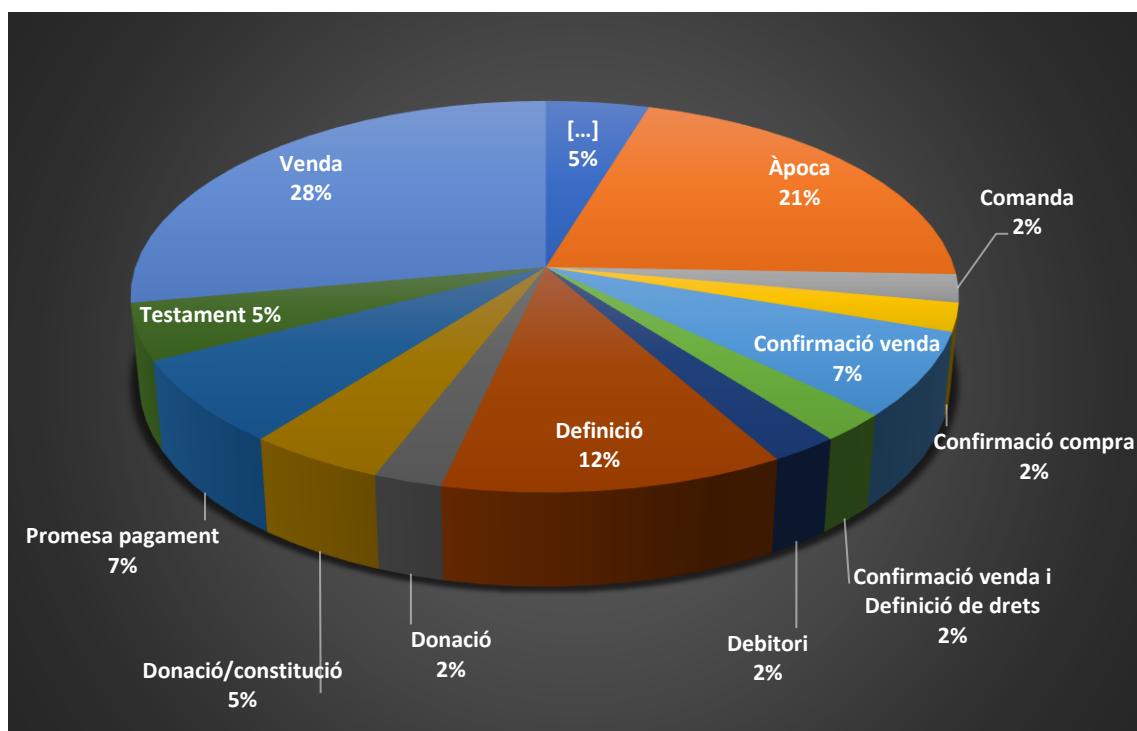
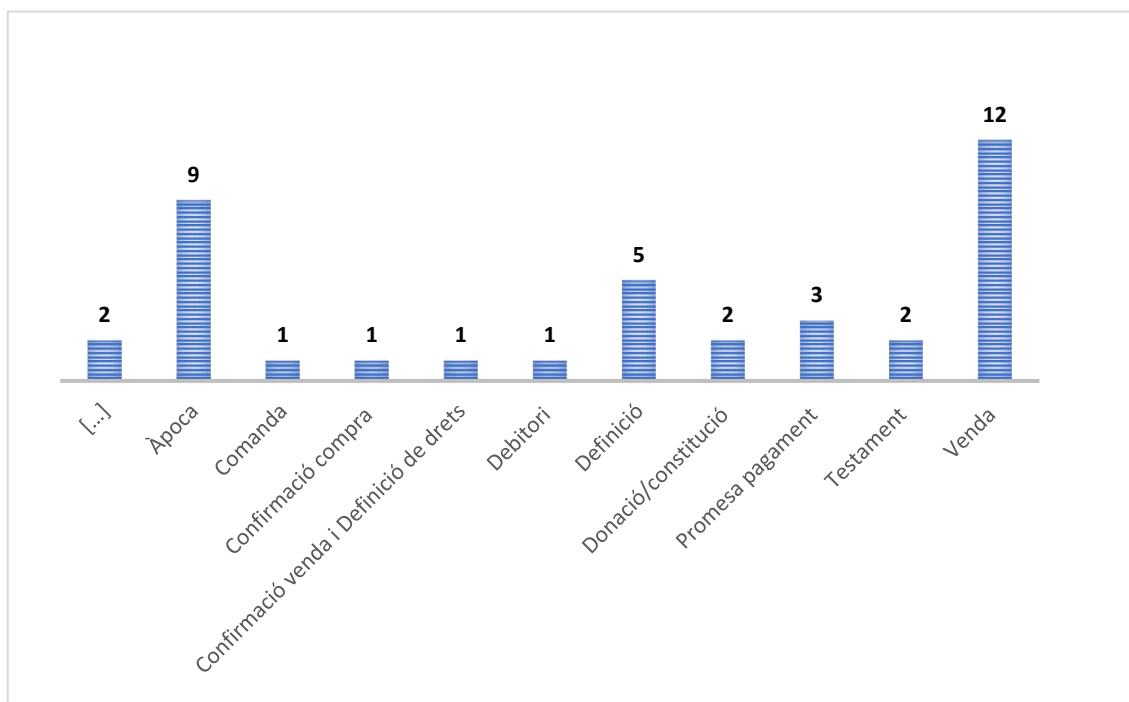
TC-N, 16. Tipologia Documental

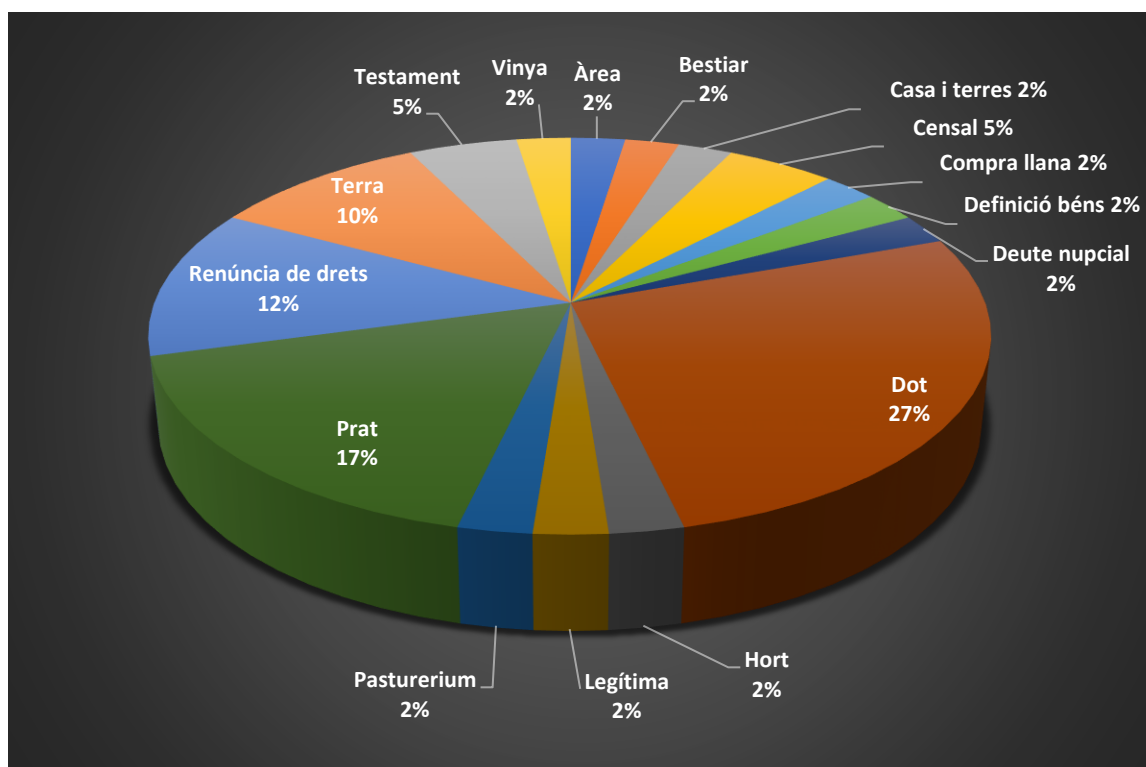
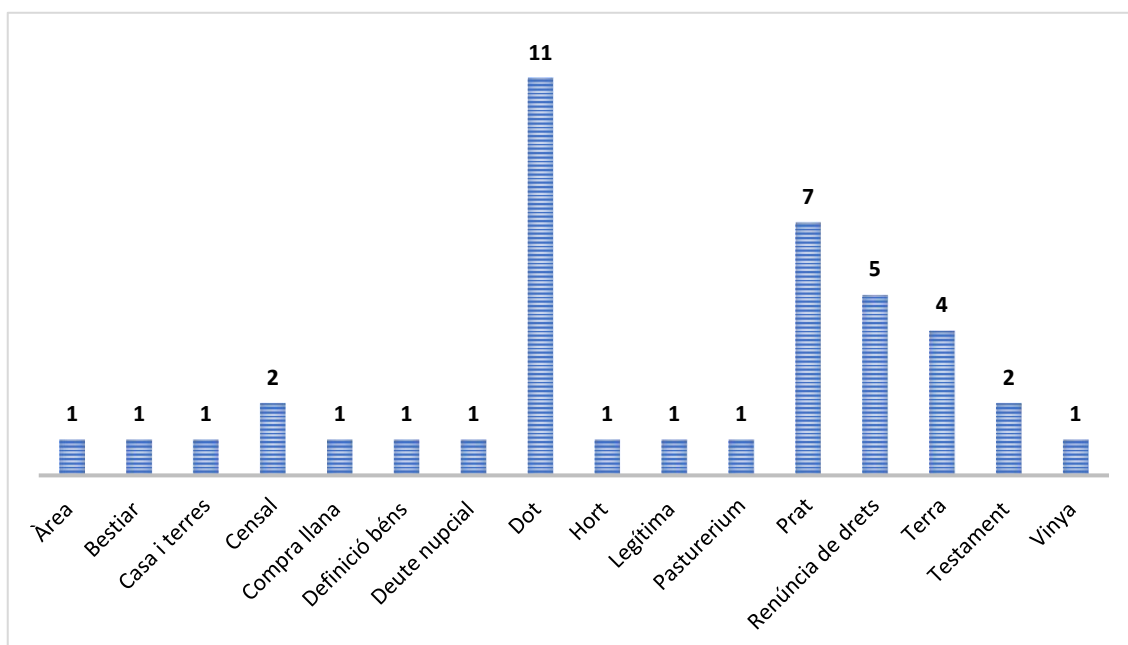
TC-N, 16. Tipologia Contracte

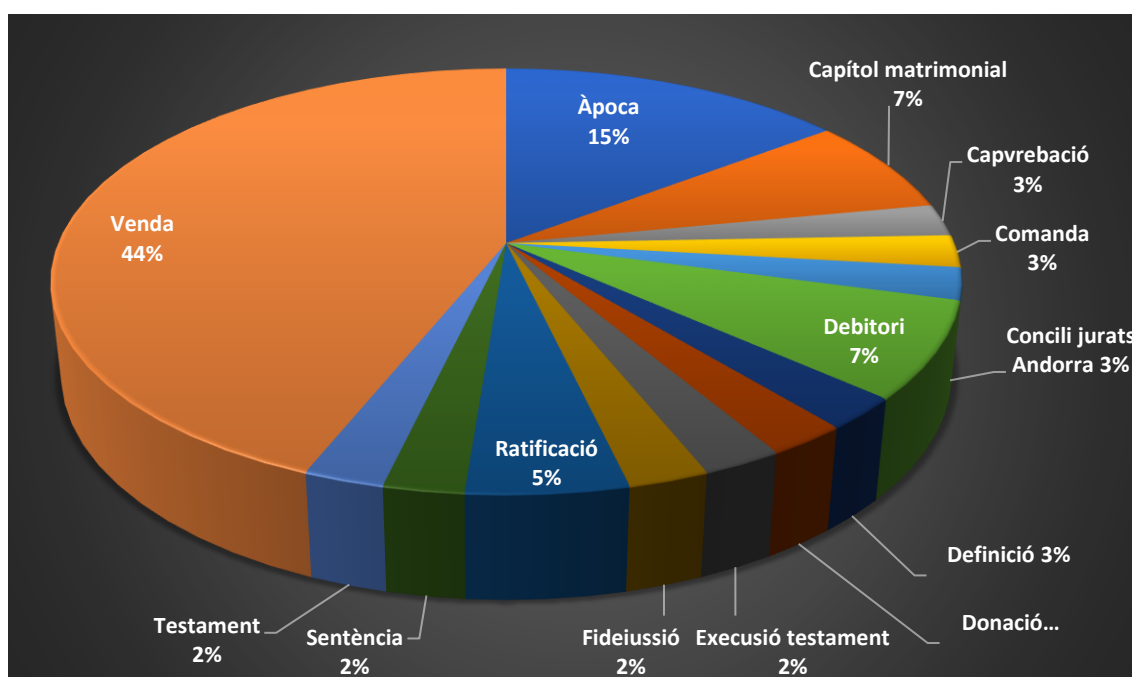
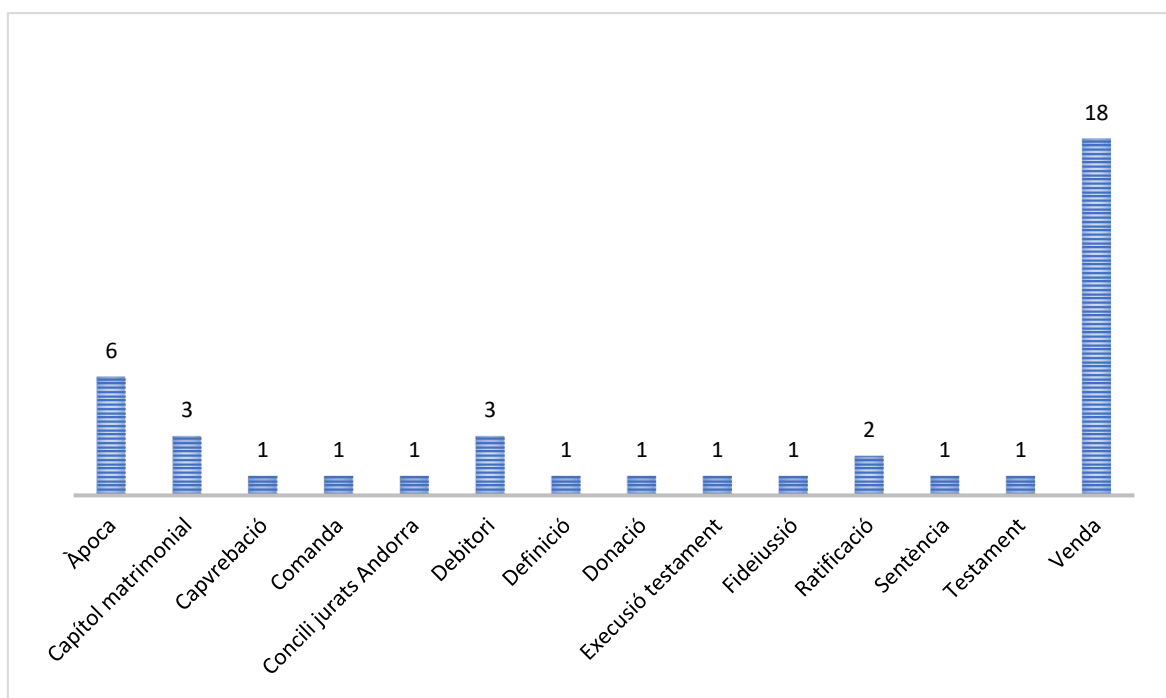
TC-N, 17. Tipologia Documental

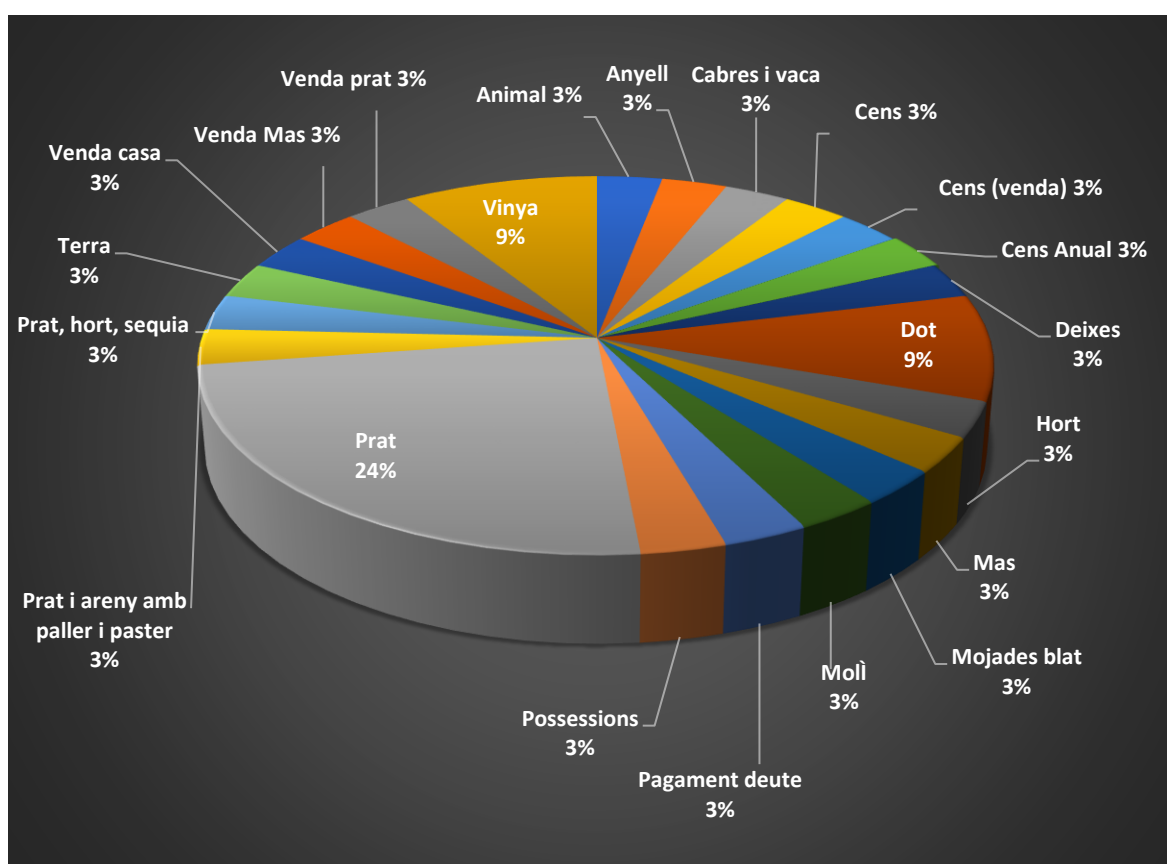
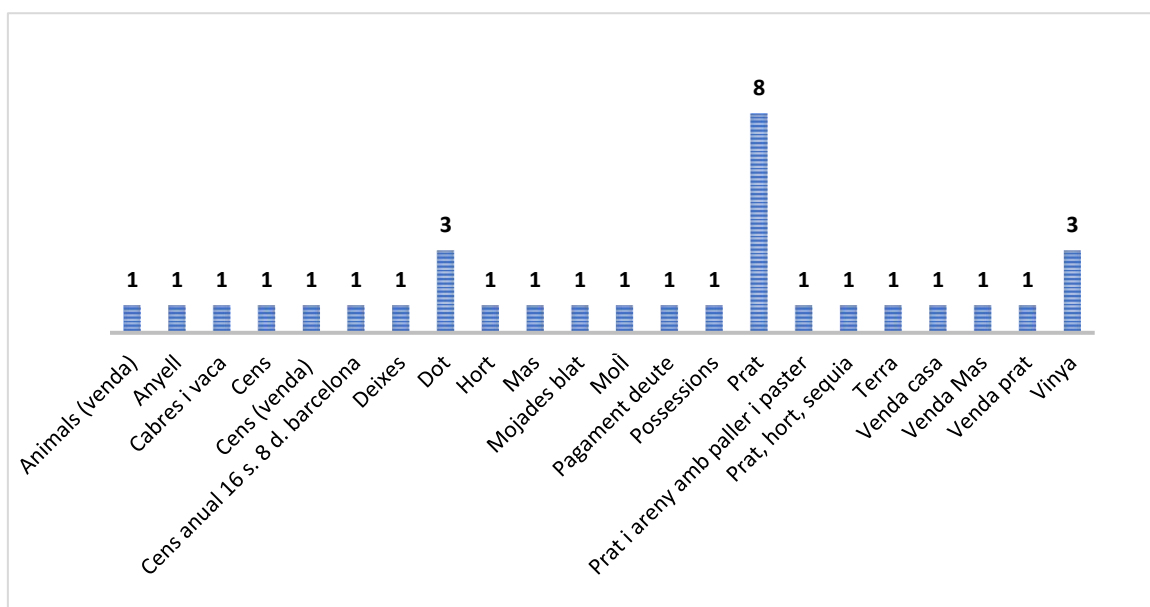
TC-N, 17. Tipologia Contracte

TC-N, 18. Tipologia Documental**TC-N, 18. Tipologia Contracte**

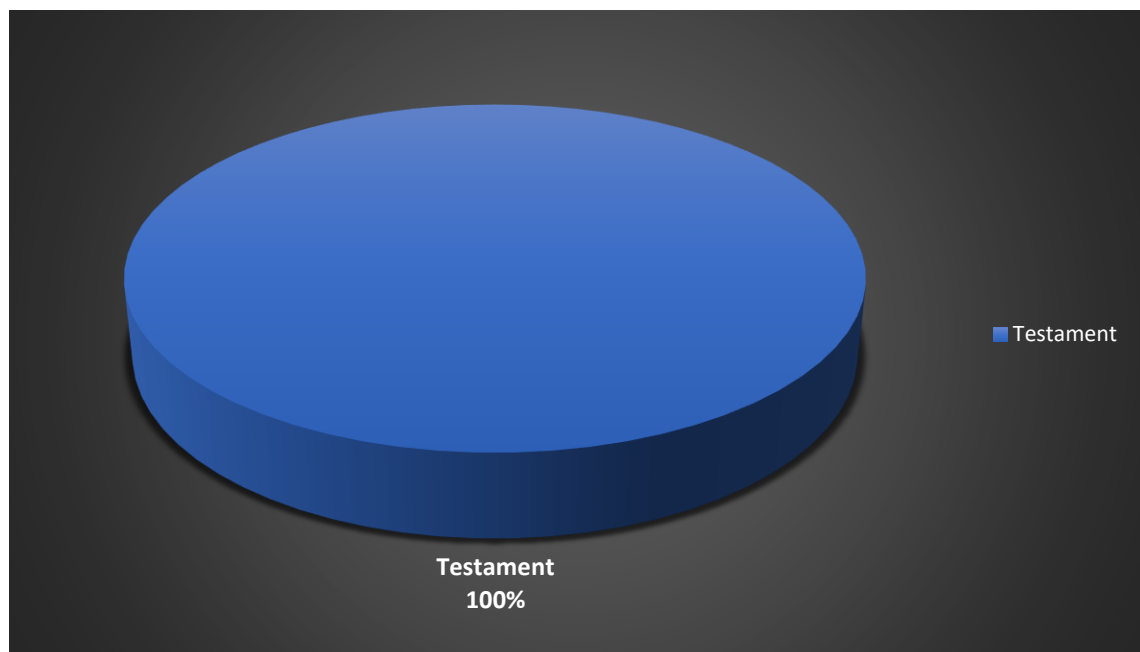
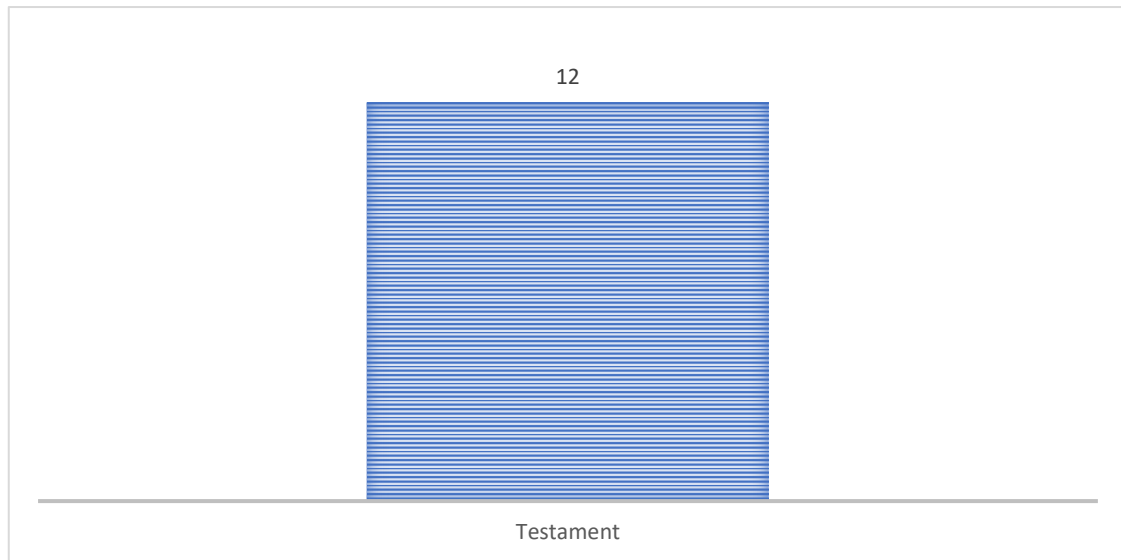
TC-N, 19. Tipologia Documental

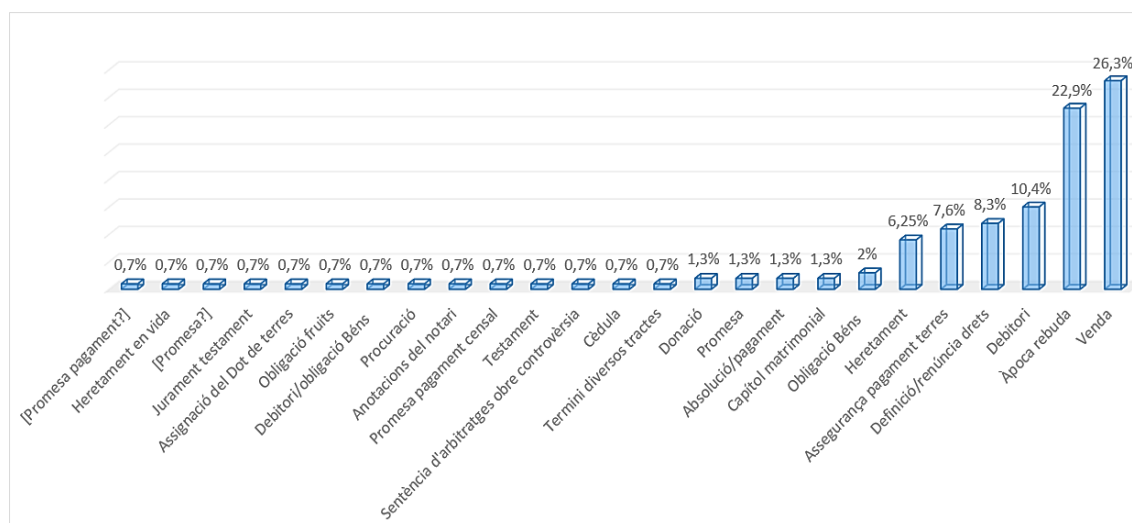
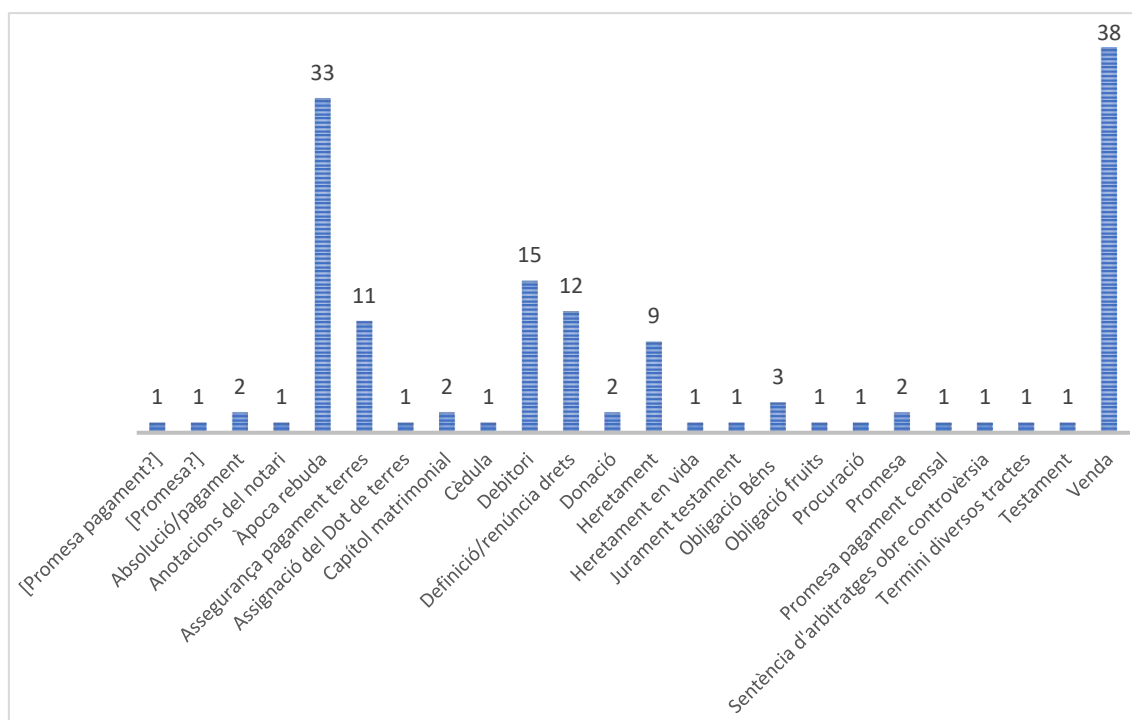
TC-N, 19. Tipologia Contracte

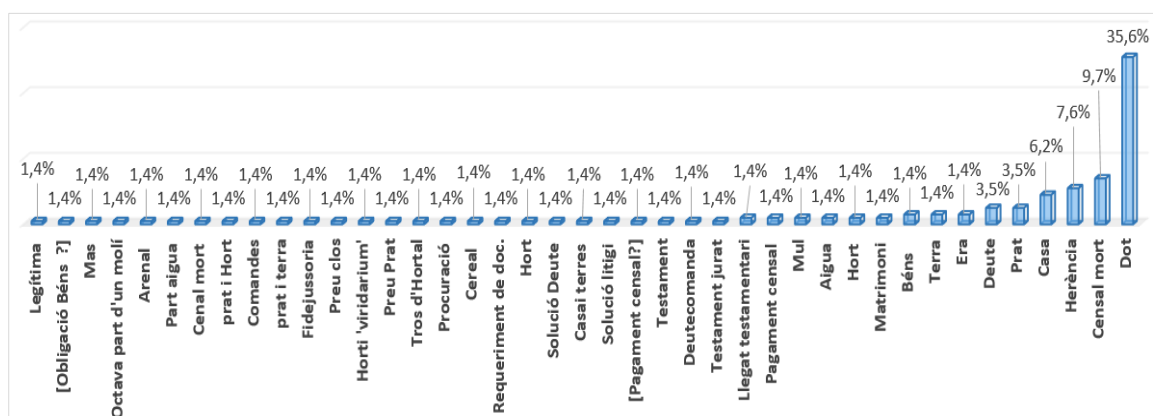
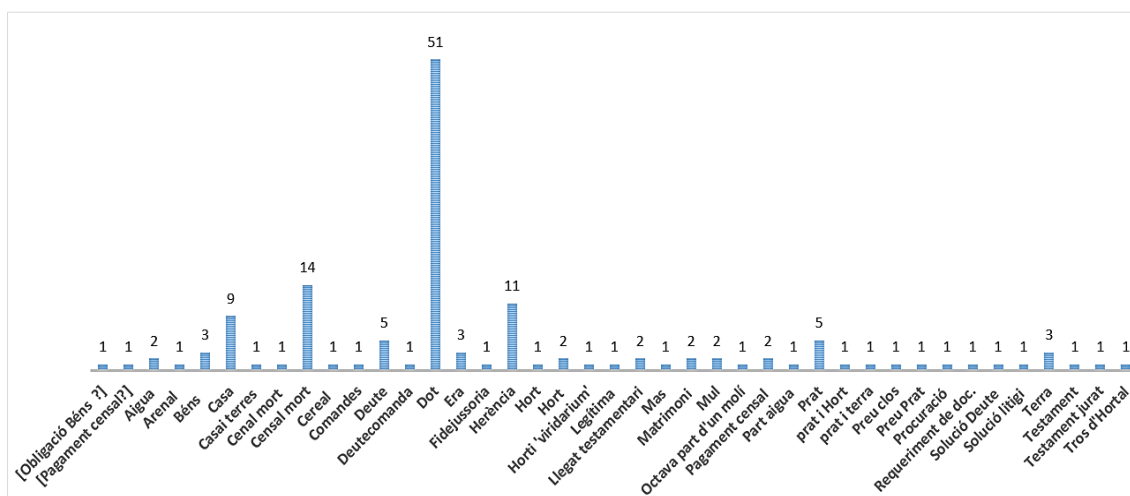
TC-N, 20. Tipologia Documental

TC-N, 20. Tipologia Contracte

TC-N, 21. Tipologia Documental

TC-N, ACA. Tipologia Documental

TC-N, ACA. Tipologia Contracte

BIBLIOGRAFIA

ARAGÓ., A. M., «Concessions reials del Dret de notaria a parròquies i monestirs catalans (segles XII i XIII)», *EHDAP* 6 (1978), pp. 1-14.

ARMENGOL I VILA, L., *Aproximació a la història d'Andorra*, Institut d'Estudis Andorrans, Andorra, 1989.

BAIGES I JARDÍ, I. J. «Les taxes dels notaris andorrans (1356)». *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 22, (2001), pp. 485-07.

BAIGES I JARDÍ, I. J. *Polítar d'Andorra. De la antiquitat, govern y religió, dels privilegis, usos, preheminències, consuetuts y prerrogativas de la Vall de Andorra*, Andorra, 2015.

BAIGES I JARDÍ, I. J., PIÑOL ALABART, D., «Las cursivas notariales catalanas en el siglo XIII», dins de M. Carmen del Camino Martínez (coord.), *De la herència romana a la procesal castellana: diez siglos de cursividad*, Sevilla: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 2018, pp. 77-96.

BAIGES I. J., FAGES M., *Diplomatari de la Vall d'Andorra. Segle XIV*, I, Andorra, 1993.

BARAUT I OBIOLS, C «Pergamins de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell referents a la Vall d'Andorra (segle X-XIII)», *Quaderns d'Estudis Andorrans*, 1, (1976), pp. 67-102.

BARAUT I OBIOLS, C., (IGNASI J. BAIGES Curador de la segona reedició), *Cartulari de la Vall d'Andorra. Segles IX-XIII*, I, Andorra, 2005.

BARAUT I OBIOLS, C., «L'evolució política de la senyoria d'Andorra des dels orígens fins als pariatges (segles IX-XIII)», *Urgellia*, 11, (1993), pp. 225-299.

BECAT, J. «Vida pastoral i ordenació del territori a Andorra», *Estudis D'història Agrària*, 14, (2001), pp. 229-254.

BOLÓS, J., HURTADO, V., *Atlàs històric d'Andorra (759-1278)*, Andorra, 1987.

BONALES CORTÉS, J., *Història territorial de la Vall d'Andorra. Dels orígens al segle XV*, Andorra, 2013.

BONO J., «Dos formularios notariales del siglo XV de Mallorca. Rubrica», *De scriptis Notariorum III*, (1989), pp. 11-37.

BRIGANTI, F., *L'Umbria nella storia del notariato italiano*, Perugia, 1958.

CASTELLET, L., *La societat andorrana entre 1250 i 1350 (I). Les dinàmiques quotidianes de les valls d'Andorra segons la documentació notarial de la Seu d'Urgell (I:1255-1320)*, Institut d'Estudis Andorrans / Centre d'Estudis Històrics i Polítics, Andorra / La Seu d'Urgell, 2018.

CONDE, R., *El pas de l'escrivà al notari dins de Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català*, Barcelona, 1994, pp. 440-441.

COSTAMAGNA, G., *Evoluzione della corsiva notarile genovese nei secoli XVI e XVII*, dins de *Miscellanea in memoria di Giorgio Cencetti*, Torino, 1973, pp. 191-194;

COSTAMAGNA, G., *Il notaio a Genova tra prestigio e potere*, Roma, 1970.

CREUS GISPERT, L., «Arcavell, la magnitud d'una frontera local a l'Alt Urgell (segles xiv-xx) », a *Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès – 2010: Annals 2008-2009*, pp. 233-250.

D'ORAZI FLAVONI M., *Aspetti del notariato napoletano*, Roma, 1960.

DONAT PÉREZ L., MARCÓ MASFERRER X., ORTÍ GOST, P., «Els contractes matrimonials a la Catalunya medieval», a Rosa ROS MASSANA (ed.). *Els capítols matrimonials. Una Font per a la història social*. Girona, 2010, p. 19-46.

FIGA FAURA, L., «Los formularios notariales y la formación del notariado en Cataluña», a *Anales de la Academia Matritense del Notariado*, n.22-1, 1978, pp. 319-334

FIGAREDA I CAIROL, P., *Les institucions del Principat d'Andorra. Episodis de la Història*, Barcelona, 1998.

GARCÍA, H., «Contribución al estudio histórico del notariado español. El notariado en Vich durante la Edad Media», *La Notaría* LXXXII (1947), pp. 76-79;

GINEBRA MOLINS, R., *Els llibres notarians del segle XIII a Catalunya. Un estudi comparatiu*, Treball del IV Màster en Arxivística, Universitat Autònoma de Barcelona, 1998;

GINEBRA MOLINS, R., *Manual primer de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic (1230-*

1233), Barcelona, 1998.

GINEBRA MOLINS, R., «Un fragment de llibre notarial de 1221 a l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic», EHDAP 19(2001), pp. 7-22.

GUILLAMET J., (coord), *Andorra: nova aproximació a la història d'Andorra*. Barcelona 2009.

GUILLAMET, J., «Aproximació a la història social, econòmica i política d'Andorra. Segles IX-XIII». *Anuario de historia del derecho espanyol*, t. 88, 1991/1992.

JIMÉNEZ LÓPEZ DE EGUILETA, J., *La doble nominación notarial: un ejemplo del siglo XIV en la vicaría de Jerez.*, a PIÑOL ALABART, D. (coord), *La “auctoritas” del notario en la sociedad medieval*, Barcelona, 2015, pp. 41-74.

LAFFONT, J. L., *Problèmes et méthodes d'analyse historiques de l'activité notariale (XVe-XIXe siècles)*, Toulouse, 1991.

LIVA A., *Notariato e documento notarile a Milano. Dall'alto medioevo alla fine del Settecento*, Roma, 1981.

LLIBRER I ESCRIG, J., A. «El notari Guillem Peris i la seua especialització artesanal: el reflex d'una societat en transformació al segle XV», *Estudis històrics i documents dels arxius de protocols* vol. 31 (2013) p. 117-146.

LOMBARDO L.M., *Il Notaio romano tra sovranità pontificia e autonomia comunale (Secoli XIV-XVI)*, Milano, 2012.

LUCHETTI M., *Storia del notariato a Pesaro e Urbino*, Bologna, 1993.

MARTÍ BLANCO, M., *Les dones al segle XV segons la documentació notarial andorrana*, Ajut de recerca Cebrià Baraut, Andorra, 2000.

MAS CABALÍS, D., *La casa Andorrana tradicional*, Andorra, 1989

PAGAROLAS, L., *Los archivos notariales. Qué son y cómo se tratan*, Gijón: Ed. Trea, 2007.

PAGAROLAS I SABATÉ, L., *Visió històrica del Notariat a Andorra*, a *Protocols notarians de l'Arxiu Històric Nacional*, cit., pp. 11-34

PIÑOL ALABART, D., *El notariat públic al Camp de Tarragona. Història, activitat, escriptura i societat (segles XIII-XIV)*. Barcelona: Fundació Noguera, 2000

PIÑOL ALABART, D., *La autoridad de los notarios: nominación y práctica: la Corona de Aragón* (coord.), a PIÑOL ALABART, D. (coord), *La “auctoritas” del notario en la sociedad medieval*, Barcelona, 2015, pp. 75-104.

PIÑOL ALABART, D., «Las abreviatures en los manuales notariales: el caso del ‘Camp de Tarragona’ en el siglo XIII», dins de *Actas del II Congreso Hispánico de Latín Medieval* vol. 2, León, 1999, pp. 757-768.

PIÑOL ALABART, D., «Notaris i cultura escrita al Camp de Tarragona: l'escriptura gòtica en els manuals notariais (segles XIII-XIV) », *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* 25, (2005), pp. 655-674.

PONS GURI, J. M., , «De l'escrivent al notari i de la *charta* a l'*instrumentum*. Recepció dels usos notariais itàlics a Catalunya», *Lligall. Revista Catalana d'Arxivística* 7(1993), pp. 29-32.

PONS I GURI, J. M., «Llibres notariais catalans», *Rubrica IV* (1990)

PREIXENS VIDAL, N., *Repertori cronològic dels càrrecs institucionals medievals d'Andorra (segles IX-XV)*, Beca Pere Canturri de Recerca Històrica, Institut d'Estudis Andorrans, 2017-2018,

PUCHADES, R. J., «El notari valencià baixmedieval: exemple de la posició i percepció social de la professió notarial en l'occident mediterrani dels segles XIII, XIV i XV», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols (EHDAP)* 16 (1998), pp. 88-95.

REDON, O., «Le notaire au village. Enquête en pays siennois dans le deuxième moitié du XIIIe siècle et au debut du XIVe siècle.», dins *Champagnes médiévales: l'homme et son espace (études offertes à Robert Fossier)*, Paris, 1995, p. 667-680.

SANTAMARÍA, V., *Estudios notariales. Contribución a la historia del Notariado e Cataluña*, Barcelona, 1917, pp. 102-103.

SOLÉ, S., VERDÉS, P., *L'aportació dels notaris a la societat catalana en els camps del dret, la història, la literatura i la política*, dins *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català*, Barcelona: Fundació Noguera, 1994, pp. 65-73;

SUÑE ARCE, J., «La dona a la baixa Edat Mitjana. Família, dot i espiritualitat» a *Dones: Historia i Memòria a Catalunya*, pp. 16-18, (2008).

TO FIGUERAS, L., «Señorío y familia: los orígenes del “hereu» catalán (siglos X—XII)», *Studia Historica-Historia Medieval*, V. XI, 1993, pp. 57-79.

TORRAS, M., *Escrivanies judicials, vicarials i senyorials*, dins *Actes del II Congrés d'Història del Notariat Català*, Barcelona: Fundació Noguera, 2000, pp. 355-40; I. Companys i Farrerons, *Catàleg dels protocols notariais de Tarragona (1472-1899)*,

TRENCHS I ÓDENA, J., «Bibliografía del Notariado en España (siglo XX) », a *Estudis Històrics dels Arxius de Protocols*, IV, 1974, pp. 193-237.

VALLS I TABERNER, F., *Privilegis i ordinacions de les valls pirinenques. III: Vall d'Andorra*. Barcelona, 1920.

VALLS I TABERNER, F., GUILLAMET J., (revisor de l'edició), *Privilegis i ordinacions de les valls d'Andorra*, Saragossa: Ed. Cometa, 1990.

VELA PALOMARES, S., «Capbreu de les rendes». *Quadern d'estudis Andorrans II. Cercle de les arts i de les lletres de les valls d'Andorra*, Andorra (2005).

VELA PALOMARES, S., *Diplomatari de la Vall d'Andorra, segle XV*, IV, Andorra, 2002..

VELA PALOMARES, S., *Els fons notariais de l'Arxiu històric Nacional*, a CASTILLO SAHUN, V., ESTAÑOL CORNELLA J., PAGAROLAS I SABATÉ, L., VELA PALOMARES, S., *Protocols notariais de l'Arxiu Històric Nacional*, Andorra, 2002.

VERDÉS PIJUAN, P., *L'aportació dels notaris a la societat catalana en els camps del dret, la història, la literatura i la política.*, a *Actes del 1. Congrés d'història del notariat català*, Barcelona, 1994, pp. 14-130.

VINYOLES I VIDAL T., *Història de les dones a la Catalunya medieval*, 2005.